



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS FINK OG JOHAN HVIDTFELDT

VEJLEDNING
I STUDIET AF
SØNDERJYLLANDS
HISTORIE



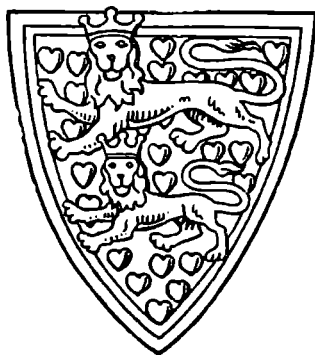
SKRIFTER,
UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

Nr. 5

VEJLEDNING I STUDIET
AF
SØNDERJYLLANDS HISTORIE

TROELS FINK OG JOHAN HVIDTFELDT

VEJLEDNING I STUDIET AF
SØNDERJYLLANDS
HISTORIE



*Udgivet med støtte af Dansk Kultursamfund og staten
i henhold til lov af 30. juni 1941.*

1944

TØNDER AMTS CENTRALTRYKKERI — 1944

FORORD.

Formaålet med denne vejledning er at give en haandsrækning til alle, der har lyst til at beskæftige sig med Sønderjyllands fortid. Der findes en meget stor historisk litteratur, mange hjælpemidler til at benytte den og et stort arkivstof, hvis udnyttelse vanskelig-gøres, fordi det er spredt over flere arkiver. Der er her givet en redegørelse for baade litteratur, hjælpemidler og arkivstof, og det er vort haab, at vejledningen maa lette adgangen til den rigdom, som grænselandets historie rummer.

Der kan paa den begrænsede plads, som staar til raadighed, ikke være tale om nogen fuldstændig bibliografi; men der er overalt lagt vægt paa at medtage det væsentligste.

Ved udarbejdelsen af enkelte afsnit har vi haft hjælp af Højskolelærer, cand. mag. Roar Skovmand (litteraturen om oldtiden), stud. mag. Carl Langholtz (personalhistorie) og Biblioteksassistent Aage Bonde (skolens historie). Idet vi takker for denne hjælp, vil vi gerne fremhæve, at ansvaret for alle afsnit alene paahviler os.

I fremstillingen er ordet „Sønderjylland“ overalt brugt, hvor der er tale om hele det gamle hertugdømme Slesvig, mens udtrykket „Nordslesvig“ er brugt om de nuværende sønderjyske landsdele.

Dansk Kulturfond har ydet støtte til udarbejdelse og udgivelse, og en del af trykkeomkostningerne er betalt af staten.

For denne bistand bringer vi her vor ærbødige tak.

TROELS FINK

JOHAN HVIDTFELDT

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Side
I. Oversigtsværker	1— 3
II. Større perioder	3— 55
1. Oldtiden	3— 7
2. Sønderjyllands ældste historie (-1241)	7— 15
a. Anglerproblemet	7— 8
b. Hedeby-Danevirke problemet	9— 11
c. Svenskevældet	11— 12
d. Forholdet til det tyske rige i det 10. aarhundrede	12— 13
e. Jarledømmet Sønderjylland	13— 15
3. Tiden 1241-1460	15— 19
a. Under Abelslægten	15— 17
b. Holstenervældet	17— 19
4. Tiden 1460—1773	19— 27
a. 1460—1544	19— 20
b. 1544—1721	21
c. Fællesstyret	21— 22
d. Den kongelige del	22— 23
e. Hans den ældre	23— 24
f. Gottorperne	24— 25
g. Det sønderborgske hus	25— 26
h. 1713—1773	26— 27
5. 1773—1830	27— 30
6. 1830—1848	30— 34
7. 1848—1864	34— 42
a. 1848—1850	35— 37
b. Mellem krigene	37— 39
c. 1864	39— 42
8. 1864—1914	42— 48
a. Paragraf 5	43— 44
b. Protestpolitikken	44
c. Brydningstiden	44— 46
d. Det folkeligt-kulturelle værn	46— 48
9. Verdenskrigen	49— 50
10. Genforeningstiden	50— 51

	Side
11. 1920—1940	51— 54
12. Mindretallet syd for grænsen	54— 55
13. Efter 9. april	55
IV. Kulturelle forhold	55— 92
1. Sprogets historie. Stednavne og personnavne. Runer	55— 66
a. Sproget	55— 63
b. Stednavnene	63— 65
c. Personnavnene	65— 66
d. Runemindesmærker	66
2. Kirkehistorie	67— 82
3. Skolehistorie	82— 86
4. Kunsthistorie	86— 89
5. Folkekultur	89— 92
V. Økonomisk historie	92—101
1. Landbruget	92— 96
2. Haandværk og industri	96— 98
3. Handel, søfart og samfærdsel.....	98—100
4. Penge-, bank- og forsikringsvæsen ...	100—101
VI. Retshistorie	102—103
VII. Slægtshistorie og personalhistorie	104—113
VIII. Hjemstavnhistorie og topografi	113—120
IX. Historiske tidsskrifter og organisationer...	120—123
X. Hjælpe midler ved det historiske studium	124—130
XI. Trykte kilder	130—135
XII. Arkivmaterialet	135—206
Indledende bemærkninger	135—141
1. Rigsarkivet	141—166
a. Middelalderen, kongehusets og rigets arkiver. Kabinetsarkiverne ...	144—145
b. De kongelige regeringskontorer ...	145—153
c. Regnskaber	153—155
d. De sønderjyske melleminstanser og domstole	155—157
e. Fællesarkivet	157—159
f. De fyrstelige arkiver	159—161
g. Lokalarkiver	161—162
h. Privatarkiver	162—164
i. Forskellige særligt sønderjyske samlinger, manuskriptsamlingen m. m.	164—166
2. Landsarkivet i Aabenraa	166—177
a. Amtsarkiver	168
b. Landraads- og kredsudvalgsarkiver	168—169
c. Amtstue- og husfogedarkiver	169
d. Retsbetjentarkiver m. m.	170—171

	Side
e. De gejstlige arkiver	171—173
f. Skolearkiver	173
g. Kommunalarkiver	173—174
h. Gods- og kogsarkiver	174—175
i. Privatarkiver	175
j. Foreningsarkiver m. m.	175
k. Forskellige arkiver og samlinger ...	175—177
3. Landsarkivet i Viborg	177—182
4. Landsarkivet i Odense	182—183
5. Hærens arkiv	183—184
6. Sønderjyske lokalarkiver	184—189
a. Haderslev byarkiv	184—185
b. Tønder byarkiv	185—187
c. Schackenborg godsarkiv	187—188
d. Brødremenigheden i Christiansfeld	188—189
7. Det preussiske statsarkiv i Kiel	189—196
8. Sydslesvigske lokalarkiver	196—199
9. Biblioteker	199—204
10. Museer	204—206

FORKORTELSER.

H. T. = Historisk Tidsskrift.

Quellen und Forschungen = Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

Sdj. Aarb. = Sønderjydske Aarbøger.

Zeitschrift = Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

•

I. OVERSIGTSVÆRKER.

Grundlaget for ethvert videregaaende arbejde med det gamle grænselands fortid er den nye store *Sønderjyllands Historie*, redigeret af Vilhelm la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund.

Har man ikke paa forhaand et vist kendskab til de store træk i udviklingen, gør man bedst i først at læse en mere kortfattet fremstilling. Man kan stadig med udbytte gaa til A. D. Jørgensen's 40 *Fortællinger af Fædrelandets Historie* (1882), der netop behandler de tidsrum og de sider af udviklingen, hvor samspillet mellem grænselandet og hele riget har haft størst betydning. Der er gaaet to menneskealdre, siden bogen kom, og meget i den er nu forældet, men den har stadig bevaret en ejendommelig friskhed, der gør læsningen let.

En anden kortfattet skildring er H. Rosendal: *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland I-II* (1911-12). Af værkets ca. 700 sider er der kun anvendt ca. 100 paa udviklingen op til nationalitetskampens begyndelse; det er med andre ord fortrinsvis en skildring af den nationale kamp i det 19. aarhundrede.

Yderligere findes der paa dansk en oversættelse af den tyske professor Otto Brandts *Slesvig-Holstens Historie i Grundrids* (1926). Det er egentlig ufortjent, at denne bog er oversat til dansk, da den kun i mindre grad adskiller sig fra andre slesvig-holstenske fremstillinger.

For den, der vil til bunds i det gamle hertugdømmes skæbne, gaar vejen over den store nye *Sønderjyllands Historie I-V* (1930-42). Den indledes med en skildring af landsdelens geologi af Knud Jessen. Marius Kristensen har skildret sprogd udviklingen gennem tiderne. Oldtiden og udviklingen op til 1241, da Abel bliver hertug, er behandlet af Vilh. la Cour,

og hermed slutter bd. I. Jørgen Olrik har taget det næste afsnit, 1241-1460, og la Cour perioden til 1544; Frk. Johanne Skovgaard afslutter bd. II ved aar 1600 og fortsætter i bd. III med tiden op til 1660; resten af dette bind optages af Holger Hjelholts skildring af aarene 1660-1806. Hele bd. IV, der gaar fra 1806-64, er udarbejdet af Knud Fabricius, mens bd. V er delt mellem Hans Lund, der har taget den politiske udvikling, V. Ammundsen, der skildrer det aandelige liv og Mads Iversen, der behandler den økonomiske udvikling 1864-1920.

Det gamle ord om de mange kokke kan ogsaa finde anvendelse paa dette værk, men det betyder intet paa baggrund af den kendsgerning, at der for første gang er skabt et omfattende og solidt grundlag for studiet af Sønderjyllands brogede fortid. Som haandbog lettes benyttelsen meget ved et udmærket register. Desuden er der i forhold til lignende værker et ganske fortrinligt note- og henvisningsapparat.

Paa tysk side er man i gang med udgivelsen af en tilsvarende stor *Geschichte Schleswig-Holsteins* i 7 bind. Værkets plan er lagt i slutningen af 1920'erne, før den danske; men udgivelsen er ikke naaet ret langt frem endnu. Bd. I, der omfatter sten- og bronzealderen, foreligger afsluttet; af bd. II, III og VI foreligger enkelte hefter, men de er foreløbig kun smagsprøver.

Vil man have et indtryk af den tyske grundopfattelse, maa man endnu et stykke tid gaa til værker af ældre dato. 1851-52 udsendte den berømte historiker, Flensborgeren Georg Waitz bd. I-II af *Schleswig-Holsteins Geschichte in drei Büchern*. Det udkomne omfatter tiden til 1660. Det planlagte bd. III udkom aldrig. Waitz skrev umiddelbart efter slesvig-holstenernes nederlag i 1850, og hans syn er præget deraf; men han var en redelig historiker, der holdt sig nøje til kilderne. Han interesserede sig særligt for den nationale og politiske udvikling, mens kulturhistorien, de sociale, økonomiske og aandelige forhold, efter tidens sædvane, ikke har faaet ret megen plads.

Waitz' værk er nu paa mange maader forældet; en mængde nyt stof er fremdraget siden hans tid, men vil man kende det slesvig-holstenske syn paa vor fortid, kan man stadig med udbytte gaa til ham.

En bog, der ligeledes har størst interesse ved sin opfattelse, er Paul v. Hedemann-Heespen: *Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit* (1926). Det er en bog paa næsten 1000 tætrykte sider, fyldt med en overvældende mængde detaljer, der besværliggør læsningen. Det er en særpræget, kantet og stejl personlighed, der staar bag. Grundsynet er udtrykt i titlen: »Slesvig-Holsten og nytiden« ikke »i nytiden«. Det er samspillet mellem det hjemmegroede, hjemstavnsbundne og nytidens bærende ideer, sammenfattet i begrebet »humanisme«, som Hedemann-Heespen vil fremstille. En introduktion til værket er givet af C. O. Bøggild-Andersen: *Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden* (H. T. 10 r. I, 1930-31). Her skildres baade den politiske baggrund, de personlige forudsætninger og den historiske filosofi, der præger Hedemann-Heespens syn, og bogens hovedtræk gennemgaas.

Vil man ud over de større samlede fremstillinger, maa man tage fat paa de mange bøger og afhandlinger, der findes om de enkelte sider og tider af historien. Det drejer sig om en omfattende og vanskelig overskuelig litteratur. Der findes adskillige hjælpemidler til orientering. Om dem se s. 124 ff.

II. STØRRE PERIODER.

1. LITTERATUR OM SØNDERJYLLAND

I OLDTIDEN.

Den arkæologiske litteratur, som vedrører Sønderjylland, har hidtil ganske naturligt haft sit udgangspunkt i de to institutioner, hvor det vigtigste kildemateriale til al viden om udvikling og tilstande før aar 1000 e. Kr. er samlet: Nationalmuseet i København og Museum vorgeschichtlicher Altertümer i Kiel.

Det metodiske studium af Sønderjyllands forhistorie efter moderne videnskabelige principer er indledet fra dansk side. Dets grundlægger er selve banebryderen for moderne arkæologisk

videnskab, J. J. A. W o r s a a e. Worsaaes bog *Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder* (Universitetsprogram 1865) skabte det grundlag, hvorpaa senere forskning har kunnet bygge. For første gang er mindesmærker og oldsager i en samlet oversigt sat paa deres rigtige plads efter det danske treperiodesystem (sten-, bronze- og jernalder), og ud her fra er draget de slutninger, som nøgtern vurdering tillader. Worsaae tog her og andetsteds skarpt afstand fra »den tiltagende, uforsvarlige misbrug af oldtidsforskningen i moderne rent politiske spørgsmaal, i særdeleshed ved antidanske germanister«. Han paaviste Slesvigs nære samhørighed med landet nord for Kongeaaen i kulturel udvikling og fastslog, at begrebet »Slesvig-Holsten« aldeles ingen gyldighed har for ældre tiders vedkommende; navnlig afviste han den berømte tyske sprogmand Jacob Grimms paastand om, at de danske var at betragte som »Eindringlinge« i et oprindelig tysk land.

De mange senere fund og den videnskabelige metodes udvikling har gjort Worsaaes værk forældet, men efterfølgere har fortsat i hans spor. De betydeligste større bidrag til en samlet vurdering af Sønderjyllands oldtid siden Worsaaes bog er Sophus Müllers *Sønderjyllands Stenalder, Sønderjyllands Bronzealder* og Carl Neergaard: *Sønderjyllands Jernalder* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1913, 14 og 16).

Skønt disse afhandlinger nu ogsaa maa betragtes som forældede, giver de stadig den bedst tænkelige introduktion til Sønderjyllands oldhistorie. De indeholder et rigt udvalg af detaljer fra kildematerialet, som maa kendes, for at man kan forstaa Sønderjyllands stilling i kulturudviklingen. Ved bedømmelsen af dette stof kommer Sophus Müller til samme resultat som Worsaae, at »oldtiden i denne landsdel kun er forstaaelig nordfra set«. Medens skovegnene syd for Danevirke betegner en kulturgrænse, er »sønder- og nørrejysk, fynsk og sjællandsk eet«. Sophus Müller betragter forholdene i Sønderjylland under en langt videre synsvinkel end Worsaae; han polemiserer mod tyske videnskabsmænd, især den fremragende forsker G. K o s s i n n a, der har dannet skole indenfor videnskaben og gjort arkæologien populær i det moderne Tyskland ved bestandig at pege paa den nationale arkæologi som det fornemste middel til at fremstille

det germanske folk i sin urkraft. Sophus Müller tog skarpt afstand fra denne tyske nationalistiske videnskabelige skole, der i Danmark ser germanernes urhjem. I modsætning til Kossinna betonedede Sophus Müller, at Sønderjylland og det øvrige Danmark allerede i stenalderen var kulturelt afhængig af Vesteuropa.

Ud fra synspunkter, der staar Sophus Müllers og Worsaaes nær, følger Vilhelm la Cour i *Sønderjyllands Historie I* (1930) udviklingen helt frem til oldtidens slutning.

Den nyeste oversigt over den arkæologiske forsknings resultater er J o h s. B r ø n d s t e d s *Danmarks Oldtid I-III* (1938-40), der af Sønderjylland medtager Nordslesvig i fuldt omfang og fra Sydslesvig kun de vigtigste fund.

Det har været dansk arkæologisk videnskabs naturlige og taknemmelige opgave at paavise sammenhængen mellem Sønderjylland og landet nord for Kongeaaen. Den tyske forskning har set det som sin opgave at betone Sønderjyllands plads i en anden sammenhæng — hele det germanske omraade. Det er dog først i den sidste halve snes aar, at Kielermuseumet under G u s t a v S c h w a n t e s' ledelse har sat udforskningen af det sønderjysk-holstenske omraade rigtigt i system. Dette er sket med energi og dygtighed, som fortjener uforbeholden anerkendelse. En række yngre videnskabsmænd har hver valgt eller faaet anvist sit felt, og der er foretaget en række undersøgelser, der er blevet offentliggjort i form af dissertationer (doktorafhandlinger) eller paa anden vis. Som de vigtigste af disse (for Sønderjyllands vedkommende) maa nævnes K u r t L a n g e n h e i m s *Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein* (1935) og K a r l K e r s t e n s *Zur älteren nordischen Bronzezeit* (1936). Den største indsats, der er gjort fra Kielermuseumets side, er Danevirke- og Hedebyundersøgelserne. (Herom senere).

Kronen paa Kielerarkæologernes værk er dog Schwantes' egen fremstilling af *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins* (bd. I (1939) af den nye *Geschichte Schleswig-Holsteins* omfattende sten- og bronzealder. Jernalderen behandles i første halvdel af bd. II). Trods sin uhyre bredde virker Schwantes' fremstilling tiltrækkende ved sin redelighed og sin vide horisont. Baade Schwantes og hans elever erkender fuldtud sammenhængen mellem Sønderjylland og landet nord for Kongeaaen, og en meget stor del af

illustrationsmaterialet er hentet fra det danske Nationalmuseum. De fremhæver Sønderjyllands nære tilknytning til det nordiske »kerneomraade« allerede i yngre stenalder, men de mener ogsaa, at den germanske kulturs vugge har staaet paa dansk grund. Fra omkring 2000 f. Kr. — hævder de — bredte germanernes kultur sig sydpaa, og herved skabtes lidt efter lidt det germanske storomraade; indenfor dette omraade, der naaede sin største udstrækning under folkevandringstiden, fandtes ikke skarpe folkegrænser, kun adskilte stammeomraader. Det maa siges, at de tyske videnskabsmænd har draget dristige og meget vidtgaaende slutninger om folkeforskydninger udfra det spinkle materiale, som oldsagerne er. Alligevel maa det erkendes, at man fra tysk side har lagt ualmindelig flid og dygtighed for dagen i studiet af Sønderjyllands fjerneste fortid. Det er ogsaa fortjenstfuldt, at Kieler-museet til stadighed underretter offentligheden om nye forskninger og fund, dels gennem sin aarbog *Offa* (1936 ff.), dels gennem særhefter i serien *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit* (udkommer fra Leipzig med 12 aarlige hefter, hvoraf i reglen eet omhandler Slesvig-Holsten).

Udforskningen af Sønderjyllands oldtid har ogsaa sine arnesteder i selve landsdelen. Her skal særlig fremhæves de to amtsmuseer i Haderslev og Sønderborg, hvis ledere (i Haderslev indtil 1935 C. Lund, derefter Hans Neumann, og i Sønderborg J. Raben) har gennemført en række mønstergyldige udgravninger og derved tilvejebragt oldsagssamlinger af stor videnskabelig værdi.

Af litteraturen om enkelte mindesmærker og fund kan kun de betydeligste monografier anføres her. Therkel Mathiasen har i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed (1939) beskrevet *Bundsø, En yngre Stenalders Boplads paa Als*; den er ejendommeligt ved at være den eneste boplads i Danmark, hvor man har kunnet paavise grave i nær tilknytning til bopladsen. Bopladsfolkene ved Bundsø har efterladt sig korn og husdyrknogler, hvoraf man kan slutte, at de har været bønder. H. C. Broholms og Margrethe Halds skildring af Skrydstrupfundet (*Nordiske Fortidsminder* III, 1939) er egnet til at give indblik i den ældre bronzealders overklassekultur og dens høje teknik paa vævekunstens omraade. De store mosefund fra

keltisk jernalder og folkevandringstiden synes at belyse stamme-
kampe indenfor Sønderjylland og er udførligt publiceret i føl-
gende værker: C. E n g e l h a r d t : *Thorsbjerg Mosefund* (1863)
og *Nydam Mosefund* (1865) samt G. R o s e n b e r g : *Hjort-
springfundet* (Nordiske Fortidsminder III, 1937).

2. SØNDERJYLLANDS ÆLDSTE HISTORIE (— 1241)

a. ANGLERPROBLEMET.

Sønderjyllands nationale historie begynder med anglernes ud-
vandring (5. aarh.), der fremkalder en sproglig kløft mellem
nordgermaner og sydgermaner. Denne proces er bl. a. skildret af
A x e l O l r i k i *Danmarks Grænse i Heltesagnet* (Folkelige
Afhandlinger 1919).

Spørgsmaalet om anglernes hjemstavn har været heftigt disku-
teret. I 1840'erne og 50'erne var drøftelsen stærkt politisk præget.
Fra tysk side hævdede man, at de gamle angler havde boet i
landskabet Angel, og deres efterkommere, angelboerne, kunde
altsaa ikke være danske. Fra dansk side bestred man, at anglerne
oprindelig havde hørt hjemme i Angel; kun Grundtvig fandt
paa at svare tyskerne, at hvis angelboerne var efterkommere efter
anglerne, saa var de i hvert tilfælde heller ikke tyske.

Paa bredt videnskabeligt grundlag blev spørgsmaalet taget op
i 1890 af den svenske forsker A. E r d m a n n : *Über die Heimat
und den Namen der Angeln*. Paa grundlag af oldtidsgeografer-
nes oplysninger kom han til det resultat, at de angler, der ud-
vandrede til England, havde boet ved Elben. Denne opfattelse
blev imødegaaet af professor i germansk filologi ved Københavns
universitet, H e r m a n n M ø l l e r , i *Anzeiger für deutsches
Altertum* (1896). Han hævdede, at anglerne maatte have boet
mellem nordgermaner og sydgermaner, da de angelske dialekter
i England m. h. t. ordforraad stod de nordiske sprog nærmere
end de saksiske dialekter i England gjorde.

Hermann Møller fik støtte af G u d m u n d S c h ü t t e i ar-
tiklen: *Var Anglerne Tyskere* (Sdj. Aarb. 1900). Han tolkede den

klassiske geograf Ptolemæus paa en anden maade end Erdmann og borttog dermed den stærkeste støtte for dennes opfattelse. Senere uddybede dr. Schütte sine synspunkter i bogen: *Ptolemy's Maps of Northern Europe* (1917).

Vilh. la Cour afgrænser i Sønderjyllands Historie bd. I anglerens omraade fra Ejderen i syd til en linie Aabenraa-Tønder i nord, saaledes at det gamle Ollemersdige fra Urnehoved til Tinglev sø danner skel mellem angler og jyder.

Prof. Sch e e l fra Kiel hævder derimod i bogen: *Die Wikinger* (1938), at anglerne ingen forbindelse har med Sønderjylland.

Fra dansk side er spørgsmaalet senest taget op af Kr. H a l d i en artikel: *Angles and Vandales* (Classica et Mediævalia IV, 1941), hvor den antagelse fremsættes, at anglernavnet stammer fra en ældre betegnelse af Slien, der nu er bevaret i landskabsnavnet Angel. Noget direkte bevis kan ikke føres, men Kr. Halds opfattelse forekommer meget sandsynlig.

Den nyeste behandling af problemet er givet af den kendte tyske arkæolog H e r b e r t J a n k u h n : *Zur Frage nach der Urheimat der Angeln* (Zeitschrift 1943), som væsentligst bygger paa det arkæologiske materiale. I det 4. aarhundrede var der en meget tæt befolkning i Angel, men i det følgende aarhundrede tager fundene meget stærkt af, antagelig paa grund af udvandring. Da fundene i Angel finder deres fortsættelse i England, synes det overvejende sandsynligt, at det virkelig er udvandrerne fra dette landskab, som er kommet til England.

Alt ialt kan man sige, at der er en stigende tendens til at henlægge anglerens urhjem til det sydlige Sønderjylland; deres og saksernes bortvandring har bevirket, at der en overgang fandtes et temmelig folketomt omraade ved roden af den jyske halvø; baade sydfra og nordfra kom der indvandrere, men de naaede ikke hinanden. De store skove mellem Sli-Danevirke og Ejderen dannede en klar grænse.

Ligesom stednavnene kan give værdifulde bidrag til løsning af anglerproblemet, er de ogsaa en vigtig — maaske den vigtigste — kilde til den ældste sønderjyske bebyggelses historie og til udredning af spørgsmaalet om den oprindelige grænse mellem den danske og tyske kulturverden. Stednavnene behandles i et særligt afsnit (se side 63 ff).

b. HEDEBY-DANEVIRKE-PROBLEMET.

Danevirke og Hedeby er ikke blot Sønderjyllands, men hele Nordens mægtigste oldtidsminde. I de senere aar er der foretaget omfattende udgravninger, og baade historikere, arkæologer og sprogforskere har udfoldet store bestræbelser for at faa klarhed over, hvad der egentlig er foregaaet i Sliomraadet mellem ca. 800 og ca. 1000.

I bred sammenhæng er spørgsmaalet behandlet af svenskeren Elis Wadstein: *Norden och Västeuropa i gammal tid* (1925). Han fremsætter her bl. a. den opfattelse, at den vold, kong Godfred anlagde kort efter aar 800, er det saakaldte »Kovirke«, der ligger et stykke syd for det egentlige Danevirke, en opfattelse, der nu er almindeligt anerkendt.

I endnu bredere sammenhæng kommer Otto Scheel ind paa dette emne i *Die Wikinger* (1938). Heri tillægges der kong Godfred vidtrækkende politiske maal; kildegrundlaget er dog for spinkelt til med bestemthed at kunne udtale sig herom.

Vilh. la Cours oversigt i Sønderjyllands Historie bd. I er skrevet før publiceringen af de nyeste gravningsresultater, og er derfor paa enkelte punkter allerede forældet. la Cours afsnit er forsynet med en ypperlig litteraturoversigt.

De litterære kilder til belysning af Sliegnens historie paa overgangen fra oldtid til middelalder er samlet af Otto Scheel og P. Paulsen: *Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu* (1930).

Det moderne arkæologiske studium af Hedeby-Danevirke-anlæggene er grundlagt af Sophus Müller og hans medarbejder Carl Neergaard, der i 1903 udgav værket: *Danevirke* (Nordiske Fortidsminder I). Alt, hvad der kunde iagttages og opmaales, er der taget hensyn til; men gravninger kunde de danske forskere ikke faa lov til at foretage. Som den første opfattede Sophus Müller pladsen inden for halvkredsvolden som stedet for det gamle Hedeby, mens man hidtil havde antaget det for en befæstet lejr.

Samtidig med offentliggørelsen af Sophus Müllers resultater begyndte man fra tysk side gravninger i Hedeby, der hurtigt bekræftede antagelsens rigtighed, men først fra ca. 1930 kom der for alvor gang i arbejdet under ledelse af Herbert Janckuhn, der har offentliggjort en del af resultaterne, videnskabe-

ligt i: *Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene* (1937) og mere populært i *Haithabu, eine germanische Stadt der Frühzeit* (1937), hvori der gives et levende billede af den gamle handelsplads i skæringspunktet mellem Nordsø- og Østersøeruterne.

R o a r S k o v m a n d har i Sønderjyske Aarbøger 1935 givet en foreløbig oversigt over gravningsresultaterne.

Gravningerne i Danevirke er der gjort rede for af G. H a s e l o f f: *Die Ausgrabungen am Danewerk und ihre Ergebnisse* (Offa 1937). Fra gammel tid har man kendt tre efter hinanden følgende anlæg: jordvolden, kampestenmuren og Valdemarsmuren. For de to første afsnits vedkommende har Haseloff opdaget en hel serie af byggeperioder. Kun Valdemarsmurens bygherre er med sikkerhed kendt; det maa derfor tages med forbehold, naar Haseloff tillægger Thyra Danebod jordvolden og Knud Lavard kampestenmuren. (Tidligere opfattede man jordvolden som Godfreds vold og kampestenmuren som Thyra Danebods anlæg).

Thyra Danebods andel i Danevirkes rejsning har været omdebatteret. Den første, der rejste tvivl om hendes indsats, var den skaanske forsker, L a u r i t s W e i b u l l: *Gotfreds och Thyra Danebods Danevirke* (Historisk Tidsskrift for Skåneland IV, 1910-13). Weibull fremhæver, at Thyra Danebods forbindelse med Danevirke først omtales ca. 250 aar efter, at hun levede, og konstaterer en lighed mellem den bedrift, der tillægges hende, og en bedrift af en engelsk dronning; efter Weibulls mening er der tale om et sægn.

I 1927 opstod der en disput mellem danske videnskabsmænd om Thyra Danebods plads i vor historie. Foranledningen var Hans Brix' nye fortolkning af Jellingestenen. Hidtil havde man ment, at ordet »tanmarkr-bot« gik paa Thyra, deraf »Danebod«; men prof. Brix paapegede, at det ligesaa godt kunde gaa paa Gorm. Lis Jacobsen gik ind for nytolkningen, ligesaa litteraturhistorikeren Niels Møller, medens Finur Jonsson, Johs. Steenstrup og Vilh. la Cour m. fl. protesterede. H a n s B r i x', L i s J a c o b s e n s og N i e l s M ø l l e r s indlæg er samlet i en lille bog: *Gorm Konge og Thyra hans Kone* (1927). Heri findes tillige en fortegnelse over modartiklerne.

Striden foranledigede Vilh. la Cour til en mere omfattende afhandling i *Historisk Tidsskrift* (9. r. V, 1928), hvor han hævdede traditionens ret. (*Kong Gorm og Dronning Tyre*).

Nogle bemærkninger hos la Cour kaldte den gamle prof. Erslev frem. I afhandlingen *Dronning Tyre og Danevirke* (H. T. 9. r. VI, 1929) gennemgik han grundigt problemet og kom til det resultat, at Weibull havde ret i sin tvivl om værdien af de litterære efterretninger om dronning Thyras andel i Danevirkes rejsning, men med hensyn til Jellingestenens »tanmarkrobot« mente han ikke at kunne give den nye opfattelse medhold.

c. SVENSKEVÆLDET.

Problemet Danevirke-Hedeby er blevet yderligere kompliceret ved, at der i aartierne omkring 900 har siddet et svensk fyrstehus i Hedeby; vor viden om dette svenske islæt er kun yderst sparsom, men desmere har der været for forskerne at drøfte. De faa litterære kilder (Adam af Bremen, Olaf Tryggvasons Saga, nogle tyske aarbøger og Widukinds sakserkrønike) blev der kastet nyt lys over, da man i 1887 fandt den saakaldte Gottorp-runesten. Fundet blev publiceret 1888 af R. v. Liliencron: *Der Runenstein von Gottorf*. Sammenfattende behandlede L. F. A. Wimmer svenskevældet i Sydslesvig i *Sønderjyllands historiske Runemindesmærker* (1892). Ogsaa fra stednavneforskningen kom der bidrag til belysning af det svenske islæts karakter og omfang. E. Hellquist: *De svenska ortnamnen paa -by* (1918) Stednavne med et personnavn som forled og -by som efterled er typisk svenske og findes i ret stort antal i Sliengen, hvor man altsaa maa formode, at der omkring 900 er foretaget landnam af svenskerne.

Særlig svenskevældets fald er et dunkelt kapitel; kong Gnupa af det svenske fyrstehus blev overvundet af den tyske konge Henrik I 934, men svenskevældet maa være blevet helt udryddet af danske fyrster. Efter kilderne er der forskellige muligheder. Johs. Steenstrup har ved en ret vidtgaende fortolkning søgt at forlige de forskellige kilder og mener, at svenskevældets fald foraarsagedes af Gorm den Gamle (*Danmarks Sydgrænse og Herredømmet over Holsten ved den historiske Tids Begyn-*

delse, 1900). Den norske forsker G u s t a v S t o r m hævdede, at man maatte foretrække den ældste kilde, Adam af Bremen. (Norsk Historisk Tidsskrift, 3. r. III, 1893). Det foreløbigt sidste ord om denne sag er blevet sagt af L i s J a c o b s e n med bogen: *Svenskevældets Fald* (1929). Hun fremsætter den hypotese, at Olaf Tryggvasons saga for dette punkts vedkommende bygger paa et med begivenhederne omtrent samtidigt skjaldekvad og kommer til det resultat, at Gnupa blev endeligt besejret af Gorm den Gamle, og at Gnupas søn Sigtryg blev fældet af en dansk kongeætling, Hardegon, der ikke, som nogle har ment, er identisk med Gorms far, Hardeknud.

D. FORHOLDET TIL DET TYSKE RIGE I DET 10. AARHUNDREDE.

Der har været meget delte meninger om, hvor stor indflydelse det tyske rige har haft i Danmark i det 10. aarhundrede. I 934 blev Gnupa besejret, tvangskristnet og gjort skatskyldig af kong Henrik I. At denne begivenhed maa henlægges til dette aar er godtgjort af den tyske forsker W. B i r e y e: *Geschichte Nordalbingiens im 10. Jahrhundert* (1908); emnet har han senere uddybet i *Untersuchungen zur Geschichte Nordalbingiens im 10. Jahrhundert* (Zeitschrift 1916).

Særlig har der været megen uklarhed m. h. t. et dokument af 965, hvorved kejser Otto I gav afkald paa al kejserlig skat af ejendomme tilhørende kirkerne i Slesvig, Ribe og Aarhus. Adskillige har ment, at dette brev ikke var ægte, men i en afhandling af A n n e - M a r i e v. L i l i e n c r o n: *Die Beziehungen des deutschen Reichs zu Dänemark im 10. Jahrhundert* (Zeitschrift 1914) synes brevets ægthed at være bevist. Hendes øvrige resultater er blevet imødegaaet med kritik, bl. a. af W. Bireye i den ovennævnte artikel fra 1916.

Den svenske forsker S t u r e B o l i n hævder i artiklen: *Danmark och Tyskland under Harald Gormsson* (Scandia IV, 1931), at der i tiden 934-983 har været en dominerende tysk indflydelse i Sydslesvig, mens L i s J a c o b s e n mener, at en overvældende indflydelse kun har gjort sig gældende i aarene 974-983. I 974 erobrede den tyske kejser Otto II Hedeby og lagde besætning

dér, i 983 tilbageerobredes den af danskerne. (*Kong Haralds og Kong Gorms Jelling-Monumenter*, Scandia IV, 1931).

Spørgsmaalet om den rette forstaaelse af Jellingemonumentet og dermed af det 10. aarhundredes historie blev i 1934 taget op af Vilh. la Cour: *Kong Haralds tre Stovværker* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1934); la Cour mener, at man med urette tilskriver Harald Blaatand tilbageerobringen af Hedeby 983; denne daad skyldes Svend Tveskæg, der stod i opposition til faderen. Herimod protesterede Lis Jacobsen i Scandia 1935 (*Runeindskrifternes vidnesbyrd om kampene omkring Hedeby*) og forsøgte en helt ny tolkning af de saakaldte Hedeby- og Dannevirkesten, der hidtil har været anset for at stamme fra slutningen af 10. aarhundrede, men som fruhen lægger til tiden omkring 1050, saaledes at den kong Svend, der omtales, skal være Svend Estridsen og ikke Svend Tveskæg. De lærde er altsaa meget uenige.

e. JARLEDØMMET SØNDERJYLLAND.

Det uklare forhold mellem Danmark og Tyskland bragtes til endelig afslutning ca. 1025 med kejser Konrad IIs anerkendelse af Ejderen som grænse.

I den historiske tids første aarhundreder er Sønderjylland Danmarks riges tyngdepunkt; og de begivenheder, der udspiller sig her, tilhører hele rigets historie. Man hører ikke om nogen forskel mellem Sønderjylland og Danmark; svenskevældets grænse var ikke Kongeaen, og den tyske indflydelse i 10. aarhundrede var ikke begrænset til Sønderjylland. Hvor langt vi skal tilbage for at finde kimen til det senere hertugdømme Sønderjylland, ved vi ikke. Faa forskere har beskæftiget sig med dette spørgsmaal, simpelthen fordi kilderne næsten intet fortæller derom.

Dr. Friedrich Frahm har skrevet en artikel: *Die Bedeutung des Danewerks für die Entstehung des Herzogtums Schleswig* (Nordelbingen VIII, 1931). Han gaar ud fra, at der maa være en sammenhæng mellem rejsningen af Danevirke og udskillelsen af de tre sydligste sysler af Jylland til et særligt omraade. En høj militær befalingsmand, kommandanten over Danevirke, har faaet dette distrikt under sig, muligvis for herfra at

hente besætning til volden. Noget bevis kan ikke bringes, men sammenhængen mellem udskillelsen af de tre sysler og Danevirkes værn forekommer sandsynlig.

Fra omkring 1100 skiftede embedet karakter ved som hertugdømme at overdrages til yngre medlemmer af det danske kongehus, og en særlig betydning fik det, da der med Knud Lavard (ca. 1115-31) kom en betydelig personlighed i spidsen for det. Om ham har Hans Olrik skrevet et omfangsrigt værk: *Knud Lavards Liv og Gjærning* (1886), som dog ikke tilfredsstiller den moderne kritiks krav. Johs. Steenstrup har behandlet hans forhold til de slaviske vender i det nuværende Østholsten: *Venderne og de danske før Valdemar den Stores Tid* (1900). En mere kritisk skildring er givet af Curt Weibull i Saxo (1915).

I aarene fra Knud Lavards død til 1241 har Sønderjylland kun i ringe grad en selvstændig historie; vel sad der hertuger i temmelig lange perioder, baade Valdemar (den Store) og hans sønner Kristoffer og Valdemar (II), men tilknytningen til riget var saa fast, at Sønderjylland ikke indtog en særstilling.

Nogle betydningsfulde kilder til oplysning om de indre forhold i denne periode kan der henvises til. Omkring 1200 fik Slesvig by den ældste stadsret i Danmark. Den er udgivet med indledning af P. K. Thorsen: *De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev* (1855). Foranlediget af en meget hasarderet tysk behandling af stadsretten foretog A. D. Jørgensen i 1880 en undersøgelse *Slesvigs gamle stadsret* (Historiske Afhandlinger II, 1899), en afhandling der stadig har stor værdi.

Dr. Friedrich Frahm har bestridt det hidtil anerkendte nære slægtskab med Jyske Lov i: *Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat* (Zeitschrift 1936). I stedet søger han at bevise forbindelse med nederrhinske egne og hævder, at slesvigerne er indvandrede herfra. Det synes, som om hans betragtninger bygger paa et saare spinkelt grundlag.

Et par fællesdanske kilder, der ogsaa for Sønderjylland har stor betydning, er Kong Valdemars Jordebog og Jyske Lov. Her kan henvises til Sv. Aakjær's nye udgave af *Kong Valdemars Jordebog* (1926 ff.) med omfattende kommentar og prof.

P. Skautrup's udgaver af *Den Jyske Lov*; dels den mere populære (1933 ff.) med tekst, oversættelse og kommentar og dels den videnskabeligt anlagte, bd. II i serien *Danmarks gamle Landskabslove* (1933).

Paa Sønderjyllands vestkyst fra Tønder sydpaa og paa øerne ud for boede friserne, hvis oprindelse og ældste udvikling ligger i taage. Om de forskellige opfattelser se en forskningsoversigt af Anna-Elise Møldrup (H. T. 10. r. IV, 1937-38).

3. TIDEN 1241—1460.

a. UNDER ABELSLÆGTEN.

Tiden fra 1241, da Abel fik magt i Sønderjylland, til 1460, da Christian I blev valgt til hertug af Sønderjylland og greve af Holsten, er kendetegnet ved en stadig større adskillelse mellem Danmark og hertugdømmet og en voksende fortykning af det gamle danske grænseland. Dette tidsrum er i Sønderjyllands Historie bd. II behandlet af afdøde museumsinspektør Jørgen Olrik; fremstillingen kan dog langt fra staa maal med la Cours gennemgang af tiden op til 1241 og maa i det hele taget betegnes som den svageste del af dette værk.

Tidsrummet indledes med broderstriden mellem Erik Plovpenning og Abel. I gamle fremstillinger kan man læse meget om denne strid, der er saa rig paa dramatiske muligheder. Professor Kristian Erslev har imidlertid vist, hvor lidt vi egentlig ved om denne tid i afhandlingen: *Erik Plovpenning's Strid med Abel. Studier over ægte og uægte Kilder til Danmarks Historie* (H. T. 6. r. II, 1895-1897). Undersøgelsen er et typisk eksempel paa Erslevs kildekritiske metode.

De følgende aars hyppige kampe mellem konger og hertuger har ikke fundet nogen særlig bearbejdelse; man maa henvise til de almindelige skildringer af Danmarks historie. Selve lensforholdet mellem Danmark og Sønderjylland er behandlet af M. Mackeprang: *De danske Fyrstelen i Middelalderen* (H. T. 6. r. VI, 1895-97), hvor Sønderjylland som det betydeligste danske fyrstelen indtager den største plads.

M. h. t. samfundshistorien findes en række oplysende arbejder især om købstæderne, hvis stadsretter kaster lys over handels- og håndværksvirksomhed og giver indtryk af samfundets differentiering med byernes opvækst.

Tønder by fik 1243 lybsk stadsret. Byens oprindelse og første udvikling er blevet grundigt behandlet af Ludwig Andersen: *Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg* (1938). I jubilæumsåret 1943 er der fra dansk side udgivet: *Tønder gennem Tiderne*, redigeret af M. Mackeprang, der selv har behandlet byens historie i middelalderen, mens oprindelse, beliggenhed og byplan er skildret af arkitekturhistorikeren, dr. Vilh. Lorenzen. Flensborg, Haderslev og Aabenraa stadsretter er med udførlig indledning udgivet af P. G. Thorsen i den tidligere nævnte bog: *De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter i Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev* (1855).

Slesvigs historie er behandlet af Aug. Sach: *Geschichte der Stadt Schleswig* (1875); om Flensborg byret har titulær professor F. Graf skrevet *Entstehung und Bedeutung des Flensburger Stadtrechts* (1934), mens Flensborgs ældste udvikling er behandlet af Chr. Voigt: *Flensburgs Entstehung* (Zeitschrift 1937). Heri sonderer han mellem en »dansk« bygrundlæggelse omkring St. Marie kirke ca. 1200 og en »tysk« omkring St. Nikolaj kirke ca. 1300. Udviklingen af bystyret har Karl Alnor brugt som emne til sin doktordissertation: *Die Geschichte der Verfassung und Verwaltung der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1700* (1914).

Skildringen af Aabenraas ældste historie har været overdraget civilingeniør Vilh. Marstrand; hans bog *Aabenraa c. 1028—1523* (1933) handler dog mest om alt muligt andet end netop købstadens udvikling.

Om Haderslev stadsret fra 1292 har Aug. Sach i 1892 skrevet et jubilæumsskrift, der i national henseende ikke vederfarer byretten retfærdighed: *Der Ursprung der Stadt Hadersleben und des Stadtrechts Herzog Waldemars IV vom Jahre 1292*. Skildringen af det ældste Haderslev hos Th. O. Achelis: *Haderslev i gamle Dage I* (1928) er hverken omfattende eller dybtgaaende.

Aug. Sach har givet en sammenhængende skildring af købstædernes nationale udvikling i middelalderen i *Das Herzog-*

tum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung III (1907).

b. HOLSTENERVÆLDET.

Aaret 1325, da hertug Erik II af Slesvig døde og efterlod sig en lille umyndig søn, er det store vendepunkt i Sønderjyllands og Danmarks historie; 1326 forjages den uduelige kong Kristoffer II, og grev Geert af Holsten-Rendsborg sætter den lille Valdemar af Sønderjylland paa Danmarks trone og faar selv Sønderjylland som len. Det lille Holsten viser pludselig en enorm ekspansionskraft.

Paa Sønderjyllands fremtidsskæbne fik Holsten en afgørende indflydelse. Hvilke forudsætninger var der for denne udvikling?

Til belysning af Holstens ældste historie giver *Georg Waitz: Schleswig-Holsteins Geschichte* (1851-52) stadig den bedste oversigt. Med store forventninger maa man se hen til landsbibliotekar i Kiel *Volquart Pauls'* afsnit i *Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. III. Det første hefte, om Holsten under de ældre Schauenburgere, lover godt.

Den egentlige bærer af den holstenske ekspansion var adelen, der efterhaanden opnaaede en enestaaende social og politisk magtstilling. Om det slesvig-holstenske ridderskabs oprindelse og udvikling har *Louis Bobé* skrevet i indledningen til *Slægtten Ahlefeldt I* (1912). En tysk forsker *Edzard Hermb erg* har tilvejebragt en oversigt over de ældste led af de gamle holstenske adelsslægter: *Zur Geschichte des älteren holsteinischen Adels* (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. r. VI, 1916).

Samspillet mellem den holstenske grevemagt og den holstenske adel og dermed forudsætningerne for adelens indtrængen i Sønderjylland er paa en fortrinlig maade behandlet af arkivar *Werner Carstens*: *Die Landesherrschaft der Schauenburger und die Entstehung der landständischen Verfassung in Schleswig-Holstein* (Zeitschrift 1926). En videre uddybning af dette problem har Carstens givet i afhandlingen: *Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter*. (Zeitschrift 1935).

Den holstenske indflydelse i Sønderjylland fik øget omfang med de politiske begivenheder i 1326. Grev Geert ønskede at fjerne alle skranker mod syd og spærre saa kraftigt som muligt ved Kongeaen. I den haandfæstning, som den lille Valdemar maatte underskrive, da han kom paa Danmarks trone, var der en bestemmelse om, at ingensinde maatte Sønderjylland forenes med Danmark paa en saadan maade, at een fyrste var herre begge steder, den saakaldte »Constitutio Valdemariana«. Bestemmelsen har været meget omtvistet, idet den paagældende paragraf ikke findes i den bevarede afskrift af haandfæstningen fra 1326 (originalen er gaaet tabt). Den kendes kun fra et dokument, som Christian I maatte udstede til sin onkel Adolf VIII af Slesvig og Holsten i 1448, inden han blev konge af Danmark. Fra tysk side tillagde man i den politisk bevægede tid i forrige aarhundrede denne bestemmelse stor betydning. Den danske historiker *W e r l a u f* prøvede paa at bevise, at den var falsk. (*Om Constitutio Waldemari. Antislesvigholstenske Fragmenter VII*, 1848). Senere har *K r. E r s l e v* behandlet spørgsmaalet efter den moderne kildekritiks regler: *Den saakaldte »Constitutio Valdemariana« af 1326* (H. T. 6. r. VI, 1895-1897). Han kommer til det resultat, at enten har hertug Adolf VIII i 1448 begaaet et falskneri (hvad der er lidet troligt), eller ogsaa er der foretaget en bevidst udeladelse i den bevarede afskrift af haandfæstningen, hvilket sidste forekommer *Erslev* sandsynligst.

Om grev Geert selv findes der ikke nogen stor eller betydningsfuld litteratur. Der kan henvises til en bog fra 1881, *W. Berblinger: Gerhard der Grosse von Holstein und seine Residenz Rendsburg*; bogen virker i alle henseender meget gammeldags. Det samme gælder en bog af *W. Junghans* om grev Geerts søn: *Graf Heinrich der Eiserne in den Kriegen des Nordens und im Dienste fremder Fürsten* (1864).

Der findes ikke nogen særskilt behandling af Sønderjylland paa Valdemar Atterdags tid, da det var delt mellem hertugen af Sønderjylland og greverne af Holsten-Rendsborg. Man maa henvise til *C. E. F. Reinhard: Valdemar Atterdag og hans Kongegjerning* (1880), der nu paa mange maader er forældet; mærkeligt nok findes ingen nyere behandling af denne konges liv. Hos *Reinhard* og ligeledes i *Erslevs: Dronning Mar-*

grethe og Kalmarunionens Grundlæggelse (1882) behandles Sønderjylland kun perifert; men A. D. Jørgensen har gjort hertugdømmets forhold til det centrale i en anmeldelse af disse 2 værker: *Synspunkter for opfattelsen af Valdemar Atterdags og dronning Margretes historie* (Samlede Afhandlinger II, 1899). Bl. a. staar A. D. Jørgensen her i opposition til den almindelige opfattelse, efter hvilken dronning Margrethe viste svagheit ved den holstenske greveslægts forlening med Sønderjylland i 1386. Han hævder, at dronningen ved denne lejlighed vandt en sejr over greverne, der havde siddet inde med Sønderjylland i en aarrække og betragtede det som en arv, der var ved at blive et autonomt omraade helt skilt fra Danmark; lensafhængigheden efter 1386 var derimod ikke til at løbe fra.

Erik af Pommerns forhold til Sønderjylland er grundigt behandlet af E r s l e v: *Erik af Pommern og hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning* (1901).

I aaret 1439 havde hertug Adolf faaet samlet hele Sønderjylland (undtagen enklaverne) og det meste af Holsten under sig. De to følgende aartier er de mest »slesvig-holstenske« i hele Sønderjyllands historie. Men hertug Adolf var barnløs, og efter hans død 1459 var der forudsætninger for en helt ny udvikling.

4. TIDEN 1460—1773.

a. 1460-1544.

I 1460 valgtes Christian I til hertug af Sønderjylland og greve af Holsten, og der knyttedes herved en forbindelse, der under meget skiftende kaar holdt i 400 aar. I midten af forrige aarhundrede blev begivenhederne i 1460 stærkt debatteret, og der var dybtgaaende uenighed om, hvilken betydning man maatte tillægge Ribe-privilegiet.

I nyere tid staar to opfattelser over for hinanden. Paa den ene side E r i k A r u p, hvis grundopfattelse kort kan udtrykkes saaledes: i 1460 tilkøbte den slesvig-holstenske adel sig Christian I til konge ved at paatage sig meget store kautionsforpligtelser. Arups afhandling hedder: *Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne* (H. T. 7. r. IV, 1902-1904). Ikke alene be-

givenhederne i 1460 skildres, men der ydes ogsaa et vægtigt bidrag til forstaaelse af Sønderjyllands historie i hele Christian I.s regeringstid.

Mod Arups opfattelse er der rejst indvendinger af *Werner Carstens*: *Die Wahl König Christians I von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein im Jahre 1460* (Zeitschrift 1931). Han søger at godtgøre den af Arup afviste lybske krønikes kildeværd. Det hævdes heri, at Christian I gav store økonomiske indrømmelser for at blive valgt; saa det var ham, der købte sig hertugdømmerne. At kautionsforpligtelserne senere blev aktuelle, er en anden sag.

En god lille oversigt over begivenhederne i 1460 er givet af *Volquart Pauls* med *Die Vorgänge von 1460 und ihre Bedeutung für die schleswig-holsteinische Geschichte* (1928).

Sønderjyllands historie i slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. aarhundrede har tidligere været meget vanskelig tilgængelig; saa meget større betydning har derfor *Vilh. la Cours* skildring i den nye Sønderjyllands Historie af tiden 1460-1544, der bygger paa et omfattende dokumentmateriale og med klar politisk forstaaelse giver en udredning af de brogede forhold efter den første deling i 1490.

Reformationen er en af de store begivenheder i denne tid. *Volquart Pauls* har skrevet en lille oversigt: *Geschichte der Reformation in Schleswig-Holstein* (1922). Fyldigst foreligger dette store tidsskifte oplyst i *Ernst Feddersens* bind af *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* (1938), der omfatter tiden 1517-1721.

En særpræget vurdering af reformationen er givet af pastor *Carsten Petersen* i den ejendommelige, med bunden varme og lidenskab skrevne bog: *Slesvigske Præster*. (Bogen findes ikke i handelen, men er af forfatteren skænket til alle nord-slesvigske præsteembeder). »Set med egne øjne, skrevet med egen pen og trykt paa egen bekostning«, staar der paa titelbladet. *Carsten Petersen* ser meget nøgternt paa reformationen, hvis aandelige indflydelse i folket, sikkert med rette, forekommer ham meget ringe. Først et par aarhundreder senere mærker man den med pietismens gennembrud.

Om reformationen se nærmere s. 72 f.

b. TIDEN 1544-1721 SOM HELHED.

I aaret 1544 deltes Sønderjylland mellem Chr. III og hans to brødre Hans (d. Ældre) og Adolf; amter, landskaber og byer deltes ligeligt mellem brødrene, saaledes at indtægterne saa vidt muligt blev lige store. Over adelen og stænderlanddagen regerede fyrsterne i fællesskab. Byerne indtog til at begynde med en mellemstilling, men gled efterhaanden helt ind under fyrsterne. Denne deling havde skæbnesvangre følger for Sønderjylland.

I Sønderjyllands Historie er perioden 1544-1721 delt mellem to forfattere, men desværre tillige delt paa to Bind. Arkivar Frk. Skovgaard's afsnit 1544 - ca. 1600 findes i andet bind, og fortsættelsen 1600-1660, der ogsaa skyldes Frk. Skovgaard, i tredje bind, hvor arkivar dr. Hjelholt desuden behandler perioden 1660-1806. Det siger sig selv at fremstillingens overskuelighed og klarhed har lidt noget under denne deling af en naturligt sammenhængende periode, men bortset herfra er der meget godt at sige om de paagældende afsnit, der rummer nøgterne vurderinger og værdifulde karakteristikker af de ledende politiske personligheder.

For at faa overblik over den brogede udvikling, der indledtes i 1544, maa man sondre mellem forskellige grene: 1) fællesstyrets udvikling, 2) de forskellige deles særlige historie.

c. FÆLLESSTYRET.

Fællesstyrets udvikling er fortrinsvis præget af spændingen mellem fyrstemagt og adel. Spændingen sporedes til stadighed, men blev særlig iøjnefaldende fra slutningen af det 16. aarhundrede. Hovedværket til belysning af dette forhold er A. Ipsen: *Die alten Landtage der Herzogtümer Schleswig-Holstein von 1588-1675* (1852). Ipsen har holdt sig meget nøje til landdagsakterne, der dog sikkert kan udnyttes endnu grundigere, og med mere vidsyn. Men udviklingslinien kommer klart frem i Ipsens bog: stænderne mister langsomt terræn over for fyrstemagten til trods for dybtgaaende modsætningsforhold mellem de regerende herrer.

En særlig dramatisk episode i denne udvikling fandt sted ca. 1640, da en af landdagen ansat syndikus (sekretær) begyndte

at anvende et skarpere sprog, end fyrsterne hidtil havde været vant til, og af den grund blev fængslet af hertugen af Gottorp. Denne affære er skildret af Otto Opet: *Christoph Krauthoff* (Zeitschrift 1923).

Fællesstyrets beføjelser over for de privilegerede klasser var dels militære, dels retslige. En oversigt over den juridiske side af virksomheden findes i Nordelbingen III (1924): *Das adlige Landgericht in Schleswig-Holstein* af H. Kochendörffer.

Fælleslovgivningen begrænsede sig til ganske faa forordninger. Fyrsterne holdt mest af at lovgive hver for sit omraade. En fælles »Landesgerichtsordnung« blev udstedt 1573 (revideret 1637), og den fælles matrikel blev revideret i aarene efter 1642.

d. DEN KONGELIGE DEL.

Den kongelige del af Sønderjylland var et lille appendix til kongerigerne Danmark og Norge og kunde ikke paaregne nogen synderlig opmærksomhed fra herskernes side. Kongen var næsten til stadighed repræsenteret af en statholder, der særlig tog sig af forpligtelserne over for fællesstyret. En fortegnelse er udarbejdet af Fr. Jürgensen West: *Kongelige Statholdere i Hertugdømmerne* (Sdj. Aarb. 1909). Den betydeligste af dem var Henrik Rantzau, der havde stillingen i slutningen af det 16. aarhundrede. Han er typen paa en selvstændig, men loyal, holstensk adelsmand, fremragende blandt sine standsfæller med sine omfattende humanistiske og økonomiske interesser. Han er hertugdømmernes mest udprægede renæssanceskikkelse, frodig og livsbegærlig, forfængelig og overtroisk. En tysk forsker F. Bertha har skrevet flere afhandlinger om ham: *Heinrich Rantzau als Humanist* (Zeitschrift 1888), *Heinrich Rantzau als Geschichtsforscher* (Zeitschrift 1891) og *Aus dem Briefwechsel Heinrich Rantzaus von 1570 bis 94* (Zeitschrift 1892), den sidste rummer ikke uddrag af breve, men en karakteristik af ham som brevscriber. Otto Brandt har ogsaa beskæftiget sig med ham: *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige* (1927) og yderligere kan nævnes en artikel af F. Lammert: *Heinrich Rantzau und sein Kriegsbuch* (Nordelbingen 1938).

Den kongelige del af hertugdømmerne administreredes gen-

nem Tyske Kancelli i København. I 1649 oprettedes et lokalt regeringskancelli for dette omraade, først kort tid i Flensborg senere i Glückstadt. Dets historie er skildret af Hermann Schmidt: *Die Glückstädter Regierungs- und Justizkanzlei 1648-1774* (Zeitschrift 1918); dets myndighed bestod med en enkelt afbrydelse for Sønderjyllands vedkommende til 1713, da Overretten paa Gottorp oprettedes for hele Slesvig.

Ved fredsslutningen 1658 opnaaede hertugen af Gottorp fuld suverænitet for sin del af Sønderjylland; det samme indrømmedes kongen for hans del. Der har været delte meninger om, hvorvidt enevældens indførelse i 1660 har haft indvirkning paa den statsretslige stilling, som den kongelige del af Sønderjylland indtog. P. Lauridsen hævder i bogen: *Slesvig og Kronen 1660-71* (1906), at Frederik III ved regeringsforandringen i 1660 fik sin del med arvesuveræn adkomst uafhængig af lensrettens arve-regler og love. Kongedelen af Sønderjylland og kongerigerne Danmark og Norge smeltedes sammen til en arveretslig enhed med kongelovens arvefølge.

Denne opfattelse blev med megen skarphed imødegaaet af K. r. Erslev: *Har P. Lauridsen godtgjort, at Kongelovens Arvefølge gjaldt i den kongelige Andel af Slesvig allerede før 1721* (H. T. 8. r. V, 1914). Erslev understreger her, at den i 1658 opnaaede suverænitet kun gjaldt for den kongelige mandsstamme, og at der i 1660 ikke skete nogen ændring for den kongelige dels vedkommende.

e. HANS DEN ÆLDRE.

Hertug Hans den Ældre døde ugift i 1580, og hans tredjedel blev delt mellem den kongelige og den gottorpske linie; der opnaaedes altsaa en lille forenkling i det brogede billede. Litteraturen om hertug Hans den Ældre er meget sparsom, hans indsats blev kun en parantes i Sønderjyllands historie. En artikel af K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev* (H. T. 4. r. VI, 1877-78) indeholder meget stof, men der savnes en grundig bearbejdelse af det. Paa tysk side har F. Berthau skrevet om ham med særligt henblik paa hans stilling til reformationen: *Herzog Johann der Ältere* (Zeitschrift 1886 og 87).

Et ypperligt materiale til belysning af hertug Hans den Ældres historie findes i hans velbevarede arkiv, »Hansborgarkivet«. En udgave af de store kopibøger er begyndt at udkomme: *De hansborgske Registranter I. Forordninger* (1943). Udgaven besørges af arkivar Caroline Andersen.

f. GOTTORPERNE.

Den gren af det oldenborgske hus, der kom til at sætte det stærkeste præg paa Sønderjylland i denne tid, var Gottorperne. De fik efterhaanden den relativt største del af landet og boede i modsætning til kongen fast i hertugdømmerne. Deres hof paa Gottorp slot ved Slesvig blev et betydningsfuldt tysk kulturcentrum, og kampen mellem kongemagten og gottorperne blev i sidste del af denne periode bestemmende for Sønderjyllands historie.

Et værk, der kaster et godt lys over livet ved hoffet paa Gottorp og over centralstyrelsen i denne del af hertugdømmerne, er Ludwig Andresen og Walter Stephan: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659* I-II (Quellen und Forschungen XIV-XV 1928). Første bind indeholder en historisk fremstilling, andet bind kildemateriale. Alle styrelsesgrene og hofholdningsproblemer bliver gennemgaaet, og man faar ualmindelig klare og anskuelige billeder af livet, som det levedes dengang, ligesom der er sikre portrætter af de ledende embedsmænd.

Spændingen mellem kongemagten og gottorperne træder levende frem i Frk. Skovgaard's og H. Hjelholts afsnit af Sønderjyllands Historie. For tiden efter 1658 findes der større selvstændige arbejder til belysning heraf. P. Lauridsen har skrevet om *Holsten-Gottorp og Kronen 1658* (H. T. 7. r. V, 1904-05). Artiklen indeholder en skildring af de forhandlinger, der førtes under svensk pres efter Roskilde-freden i foråret 1658, og bygger væsentligst paa en af de gottorpske forhandlers dagbog.

For nylig har H. Kellenbenz behandlet det dansk-gottorpske forhold 1657-1675: *Holstein-Gottorff, eine Domäne*

Schwedens (1940). Kellenbenz tillægger i højere grad, end det hidtil har været almindeligt, Sverige initiativet til Gottorps dansk-fjendtlige politik; Gottorp vilde godt holde lidt igen. Kellenbenz slutter sin fremstilling med det tidspunkt, da Gottorperne første gang maatte fortrække fra Sønderjylland. Fra dansk side findes der værdifulde redegørelser for disse og de følgende aars begivenheder i L. L a u r s e n s indledninger i den store udgave af *Danmark-Norges Traktater, 1523-1750* (1907 ff).

Den anden danske besættelse af det gottorpske Sønderjylland 1684-89 maatte opgives under europæisk pres. I aarene 1687-89 forhandlede der i Altona om en ordning, men Gottorperne var ubøjelige. En fhv. major H. S a r i n g har ud fra et ensidigt gottorpsk synspunkt behandlet disse forhandlinger: *Die Altonaer Traktate 1687-89* (Zeitschrift 1939).

En senere fase af den dansk-gottorpske strid kommer juristen Otto K ä h l e r ind paa i: *Die diplomatische Tätigkeit des Kanzlers Freiherr Andreas Pauli v. Liliencron im Rahmen des Gesamtstaats* (Zeitschrift 1938). I et tillæg behandler Kähler Liliencrons andel i freden i Travendal 1700, hvor det lykkes at begrænse de ulykker, der truede Danmark, og hvor Gottorperne for sidste gang, takket være den europæiske situation, havde heldet med sig.

Om det indre gottorpske styre indtil sammenbruddet i 1713 findes adskillige spredte smaaafhandlinger, der er udnyttet af H e d e m a n n - H e e s p e n i *Schleswig-Holstein und die Neuzeit*, som der endnu en gang kan være grund til at gøre opmærksom paa.

g. DET SØNDERBORGSKE HUS.

I aaret 1564 afstod kong Frederik II en tredjedel af sit omraade til sin broder hertug Hans, til forskel fra onklen i Haderslev, kaldet Hans den Yngre. Han opnaaede efterhaanden ligeret med hensyn til forlening; men stænderne vilde ikke vælge ham, og han fik ikke andel i fællesstyret.

Om hertug Hans den Yngre findes en tysk doktordissertation af P. L a n g e n d o r f: *Herzog Hans der Jüngere zu Schleswig-Holstein-Sonderburg* (Nordelbingen III, 1924). Den giver

et ret anskueligt billede af denne fyrste og hans kamp for at opnaa den fulde fyrstelige myndighed. Ogsaa hans indre styre og økonomiske bestræbelser behandles; alt dog ret summarisk.

Om de forskellige fyrstelige grene, der opstod ved hertug Hans' død, da hans lille omraade yderligere blev delt, skriver F. v. K r o g h i *Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg* (1877). I denne forbindelse maa man ogsaa nævne K r. E r s l e v: *Augustenborgernes Arvekrav* (1915), der indeholder en nøje undersøgelse af Sønderborgernes arveretslige stilling.

h. 1713-1773.

I 1713 blev den gottorpske del af Sønderjylland besat af Danmark, og denne gang lykkedes det ikke gottorperne at genvinde det tabte. Straks i 1713 indrettedes en særlig regering for den kongelige og tidligere hertugelige del. Denne nye regerings første virksomhedsaar er skildret af M a x R a s c h: *Das Gottorffer Obergericht...* (Zeitschrift 1923). Yderligere kan henvises til F r a n z v. J e s s e n *En slesvigske Statsmand III* (1941). Denne bog handler om Thomas Balthazar v. Jessen, den første præsident for den nye overret.

Det mest brændende spørgsmaal fra denne periodes historie har altid været, hvad der egentlig skete i 1721. I den politiske kamptid i forrige aarhundrede hævdede man fra dansk side, at Sønderjylland efter 1721 var indlemmet i Danmarks krone og fulgte kongelovens arvegang, mens man fra tysk side hævdede, at der i 1721 ikke skete nogen ændring i Sønderjyllands arveretslige stilling.

Den nyere videnskabelige forskning blev indledet af A. D. J ø r g e n s e n, der i 1885 skrev en afhandling: *Sønderjyllands indlemmelse i den danske krone 1721* (H. T. 5. r. V). Han afviser her den gamle danske opfattelse: at hele Sønderjylland blev indlemmet i Danmark, men opfatter selve hyldningen som en landdagsakt, der forpligtede hele Sønderjylland til at følge kongelovens arvegang.

Denne teori er blevet imødegaaet af E r s l e v i undersøgelsen: *Frederik IV og Slesvig. En historisk Fortolkning af Arvehyld-*

ningsakterne af 1721 (Københavns Universitets Festskrift 1901). Af de 2 dokumenter fra hyldningen, patentet og edsformularen, lægger Erslev hovedvægten paa det første og søger at reducere edsformularens betydning (det er i dette dokument ordene: »efter kongelovens lydende« staar). Han naar til den opfattelse, at i 1721 inkorporeredes den hertugelige del i den kongelige del, som man fejlagtigt troede var en del af Danmarks krone.

Sidst er spørgsmaalet blevet behandlet af H. Hjelholt: *Inkorporationen af den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig i aaret 1721* (H. T. 10. r. IV, 1937). Hjelholt gennemfører her en grundig kritik af Erslevs opfattelse og naar til det resultat, at den hertugelige del indlemmedes i kronen, hvor man mente, at ogsaa kongedelen var. Der er næppe tvivl om, at Hjelholt har ret over for Erslev. Men hvorom alting er, aktstykkerne af 1721 er affattet saa klodset og uklart, at det blev til ubodelig skade for Danmark, da spørgsmaalet om Sønderjyllands statsretslige stilling i det følgende aarhundrede blev aktuelt.

Sønderjyllands særlige historie mellem 1721 og 1773 har ikke fundet mange dyrkere. Her er igen en af de perioder, hvor den nye Sønderjyllands Historie udfylder et stort savn. I den store politik spillede Sønderjylland stadigvæk en rolle, idet gottorperne ikke vilde anerkende ordningen af 1721. De diplomatiske bestræbelser for hævdelser af Sønderjylland er omfattende behandlet af E d v. H o l m i de udenrigshistoriske afsnit af *Danmark-Norges Historie 1720-1814* (1891 ff).

5. DEN MODERNE SLESVIG-HOLSTENISMES FORUDSÆTNINGER 1773-1830.

Mageskiftet i 1773, hvorved den gottorpske del af Holsten blev overdraget til Danmark i bytte for Oldenburg og Delmenhost, betød ogsaa meget for Sønderjyllands vedkommende. Der blev igen skabt forudsætninger for en slesvig-holstensk særudvikling, der dog først mærkedes for alvor efter 1814.

Den nyeste behandling af mageskiftet er givet af Otto

Brandt i bogen *Caspar v. Saldern* (1932), en biografi af hovedpersonen paa russisk side i mageskifteforhandlingerne. Som modvægt mod Brandts ensidige bedømmelse af den noget anløbne v. Saldern tjener rigsarkivar A. Linvalds anmeldelse af bogen (H. T. 10 r. III, 1934-36).

I spidsen for hertugdømmernes styrelse stod i en lang aarrække efter 1773 A. P. Bernstorff; om dennes forsigtige og lidet reformivrige ledelse findes et stort kapitel i *Age Friis: A. P. Bernstorff og Ove Hoegh Guldberg* (1899).

Hovedværket til belysning af de sidste aartier af det 18. og det første aarti af det 19. aarhundrede er *Otto Brandt: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts* (1925). Det centrale i Brandts bog er en levende skildring af det lidt sentimentale adelsselskab, der samledes paa godset Emkendorf omkring grev Fritz Reventlow, kendt som leder af det slesvig-holstenske ridderskab under kampen mod regeringens skattepaalæg omkring 1800.

Brandt paapeger den stærke tyske kulturbevidstheds betydning for den senere nationale udvikling, men tillægger dog Emkendorfkredsen for stor vægt, hvad den national-politiske bevidsthed angaar; han søger den første kim til den slesvig-holstenske rejsning paa Emkendorf.

Denne opfattelse er blevet stærkt imødegaaet af Brandts daværende kollega i Kiel *Otto Scheel*, dels i en anmeldelse i *Zeitschrift* 1926, dels i en lille bog: *Der junge Dahlmann* (Jahrbuch der Schleswig-holsteinischen Universitätsgesellschaft 1925). Scheel betoner, at ridderskabets bestræbelser er en af standsinteresser dikteret kamp mod den danske enevælde, ikke en kamp for tysk-nationale maal. Først historikeren og politikeren *Dahlmann* indordner de slesvig-holstenske bestræbelser i en større tysk helhed. *Brandt* svarede med et lille skrift: *Zur Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung* (1927), hvor han fastholdt sit standpunkt. Scheels opfattelse støttedes af en tredje kielerprofessor *Carl Petersen* med afhandlingen: *Nicolaus Falck und die Entstehung des schleswig-holsteinischen Gedankens* (Jahrbuch der schleswig-holsteinischen Universitätsgesellschaft, 1926). En fortsættelse heraf under titlen: *Nicolaus Falcks politische Wandlung in den Jahren der Reaktion (1819-34)* fin-

des i Zeitschrift 1939. Det organ, hvori den slesvig-holstenske lære forfægtedes, *Kieler Blätter*, der udkom 1815-19, er nu et interessant kildeskrift.

Om Dahlmann, der betød saa meget for den moderne slesvig-holstenismes udformning, findes adskillige arbejder. Det ældre hovedværk er: A. Springer: *F. C. Dahlmann I-II* (1870-72); et andet større arbejde er: H. Christern: *Friedrich Christoph Dahlmanns politische Entwicklung bis 1848* (Zeitschrift 1921). Christern betoner især Dahlmanns betydning som forkæmper for liberalismen, medens Springer og andre har fremhævet det slesvig-holstenske og tysk-nationale.

Forskellen i offentlighedens indstilling før og efter 1814 belyses godt af to bøger, der ligger i forlængelse af hinanden: H. Thurauf: *Die Anfänge eines deutschen nationalpolitischen Bewusstseins in Schleswig-Holstein* (1939), der behandler forholdene under krigen med englænderne, da den antidanske indstilling endnu ikke var kommet til udfoldelse, og J. Ostefeldt: *Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815-30* (1909), hvor ridderskabets kamp for at opnaa politiske rettigheder staar i centrum. Denne afhandling suppleres af P. Richter: *Aus der schleswig-holsteinischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1815-35* (Zeitschrift 1929), der bygger paa embedsmanden Joh. Fr. Jensens efterladte papirer.

Foruden ridderskabsoppositionen maatte den danske konge fra begyndelsen af det 19. aarh. regne med uvilje hos hertug Frederik Christian af Augustenborg, der tidligere havde indtaget en høj stilling indenfor dansk forvaltning. Særlig Holstens indlemmelse i 1806 vakte hertugens harme. Herom har Aage Friis skrevet en afhandling: *Holstens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806* (H. T. 7. r. VI, 1905-06).

Om hertugen findes paa dansk en ikke særlig dybtgaaende biografi af Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg* (1896). Siden er der fremlagt en del nyt stof; Hans Schultz har først udgivet *Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg mit König Friedrich VI von Dänemark und dem Thronfolger Prinzen Christian Friedrich* (1908) og siden udarbejdet en stor levnedsskildring: *Friedrich Christian. Herzog zu*

Schleswig-Holstein (1910). Titlen paa brevudgaven er forsaavidt misvisende, som den ogsaa indeholder breve til andre danske personligheder end de nævnte og tillige manuskripter til hertugens taler og betænkninger.

Et ømt punkt i forholdet mellem kongeriget og hertugdømmerne var ordningen af de finansielle forhold efter statsbankerotten 1813. Der blev i den anledning rettet heftige angreb mod den danske regering. Disse meget indviklede forhold er taget op til behandling af *Marcus Rubin* i værkerne *1807-14* (1892) og *Frederik VI.s Tid* (1895).

6. 1830-48.

I perioden 1830-48 kommer den moderne slesvig-holstenisme og den danske bevidsthed i Nordslesvig til gennembrud.

Den bedste orientering for det første punkts vedkommende er *Johs. Brock: Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung* (1916), oversat til dansk 1927. Bogen udmærker sig i forhold til de ældre slesvig-holstenske værker ved større fordomsfrihed i bedømmelsen.

Perioden indledes med *Uwe Jens Lornsens* forsøg paa at rejse forfatningsspørgsmaalet. Hans første biofgraf var *K. Jansen*, der i 1872 udgav et stort værk: *Uwe Jens Lornsen*, der nu er forældet, og som straks blev mødt med kritik, fordi han tillagde Lornsen for stor betydning. Jansen var tilhænger af Augustenborgerne. og saa Lornsen som en banebryder for dem. Siden er der kommet flere brevudgaver og behandlinger. *V. Pauls* har udgivet: *Uwe Jens Lornsens Briefe an Franz Hermann Hegewisch*, og *W. Jessen* og *E. Hoffmann*: *Uwe Jens Lornsens Briefe an seinen Vater* (Veröff. der schlesw.-holst. Universitätsgesellschaft nr. 29, 1930), omfattende tiden 1811-37.

Lornsens slægt er skildret af *W. Jessen*: *Uwe Jens Lornsens Vorfahren und ihre Welt* (Zeitschrift 1938).

Om Lornsens ven, lægen *F. H. Hegewisch*, findes en tysk doktordissertation af *Wilhelm Klüwer*: *Franz Hermann Hegewisch. Ein Vertreter des älteren Liberalismus in Schleswig-Holstein* (Nordelbingen IV, 1925). Paa dansk findes en bog af *Thomas Graae*: *Uwe Jens Lornsen. En politisk-historisk*

Studie (1891). Til yderligere orientering tjener en detaljeret redegørelse for litteraturen om Lornsen af S v e n d L a r s e n i Grænsevagten 1931, s. 50 ff. Af senere litteratur kan nævnes G. W o r s ø e S c h m i d t: *Uwe Jens Lornsen og Christian Paulsen*. (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932). Paa tysk side har der været ret divergerende meninger om den betydning, der maatte tillægges Uwe Jens Lornsen. V. Pauls har søgt at sætte tingene paa plads i et foredrag: *Uwe Jens Lornsen und die schleswig-holsteinische Bewegung* (Zeitschrift 1931), hvor kontinuiteten bagud til Dahlmann fremhæves.

I det røre, der skabtes ved Lornsens optræden 1830, var der en ganske ung mand, G e o r g H a n s s e n, der spillede en betydningsfuld rolle. Han blev senere kendt som fremragende landbrugshistoriker. Han har selv redegjort for sin andel i begivenhederne i: *Lebenserinnerungen des Agrarhistorikers und Nationalökonomten Georg Hanssen* (Zeitschrift 1910).

Den vækst i politisk bevidsthed og interesse, som kendetegner aarene op til 1848, har sin rod i stænderinstitutionens indførelse. Hovedværket herom er H a n s J e n s e n: *De danske Stænderforsamlings Historie* I-II (1931-34).

Til den nationale vækkelses historie er hovedværket P. L a u r i d s e n s levende og ualmindelig fængslende skildring: *Da Sønderjylland vaagnede* I-VIII (1909-18). Det er baade en behandling og en udgave af kildemateriale (breve); i en folkeudgave, der kom 1919, er brevstoffet udeladt.

P. Lauridsens værk har gjort meget af den tidligere litteratur overflødig. Af interesse er stadig L a u r i d s S k a u: *Hans Nissen Hammelev* (1857) og *Peter Hiort Lorenzen* (1865), bøger, der maa læses med megen kritik, men har betydning paa grund af forfatterens nære personlige kontakt med de personer, han skildrer. Til en vis grad er det hans egne erindringer. Om P. Hiort Lorenzen skrev senere J o h a n O t t o s e n: *Peter Hiort Lorenzens historiske Gerning* (1896), der dog ikke kan maale sig med P. Lauridsens skildring. Ligeledes kan der henvises til en afhandling af J. R a n d r u p: *P. Hiort Lorenzen og Stændervalget i 1841* (Sønderborg Statsskoles Aarsskrift 1930), der er særlig værdifuld ved oplysningerne om de lokale forhold i Sønderborg. Den periode, han stod i den slesvig-holstenske lejr, be-

lyses ved en udgave af *Breve fra Th. Olshausen til P. Hiort Lorenzen 1831-39* ved Anna-Elise Møldrup (Danske Magazin 7. r. I, 1936). Om *Christian Flor* findes en biografi (1923) af Th. Roust.

Til belysning af Laurids Skaus person har hans broder Peter Skau udgivet *Blade af Laurids Skaus Livshistorie* (1908) væsentligst hans ungdomserindringer. L. Hertel har skrevet om sin far *Hans Wilhelm Hertel* (1897), en af de faa præster, der tog aktivt del i det danske arbejde i 1840'erne. Yderligere kan nævnes H. R. Hiort-Lorenzen: *Den slesvigske Forening* (Sdj. Aarb. 1890) og H. Rosendal: *Nogle Bidrag til Rødding Højskoles Historie* (1894). I anledning af 100 aaret for den første Skamlingsbankefest har denne festplads faaet sin historiske skildring af Jakob Petersen *Skamlingsbanken 1843-1943* (1943), der afløser Karl Hede: *Højskamling eller Skamlingsbankes Historie* (1882). Christian Paulsens liv er skildret af H. N. Clausen i indledningen til en udgave af *Christian Paulsens samlede mindre Skrifter I-III* (1857). Forhaabentlig vil hans dagbøger snart blive udgivet. Den eneste danske sagfører i Sønderjylland før 1848, M. F. Blaufenfeldt, har udgivet sine erindringer (især om forholdene i Aabenraa) under titlen: *Minder fra Sønderjylland* (1876). Yderligere kan nævnes et festskrift i anledning af 100-aaret for den første danske avis: *Bladet Dannevirke 1838-1938* (1938). Forholdene i Mellemslesvig belyses af Holger Hjelholts levnedstegning af *Pastor Chr. Christiansen, Medelby*, der i modsætning til saa mange kolleger var velvillig stemt over for det danske sprog (Sdj. Aarb. 1926).

Mellem danske historikere har der været meget delte meninger om Christian VIII's personlighed og betydning. P. Lauridsen angreb ham skarpt i Da Sønderjylland vaagnede, medens A. D. Jørgensen varmt havde taget ham i forsvar, bl. a. i to afhandling: *Kong Kristian VIII og den danske Sag i Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1894) og *Kristian VIII og Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1895). A. Linvald har paabegyndt udgivelsen af *Christian VIII's Dagbøger* (bd. I til 1814). Samtidig har han udsendt bd. I af en levnedsskildring, der gaar til 1813: *Christian VIII. Den unge Prins* (1943).

Som modvægt mod P. Lauridsens store værk er der kommet nogle tyske arbejder om den nationale udvikling. **C h r. V o i g t**: *Flensburg 1830-48* (Nordelbingen V, 1926), en ret kortfattet imødegaaelse. Mere omfattende behandles problemet af **E l i s a b e t h K a r d e l**: *Die Stadt Flensburg und die politischen und nationalen Zeitströmungen um die Mitte des 19. Jahrhunderts* (1929).

For Haderslevs vedkommende har **P e t e r K r a g h** taget spørgsmaalet op: *Das Deutschtum in Hadersleben von 1840 bis 1850* (Zeitschrift 1933 og 1936).

I den danske offentlige bevidsthed stod hertug Christian August af Augustenborg længe som den centrale skikkelse, for en stor del paa grund af et værk af gehejmarkivar **C. F. W e g e n e r**: *Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør* (Antislesvigholstenske Fragmenter XI, 1849). Det værdifulde ved bogen er offentliggørelsen af papirer, som danske tropper fandt paa Augustenborg efter hertugfamiliens flugt. Selve fremstillingen er skrevet i kampens hede og har nu ikke større interesse, lige saa lidt som det svar, der paa hertugens foranledning blev givet af den kendte historiker **J. G. D r o y s e n** sammen med **K a r l S a m w e r**: *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark. Aktenmässige Geschichte der dänischen Politik seit dem Jahre 1806* (1850). Der indrømmes ogsaa her Augustenborgeren en alt for stor plads, og den danske regering skildres sort i sort helt fra Frederik VI's tid. Herpaa svarede Wegener igen og støttedes af **C. Paludan Müller**, men debatten har helt tabt aktualitetens interesse.

Et stort kildemateriale til belysning af Augustenborgerens syn, naar de fremstillede det over for danske, er offentliggjort af **A. H e i l s**: *Augustenborgske Breve til I. G. Adler og P. Hiort* (Danske Magazin 6. r. IV, 1925); en del af brevstoffet er tidligere udnyttet af **H e i l s**: *Hertugen af Augustenborg og Professor P. Hiort* (Festskrift til Johs. Steenstrup, 1915).

En omfattende skildring af Augustenborgeren i forhold til de politiske begivenheder blev paa foranledning af hertugens sønnesøn, givet af **J o h. H. G e b a u e r**: *Christian August. Herzog von Schleswig-Holstein* (1910). Bogen er skrevet ud fra et ensidigt partistandpunkt, men rummer en stor fylde af stof; der

savnes dog indgaaende kendskab til det danske materiale; den læses med udbytte i forbindelse med en omfattende anmeldelse af *Axel Hansen* (Heils) (H. T. 8. r. II, 1908).

Den dybeste modsætning mellem den danske regering og Augustenborgerne bundede i det forskellige syn paa arvegangen. Paa dette punkt har forskningen siden givet hertugen medhold, og debatten er hidtil sluttet med *Erslev: Augustenborgernes Arvekrav* (1915).

I øvrigt findes der forbavsende faa behandlinger af udviklingen op til 1848. Der er udkommet første bind af et værk af *Kurt Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836-46* (1938); dette bind indeholder kun partidelingen i forhold til de »indrepolitiske« spørgsmaal, mens det planlagte andet bind skal handle om de nationale problemer. Om den kendte slesvig-holstenske agitator *Heinrich Tiedemann* har sønnen *Christoph v. Tiedemann* skrevet levende, men ret ukritisk i første halvdel af sine erindringer *Aus sieben Jahrzehnten* (1905). Et anskueligt billede af tiden set med tyske øjne findes i *Harry Schmidt's* udgave af *Die Jugenderinnerungen des Chirurgen Friedrich von Esmarch* (1938). Ogsaa juristen, prof. *Burchardis* erindringer, *Georg Christian Burchardi*, udgivet af *W. Klüwer* (1927), kan nævnes. *Burchardi* repræsenterede et maadeholdent standpunkt. Et godt billede af en typisk liberal slesvig-holstener giver *Svend Larsen: C. F. Heibergs politiske og nationale Anskuelser i Trediverne og Fyrreerne* (Sdj. Aarb. 1931).

7. 1848-64.

Fra 1848 til 64 spiller Sønderjylland en dominerende rolle i dansk politik. I ingen anden periode er Danmarks udenrigspolitik og Sønderjyllands særlige forhold kædet sammen som i denne.

Det danske hovedværk om hele perioden er *N. Neergaard: Under Junigrundloven* (1892-1916). Der er i de senere aar fremdraget et omfattende nyt materiale, men *Neergaards* værk udgør stadig grundlaget for enhver indgaaende beskæftigelse med denne tid.

En let tilgængelig orienterende oversigt, der tager hensyn til det nyfremkomne materiale, er P. S t a v n s t r u p: *Dansk Tidehverv 1848-1864* (1941).

Fra selve tiden foreligger en syndflod af litteratur, især i form af smaaskrifter. En oversigt herover er givet af J. H o f f m e y e r i bogen *Fra »Regenburgs Samling« til Studiet af Schleswig-Holsteinismen og de slesvigske Krige* (1896). Regenburg, der var departementschef i det slesvigske ministerium, samlede konsekvent alt, hvad der fremkom. Hans store bogsamling kom siden til Statsbiblioteket i Aarhus.

a. 1848-50.

Den bedste skildring af oprørets umiddelbare baggrund og politiske forløb er H. H a g e n a h: *Revolution und Legitimität in der Geschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung* (Quellen und Forschungen IV, 1916). Hagenah betoner legitimiteten i oprøret, mere end det er forsvarligt; paastanden om Frederik VII's »ufrihed« fortolkes saa vidt, at den bliver uholdbar; men selve hændelsesforløbet i Kiel er der gjort omhyggeligt rede for. Om Prinsen af Nørs andel i oprøret handler H. H j e l h o l t s artikel: *Om Dannelsen af den provisoriske Regering i Kiel..... 1848* (Sdj. Aarb. 1937).

Et af de centrale spørgsmål 1848-50 var Sønderjyllands deling; et stort materiale til belysning heraf er udgivet af A. L i n v a l d: *Novemberministeriet og dets Stilling til det slesvigske Spørgsmaal* (Danske Magazin 6. r. III, 1928).

De ledende politiske skikkelser paa slesvig-holstensk side var grev Fr. Reventlow-Preetz og advokat Wilhelm Hartwig Beseler. Om den sidstnævnte findes en større, lidt forherligende biografi af G e r t r u d S c h w e i c k h a r d t: *Wilhelm Beseler als Politiker* (Quellen und Forsch. XII, 1927). Reventlow har derimod endnu ikke fundet sin historiker.

Andre fremtrædende, politisk virksomme slesvig-holstenere var historikerne I. G. Droysen, Th. Mommsen og G. Waitz. Om den første foreligger en doktordissertation af A n n i M e e t z: *Johann Gustav Droysens politiske Tätigkeit in der Schleswig-Holsteinischen Frage* (1930). Droysen var hertugdømmernes re-

præsident i Frankfurt. Mommsen var i sommeren 1848 redaktør af den officieuse Schleswig-Holsteinische Landeszeitung. For begynder var det slesvig-holstenske problem underordnet de alm. tyske. Om Mommsen foreligger ligeledes en doktorafhandling: *Carl Gehrke: Theodor Mommsen als schleswig-holsteinischer Publizist* (1927). Georg Waitz' indsats er behandlet af H. Hagen: *Georg Waitz als Politiker* (Jahrbuch der Schlesw. Holst. Universitätsgesellschaft 1930).

Vil man begivenhederne noget nærmere ind paa livet, maa man gaa til den ret store memoire-litteratur. Et af de vægtigste memoire-værker skyldes R. Schlegel. Han var indtil 1848 ansat i Generaltoldkammeret i København. Sine erindringer herfra har han udgivet under titlen: *Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners* (1890). Under trearskrigens første del var han slesvig-holstenernes sendemand i Berlin og siden beskæftiget i administrationen, hvor han havde rig lejlighed til at følge udviklingen, som han har redegjort for i *Schleswig-Holsteins erste Erhebung. Erinnerungen 2. Folge* (1891) og *Schleswig-Holstein im zweiten Kriegsjahr 1849-50* (1894).

Et andet memoireværk skyldes Otto Fock: *Schleswig-Holsteinische Erinnerungen* (1863). Fock var oprindelig privatdocent i teologi i Kiel og senere en tid lang redaktør af Norddeutsche Freie Presse i Altona samt medlem af den slesvig-holstenske landdag. Han har som saadan været begivenheder og personer nær inde paa livet.

Erindringer maa altid læses med kritik; det gælder ikke mindst Prinsens af Nørre: *Aufzeichnungen des Prinzen Friedrich zu Schleswig-Holstein-Noer aus den Jahren 1848 bis 1850* (1861). Bogen er en mærkelig blanding af hensynsløs aabenhjertighed og velberegnet defensorat.

Om selve krigsforløbet er hovedværket: *Den dansk-tyske Krig 1848-50*, udgivet af Generalstaben 1867 ff. En kortere skildring er Vaupel: *Kampen for Sønderjylland I-III* (1863-67).

Fra tysk side er planlagt en udgivelse af europæiske akter vedr. det slesvig-holstenske spørgsmaal. En begyndelse er gjort med Johann Albrecht v. Rantzau's udgave: *Europäische Quellen zur schleswig-holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert I. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv*

1818-52 (1934). Materialet er behandlet af udgiveren: *Zur österreichischen Auffassung der Schleswig-Holsteinischen Frage* (Zeitschrift 1931). En udgave af de preussiske akter vil have særlig interesse.

Her skal endnu tilføjes lidt om forholdene i selve Sønderjylland under krigen. P. L a u r i d s e n har paa grundlag af den danske regeringskommissær Tillisch' papirer givet en redegørelse for forholdene 1849-50, hvor der meget levende fortælles om vanskeligheder og resultater under vaabenstilstanden, da Nord-slesvig var besat af svensk-norske tropper og Sydslesvig af preussiske. Afhandlingen hedder *Mellem Slagene* (Sdj. Aarb. 1899-1900).

En alvorlig episode under vaabenstilstanden 1848-49 var sammenstødet ved Brøns mellem danske bønder og slesvig-holstenske dragoner, der vilde inddrive skatter. Herom foreligger en grundig undersøgelse af A x e l L i n v a l d: *Landstormen ved Brøns* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932). Paa Als raadede særlige forhold, fordi øen forblev under dansk styre. Herom findes oplysningerne i *Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levned og sit Forhold til Tidens Begivenheder* (Sdj. Aarb. 1904). Erindringerne rummer ogsaa stof fra tiden før 1848 og efter 1864.

b. MELLEM KRIGENE.

I Sønderjyllands indre forhold spillede sprogpolitikken en afgørende rolle. Fra første færd har der været megen strid om »sprogreskripterne«; deres historie foreligger fyldigt oplyst af H. H j e l h o l t: *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen* (1923). Hjelholt er tidens historiker frem for nogen; han har ogsaa behandlet et andet forhold, der vakte megen uvilje mod Danmark: *Hilsepaabudet i Angel* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932), og desuden foreligger der fra hans haand en længere afhandling om *Den slesvigske Stænderforsamling 1860* (H. T. 9. r. III, 1925), hvor dansk og tysk tørnede haardt sammen. Det danske mindretals politik gik ud paa at fremkalde en deling i den tyske lejr ved betoning af de materielle interesser; men det mislykkedes. Politikken i alle slesvigske stændermøder er behandlet af J o h a n P l e s n e r: *Partidannelsen i*

de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige (Sdj. Aarb. 1925).

Den ledende i det danske styre af Sønderjylland mellem krigen var Th. A. J. Regenburg. Adskillige breve og nogle dagbogsoptegnelser, der belyser hans personlighed, er udgivet af H. F. P e t e r s e n: *A. Regenburg og Sønderjylland* (Sdj. Aarb. 1936). Denne har ligeledes, under titlen: *Fra sydslesvigske præstegaarde* (1938), udgivet en lang række breve til Regenburg fra danske præster i Mellemslesvig.

Sprogreskripterne blev ogsaa fra dansk side udsat for kritik. En lille kreds af grundtvigianere arbejdede for frihed paa skolens og kirkens omraade. Se herom: J a c o b A p p e l: *Klosterpolitikken* (Festskrift til H. P. Hanssen 1932).

I tiden mellem krigen var U. S. Boesen bisp i Slesvig. Hans liv er skildret af H. F. P e t e r s e n (Sdj. Aarb. 1928). Om indre modsætninger paa dansk side har P. L a u r i d s e n fortalt i afhandlingen: *Sønderjydske Førere i 1850'erne* (H. T. 9. r. II, 1921). Den handler om P. C. Kochs fordrivelse fra redaktørposten ved Dannevirke og om Chr. Flors forgæves bestræbelser for at faa en virkekreds.

Det store arbejde, der blev gjort for at sprede dansk læsning i Sønderjylland, har J a k o b P e t e r s e n skildret i artiklen: *Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigen* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932). Det var ikke mindst i sprogreskripterens omraade, man gjorde sig umage for at udbrede dansk litteratur.

En lang række betydelige mænd havde i tiden mellem krigen tilknytning til Sønderjylland. I Haderslev virkede E d v. L e m c k e, hvis erindringer er trykt i Haderslev Samfundets Aarskrift (1937 ff.). Om præsten i Haderslev H. P. Kofoed-Hansen findes et større værk af P. P. J ø r g e n s e n. Det handler fortrinsvis om Kofoed-Hansens indre udvikling og forfatterskab, men kaster ogsaa lys over livet i byen. Præsten J o h s. F i b i g e r var ligeledes knyttet til Haderslev. Om hans erindringsbog: *Mit Liv og Levned* (1898) gælder det samme. I et tillæg findes en meget skarp dom over dansk politik i 1850'erne. Til belysning af samspillet mellem kongeriget og Sønderjylland tjener forstanderen for Rødding Højskole, S o f u s H ø g s b r o s: *Brevveksling og*

Dagbøger I, udg. af H a n s L u n d (1924). Udgaven omfatter tiden efter 1858, da Høgsbro blev valgt til folketingsmand for enklaverne. Om forholdene i Flensborg handler: G. F. A. G r a a e: *Mellem Krigene 1851-64. Efterladte Optegnelser og Breve* (1887). Yderligere kan nævnes A. D. J ø r g e n s e n: *En redegørelse for mit liv og mit forfatterskab*, og juristen N i e l s L a s s e n s *Erindringer* I (1918). Begge disse to tilbragte en del af deres barndom og ungdom i Flensborg og omegn.

Den danske politik i Sønderjylland foranledigede voldsomme presseangreb i Tyskland. Et indtryk af, hvorledes denne kampagne blev drevet, faar man gennem M o r i t z B u s c h: *Schleswig-Holsteinische Briefe* I-II (1856).

Til belysning af det tyske syn paa denne tid tjener en brevdgave besørget af H. R a u t e n b e r g under titlen: *Wir wollen deutsche bleiben*, som fortrinsvis indeholder breve fra de to slesvig-holstenske politikere Franckes og Samwers arkiver i aarene 1855-63 (1939).

c. 1864.

Om krigen i 1864 og den udvikling, der førte dertil, findes en stor litteratur. Med hensyn til selve krigslitteraturen henvises til A. B u d d e c k e: *Die Literatur über den Feldzug 1864* (Bibliographie der neueren deutschen Kriegsgeschichte I, 1915). For den politiske historie er N. Neergaard: *Under Junigrundloven stadig hovedværket*. Men der er kommet et stort stof frem, siden han afsluttede sit værk i 1916; bl. a. de interessante oplysninger om ministeriet Halls skandinaviske planer, som A a g e F r i i s har gjort rede for med: *Skandinavismens Kulmination. Ministeriet Halls Planer om en nordisk Union forud for Udstedelsen af Marts-kundgørelsen 1863* (H. T. 10. r. III, 1934-36). Grundlaget for denne afhandling er udgivet af A a g e F r i i s og E i n a r H e d i n: *Henning Hamilton. Anteckningar rörande förhållandet mellan Sverige och Danmark 1863-64* (1936). Desuden kan henvises til A a g e F r i i s: *Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-79* (1936), der er særdeles oplysende om modsætningsforholdet mellem kong Christian IX og de national-liberale ministre. Værdifuldt kildemateriale, ogsaa til

den forudgaaende periodes historie, findes i *A. F. Kriegers Dagbøger*, udg. af *Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch*. I-VIII (1920-43). Hertil slutter sig *A. F. Kriegers, D. G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling 1846-1888* (Danske Magazin 7. r. III, 1940). Ogsaa *P. Andræs* udgave af *En Brevveksling mellem Andræ og Krieger under Londonkonferencen 1864* har interesse (H. T. 6. r. IV, 1892-94). Krieger var Danmarks repræsentant paa Londonkonferencen, hvis forløb findes fyldigt oplyst gennem de foreliggende akter.

For nogle aar siden var det moderne blandt unge tyske historikere at vælge en eller anden tysk stats forhold til det slesvig-holstenske spørgsmaal som emne for deres doktordissertationer; de danner en hel gruppe for sig: *Liselotte Konrad: Baden und die schleswig-holsteinische Frage 1863-66* (1935), *Julie Rath: Würthemberg und die schleswig-holsteinische Frage in den Jahren 1863-65* (1935), og *Helmut Lubrich: Hannover und die schleswig-holsteinische Frage 1863-64* (1934). Alle tre værker er anmeldt af *Harald Jørgensen* i *Historisk Tidsskrift* 10. r. V (1940). Yderligere kan nævnes: *Heinrich Olms: Die Hessen-darmstädtische Politik zur schleswig-holsteinischen Frage 1863-66* (1931).

Om forholdene i Sønderjylland i 1864 foreligger adskilligt materiale. *Axel Linvald* har udgivet indberetninger fra embedsmænd om stemningen umiddelbart før krigen: *Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864* (Danske Magazin, 6. r. III, 1920). — *H. Hjelholt* har ydet et bidrag til belysning af de følger, besættelsen havde i Tønder-egnen med afhandlingen *Fra tiden mellem krigene* (Sdj. Aarb. 1929).

Pastor *M. Mørk Hansen*, Felsted, en af de ledende danske i Stænderforsamlingen, har udgivet sin dagbog fra 1864 under titlen: *Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864*. Af andre præster, der enten har skrevet erindringer eller udgivet breve, kan nævnes *F. C. R. Bülow: Erindringer om Livet i Dybbøl i Aarene 1858-64* (Museum 1896 I), *C. Krog Meyer: Dagbogs Optegnelser under Krigen 1864* (Museum 1896 II) og *En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864*, breve fra *N. L. Fejlberg*, Ullerup (Museum 1890). *F. Skrubbeltrang* har udgivet et uddrag

Af *Frederik Fischers Dagbog 1864* (Sdj. Aarb. 1930), hvori forholdene i Aabenraa skildres. Om Flensborg fortæller T. h. Graae: *Gamle Minder* (1917).

I tiden 1864-66 foregik der i den tyske lejr et opgør mellem slesvig-holstenerne, der ønskede selvstændighed under en Augustenborger, og preusserne, der vilde hertugdømmernes anneksion.

Set fra et udpræget augustenborgsk standpunkt er begivenhederne 1863-66 skildret af K. Jansen og K. Samwer i værket *Schleswig-Holsteins Befreiung* (1897), der former sig som et angreb paa Bismarck og forsvar for Samwer (den Ældre), der ledede den augustenborgske politik. En yderligere uddybning af emnet fra augustenborgsk side findes i et værk af J. H. Gebauer: *Friedrich VIII von Schleswig-Holstein* (1912). Paa preussisk side er det ældre hovedværk Sybel: *Die Begründung des deutschen Reichs durch Wilhelm I* (1889-95). Siden er der kommet talrige afhandlinger. Hermann Hagenah har i artiklen: *1863. Die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein* (Zeitschrift 1926) givet et nuanceret billede af forholdene i den slesvig-holstenske lejr. Tidligere havde man været tilbøjelig til at skære alle over een kam som Augustenborgere. Som en fortsættelse heraf virker H. Rautenbergs afhandling: *Untersuchungen zur Geschichte der schleswig-holsteinischen Parteien im Winter 1864-65* (Zeitschrift 1933 og 34).

En sammenfattende oversigt over Bismarcks politik i det slesvig-holstenske spørgsmål faar man i en afhandling af Arnold Oskar Meyer: *Die Zielsetzung Bismarcks in der schleswig-holsteinischen Politik von 1855 bis 1864* (Zeitschrift 1923).

Ogsaa fra dansk side er der ydet et bidrag til studiet af brydningen mellem slesvig-holstensk og preussisk; Holger Hjelholt: *Treitschke og Slesvig-Holsten. Tysk Liberalisme og Bismarcks Politik i det slesvig-holstenske Spørgsmaal* (1928).

I selve hertugdømmerne havde den preussiske anneksionspolitik ikke mange tilhængere; en af de faa var advokaten, grev Ludwig Reventlow, leder af det »nationale parti«; om ham har Carl Boyesen skrevet en artikel: *Ludwig Graf zu Reventlow* (Zeitschrift 1933). Den mest betydningsfulde støtte i hertugdømmerne havde Bismarck i kredse indenfor ridderskabet med Scheel-Plessen i spidsen. Carl Boyesen har givet en ikke sær-

lig dybtgaaende skildring af denne statsmand især for tiden 1864-66: *Carl Baron Scheel-Plessen* (Quellen und Forschungen XIX, 1938).

Med 1864 skifter det sønderjyske spørgsmaal karakter. Indtil da havde det været et spørgsmaal af europæisk rækkevidde; alle stormagter havde beskæftiget sig dermed, men efter 1864 blev det et dansk-tysk grænsemellemværende og en sag mellem de danske sønderjyder og den preussiske stat.

8. 1864 — 1914.

Den første sammenfattende behandling af denne periode er givet af *M. Mackeprang*, der i 1909 udsendte: *Nordslesvig 1864-1909*, et vægtigt værk, der bygger paa en omhyggelig gennemgang af et stort materiale, især avisstof; (tysk udgave til 1911). Kort tid efter, i 1912, udkom en ny skildring, *H. Rosendahl*: *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland II*, der paa visse punkter er lidt bredere end Mackeprangs fremstilling, men ellers væsentligst bygget paa denne. Den nyeste og dybestgaaende behandling er *Hans Lunds* afsnit i *Sønderjyllands Historie*, hvor der for de første aartiers vedkommende er fremdraget et omfattende nyt brevstof. Særlig krisen i 1880'erne er blevet bedre belyst, end det hidtil har været tilfældet; men endnu kan der graves dybere, f. eks. er de tyske myndigheders arkiver ikke udnyttet. Med den udvikling, der er foregaaet i de sidste aar, maa tiden snart være moden til en frigivelse af dette stof til historisk behandling.

Et fortrinligt, alsidigt materiale findes i *Franz v. Jessen*: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie* (1901) og *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie I* (1937). Her findes de vigtigste dokumenter, et omfattende statistisk materiale til belysning af den økonomiske udvikling, valgstatistik, gengivelse af de danske rigsdags- og landdagsmænds taler i de tyske parlamenter, biografier af de ledende personligheder o. s. v. Et fyldigt oplysende stof findes ligeledes i det store værk af *Dahl* og *Linvold*: *Sønderjylland I-II* (1919).

a. § 5.

Bestemmende for udformningen af den sønderjyske befolkningens kamp under fremmedherredømmet blev frem for noget Pragfredens § 5 med løftet om afstemning i de nordlige distrikter i Slesvig.

Den diplomatiske side af § 5's historie er indgaaende behandlet af A a g e F r i i s i værket: *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark I-II* (1921-39). Her skildres § 5's oprindelse og forhandlingerne omkring dens gennemførelse indtil 1870. I afsluttende bind skal fremstillingen føres op til 1879, da paragraffen blev ophævet. De aktstykker, hvorpaa fremstillingen hviler, er udgivet under titlen: *Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864-79 I-IV* (1921-38). (Denne udgave vil blive afsluttet med et supplementsbind). Hertil slutter sig en udgave af akter i fremmede landes arkiver, svenske, engelske, russiske og østrigske, under titlen: *Europa, Danmark og Nordslesvig I* (1939), udgivet af A a g e F r i i s og P. B a g g e.

Den danske offentliggørelse af akterne foranledigede, at man ogsaa fra tysk side tog sagen op, og i 1925 udgav det tyske udenrigsministerium ved prof. P l a t z h o f f, docent R h e i n d o r f f og ministerialraad T i e d j e de tilsvarende preussiske akter: *Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864-1879*. Udgaven var imidlertid ganske utilfredsstillende i videnskabelig henseende og blev mødt med vægtig kritik baade fra dansk og tysk side med det resultat, at der i 1929 kom en supplerende og fyldestgørende udgave, F. H ä h n s e n: *Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens* (Veröffentlichungen der Schlesw.-holst. Universitäts-gesellschaft XXI). Ogsaa her er der udeladt akter af interesse, især angaaende nogle forhandlinger i 1878-79, men som helhed kan sagen nu belyses baade fra dansk og tysk side.

De franske akter foreligger i værket *Les Origines Diplomatiques de la Guerre 1870-71* (1910-32) og fortsættelsen *Documents Diplomatiques Français* (1871-1914), (1929 ff.).

Spørgsmaalet om § 5's oprindelse behandler prof. S c h e e l i værket: *Bismarcks Wille zu Deutschland in den Friedensschlüssen 1866* (1934).

Litteraturen om Sønderjylland efter 1864 bliver lettest tilgængelig, naar man samler den om enkelte personer, idet de ledende personer ofte repræsenterer vidtgaende forskel i politisk synsmaade.

b. PROTESTPOLITIKKEN.

Den første tid efter 1866 har man kaldt protestpolitikens tid; den legemliggøres af rigsdagsmand Hans Andersen Krüger, hvis liv er skildret af Morten Eskesen: *Hans Krügers Saga* (1898). Selvom Morten Eskesen ikke staar ganske ukritisk overfor Krüger, er det dog meget nær et glansbillede, han har givet; og han har ikke forstaaelse for det politiske spil; men der er samlet et stort materiale i bogen. Et godt stof rummer de breve fra Krüger, der er udgivet af H. R. Hiort-Lorenzen: *Krüger i Berlin*, (Sdj. Aarb. 1907 og 1908). Endvidere kan fremhæves *Krügers politiske Testamente* offentliggjort af Axel Linvald (Dahl og Linvald: Sønderjylland. II, 1919). Om de politiske organisationsbestræbelser forud for 1888 fortæller Hans Lund i afhandlingen: *Fra 1864 til Vælgerforeningens Dannelse* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932).

Til yderligere oplysning om tiden umiddelbart efter 1864 tjener H. R. Hiort-Lorenzens: *Erindringer* (1917). Hiort-Lorenzen var en overgang redaktør af Dannevirke i Haderslev, men udvistes i 1870'erne. Frode Gribsvad har paa grundlag af apoteker Worsaaes erindringer givet en skildring af *Aabenraa 1864-71* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932), og om forholdene i Haderslev fortæller præsten og skolemanden J. Johansen: *Oplevelser i Sønderjylland 1860-71* (1899).

Om alle disse erindringer gælder det, at de er subjektive, men frem for mange historiske fremstillinger rummer de en umiddelbar iagttagelse og er mere levende fortalt.

c. BRYDNINGSTIDEN.

1880'erne var en dybtgaende brydningstid, hvor meningerne stod skarpt overfor hinanden m. h. t. den rette fremgangsmaade i kampen. Brydningerne følges bedst gennem rigsdagsmand

Junggreens person. Den eneste biografi er af H a n s K a u : *Jens Peter Junggreen (1894)*. Det er ikke noget betydeligt arbejde. Et glimrende stof er lagt frem i den udgave af *Breve fra Junggreen I-III*, som H a n s L u n d har offentliggjort i Sønderjydske Aarbøger 1937 og 1938.

Junggreens efterfølger som rigsdagsmand (1886-1901) og dermed som Sønderjyllands danske leder blev Gustav Johannsen, et sjældent straalende menneske. Politisk var han tilhænger af forhandlingspolitikken, ifølge hvilken det gjaldt om ved deltagelse i de parlamentariske forhandlinger at skaffe de bedst mulige vilkaar for danskerne, for at man kunde holde ud, til genforeningen i en fjern og uvis fremtid kunde blive til virkelighed.

Om ham har H. P. H a n s s e n skrevet 2 ypperlige artikler: *Gustav Johannsen* og *Gustav Johannsen som Parlamentariker*. Begge er optrykt i samlingen: *Fra Kampaarene I* (1927). — Gustav Johannsens datter, M a r t h a O t t o s e n, har i romanform givet et billede af ham i bogen *Ruths Far*, desuden giver hun i sine egne barndoms minder: *Danmarks Grænsevagt mod Syd. Minder fra Flensborg* (1917) mange træk til karakteristik af hans person.

Om Gustav Johannsens virksomhed umiddelbart efter 1864, da han reorganiserede Flensborgs danskhed, har man oplysning i: *Breve fra Gustav Johannsen til A. Regenburg*, udgivet af H. F. P e t e r s e n (Sdj. Aarb. 1940). Hans datter A l e x a n d r a J o h a n n s e n har skrevet om hans slægt og barndom i Sønderjydske Aarbøger 1913 og 14.

Til belysning af denne tid tjener ogsaa H a r a l d J ø r g e n s e n s udgave af *A. D. Jørgensens Breve* (1939), A. D. Jørgensen var sjælen i det arbejde, der udfoldedes i Kongeriget for at yde støtte til Sønderjylland. Dette samspil tværs over Kongeaagrensen blev der ikke talt højt om før i tiden, men nu er begivenhederne saa meget paa afstand, at denne side af sagen kan drages med ind i den historiske undersøgelse.

I løbet af 1880'erne afsluttedes stort set brydningen mellem »edsnægttere« og »edsaflæggere« med de sidstes sejr; men der var stadigvæk en kreds, der holdt fast ved den gamle taktik. Lederen af denne kreds var den enestaaende dygtige redaktør J e n s J e s s e n ved Flensborg Avis. Om ham findes der des-

værre ikke nogen større litteratur. Vilh. la Cour har skrevet en lille bog om ham: *Jens Jessen* (1913), desuden findes der en større artikel af H. L. Møller: *Redaktør J. Jessen* (Sdj. Aarb. 1907) og to udgaver af hans egne artikler udgivet af Fru M. Jessen: *Redaktør Jessens Artikler i Udvalg*, (1907) og *Redaktør Jessen i Tale og Skrift* (1921).

d. DET FOLKELIGT-KULTURELLE VÆRN.

Den mest fremtrædende repræsentant for den anden lejr, der ønskede en mindre udfordrende kurs og saa hovedopgaven i at opbygge et folkeligt og kulturelt værn, var H. P. Hanssen, der selv har fremlagt et rigt stof i sine erindringer: *Et Tilbageblik I-IV* (1928-34), det største sønderjyske memoireværk. Desværre gaar det kun til 1914; en fortsættelse har man dog i hans dagbogsoptegnelser *Fra Krigstiden I-II* (1924) og *Grænse-spørgsmaalet* (1920). H. P. Hanssen har ligeledes behandlet den haardeste tid under fremmedherredømmet i den store afhandling: *Køllerpolitikken* (Fra Kampaarene I 1927).

En værdifuld hjælp til den, der i enkeltheder vil følge H. P. Hanssens udvikling, er den *H. P. Hanssen-Bibliografi*, der findes i Festskrift til H. P. Hanssen (1932); en fortsættelse indtil hans død i 1936 er udarbejdet af Niels Hansen (Sdj. Aarb. 1937).

Blandt førere, der ikke kom frem i allerforreste række, kan nævnes P. Skau, der har udgivet: *Minder fra mit Liv og min Tid* (1909), og vælgerforeningens første formand I. P. Reimers, om hvem Kaj Edv. Larsen har skrevet: *En sønderjydsK Høvding. Jacob Peter Reimers* (1927).

For de kendte ledere maa man dog ikke glemme de mange, der var med til at bære det lokale arbejde. H. Lausten Thomsen og N. Svendsen har udgivet 50 levnedstegninger af fremtrædende sønderjyder; bogen hedder med rette *Haabets Mænd* (1923). Tilsvarende findes en bog om *Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet* (1930), udgivet af Hanne Jenssen m. fl.

Aarene efter 1880 er kendetegnet ved oprettelsen af en lang række organisationer til værn for danskheden. Ældst blandt dem

er »Sprogforeningen«, J. P. Junggreen og Gustav Johannsens værk. Dens historie er skrevet af den nuværende formand Jakob Petersen i Sprogforeningens Aarsberetning 1930. Den næste store forening var »Vælgerforeningen« oprettet 1888 med H. P. Hanssen som sekretær; dens historie er ikke skrevet, men den er saa intimt sammenknyttet med den almindelige politiske historie, at der næppe er grund til nogen særbehandling. Som nummer tre i rækken kom »Skoleforeningen«, der har faaet sit mindeskrift i anledning af 50 aars jubilæet *Sønderjydske Skoleforening 1892-1942*, som foruden selve foreningens historie ogsaa indeholder en interessant redegørelse for formanden, landstingsmand Hans Jepsen Christensens politiske udvikling.

Angaaende *jordkampen* kan henvises til H. V. Clausens afhandling: *Nordslesvig 1863-93*. (Sdj. Aarb. 1894), der giver en omfattende og grundig oversigt over ejendommenes nationale fordeling. H. P. Hanssen tog spørgsmaalet op i artiklen: *Tyske Ejendoms køb i Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1897) og M. Refslund Poulsen har behandlet en særlig side af de tyske jordpolitiske bestræbelser i *Nybyggerforeningen for det vestlige Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1914).

Ved aarhundredskiftet blev der fra kongerigsk side ydet pengehjælp til jordkampen. Om dette arbejde, der dengang foregik i dybeste stilhed, har H. V. Clausen fortalt i en artikel: *Fra Köllerpolitikens Dage* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932).

Blandt de andre foreninger og institutioner, der gav Sønderjyllands udvikling op til 1914 sit særpræg, kan nævnes gymnastikforeningerne, der er blevet skildret af Adler Lund: *Sønderjydske Idrætsforening* (1928) i anledning af 25 aars jubilæet.

Om den sønderjyske presse er der skrevet en tysk doktorafhandling: Annemarie Petersen: *Die dänische Oppositionspresse in Nordschleswig 1864-1914* (1934). Af de enkelte sønderjyske blade har kun *Bladet Dannevirke* (1938) faaet sin historie skrevet. Iøvrigt kan der henvises til en artikel af Marius C. Sørensen: *Den danske Presse* (Dahl og Linvald: Sønderjylland II, 1919).

I aarenes løb opførtes en lang række forsamlingshuse, som Niels Hansen har fortalt om i artiklen: *Forsamlingshusene i Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1912).

Omkring 1910 fremsatte hjemmetyskeren cand. theol. Tiedje en kraftig kritik af det tyske styre. Hans angreb og den debat, der fulgte, er udgivet i dansk oversættelse ved Valdemar Ammundsen, under titlen: *Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die christliche Welt mellem Vald. Ammundsen, Prof. Martin Rade og cand. Johs. Tiedje* (1909).

Fra tysk side er der ydet meget faa bidrag til belysning af Sønderjyllands historie efter 1864. Det eneste problem, der har beskæftiget tyske forskere, er optantspørgsmaalet, om hvilket der foreligger adskillige afhandlinger. (De ældre lades her ude af betragtning). Albrecht: *Optionen und Optanten* (1927) er en af dem. Sidst er spørgsmaalet blevet behandlet af F. Westmann: *Die Optantenfrage in Nordschleswig. Der Artikel 19 des Wiener Friedens und seine Durchführung 1864-1888* (Zeitschrift 1938). Westmann er en varm forsvarer af regeringens haardhændede fremgangsmaade og mener, at vanskelighederne skyldtes, at regeringen var alt for mild i sin behandling af optanterne. For selve problemets omfang har P. A. Callø gjort rede i afhandlingen: *Danske Undersaatter i Nord- og Mellem-slesvig i 1885* (Sdj. Aarb. 1942).

En tysk vurdering af udviklingen op til 1914 er givet af Ernst Schröder i indledningen til en artikel-samling: *Schleswig — ein Grenzland* (1938). En række artikler om tysk indsats i Nordslesvig 1864-1919 findes i Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch (1920). Til belysning af forholdene umiddelbart før verdenskrigen tjener Karl Alnors biografi: *Johannes Schmidt-Wodder* (1929), en ret ensidig forherligelse. En meget særpræget og sympatisk skildring af mødet mellem dansk og tysk skyldes Charitas Bischoff: *Bilder aus meinem Leben* (1912). Forfatterinden var præstefrue i Roager i 1870'erne og 80'erne. Hendes datter af samme navn stemte i 1920 dansk. Om hende findes en artikel af Truels Beyer i Danske Samfunds Aarsskrift 1943.

Mellem de to nationale fronter stod socialdemokratiet, der i Nordslesvig ikke var synderlig stærkt før 1914; dets historie er skrevet af redaktør Frede Nielsen: *Fra Udmark til Forpost. Den sønderjydske Arbejderbevægelses Historie* (1938).

9. VERDENSKRIGEN.

Den bedste kilde til Sønderjyllands historie under verdenskrigen er H. P. H a n s s e n s: *Fra Krigstiden I-II* (1924). — I *Handbuch zur schleswigschen Frage II* (1926-29) har K a r l A l n o r givet en bred og meget ensidig fremstilling af Sønderjyllands stilling under krigen og af den danske neutralitetspolitik. En skildring af forholdene, set paa afstand og bygget paa et spinkelt materiale, er V i l h. l a C o u r: *Sønderjylland under Verdenskrigen* (1916). Om hverdagslivet i selve landsdelen findes en række populære skildringer udgivet af I n g e b o r g T h o m s e n og S v e n d T h o r s e n: *De fire onde Aar* (1933). Yderligere kan nævnes, at H. V. C l a u s e n har udgivet nogle dagbogsoptegnelser skrevet af en dame, der hørte til fhv. landdagsmand Julius Nielsens kreds: *Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen* (Sdj. Aarb. 1934 og 35).

Om sønderjydernes krigsdeltagelse findes en stor litteratur. H a r a l d N i e l s e n udgav i 1915 en samling *Sønderjydske Soldaterbreve* og C a r l H o r n b e c h i samme aar en række breve fra kristne sønderjyder under titlen: *Fra Pligtens Land*. J e s S a r u p og V a l d e m a r R ø r d a m udsendte 1919 en mindebog om *Sønderjyden Michael Steffensen*. Bogen rummer en række meget smukke breve. Ligeledes er breve fra Kresten Andresen fra Ullerup, en søstersøn til H. P. Hanssen, udgivet af V a l d e m a r R ø r d a m under titlen. *Krestens Breve* (1919). I øvrigt bestaar krigstidslitteraturen mest af erindringer; redaktør E. C h r i s t i a n s e n s: *Du kan, du maa, du skal* (1923), C l a u s E s k i l d s e n s *Østfront-Vestfront* (1929). I Sønderjydske Aarbøger 1928-30 findes under fællestitlen: *I Krigens Vold*, en række erindringer, bl. a. af deltagere i forsyningsrejser til de tyske kolonier i Afrika. To af dem har udgivet deres oplevelser særskilt. N i s J a c o b s e n: *Under Dannebrog til Tysk Østafrika og Indien* (1940) og C h r. P. C h r i s t e n s e n: *Sønderjyder forsvarer Østafrika* (1937) (om Nis Kocks oplevelser). Yderligere kan man nævne P e t e r H. N i e l s e n: *Soldat, Fange, Flygtning, en sønderjydsk Arbejders Oplevelser under Verdenskrigen* (1930) og P. P a u l s e n: *Til Kamp, til Kamp* (1923). Præsten N. A. J e n s e n har belyst fangernes vilkaar i

bogen: *Ventetider. Breve fra Rejser til de sønderjydske Fangelejre i Frankrig og Rusland.* (1926).

10. GENFORENINGSTIDEN.

Det første forsøg paa at skrive genforeningens historie paa aktmæssigt grundlag er gjort af Fr. le Sage de Fontenay: *Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie* (1922). En stor samling af aktstykker vedrørende tiden 1918-20 er optaget i bd II af Fr. v. Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie* (1937); det er vanskelig fordøjelig lektüre, og samlingen er ikke fuldstændig, men materialet er lagt godt til rette for den alsidige og fyldige skildring af denne periodes historie, som en gang maa komme. Genforeningens internationale side er skildret af F. v. Jessen og A. Tardieu: *Slesvig paa Fredskonferencen* (1926). I denne forbindelse kan ogsaa nævnes Jacques de Coussange [Madame B. de Quirielle]: *Det slesvigske Spørgsmaal og Selvbestemmelsesretten* (1929).

Holger Andersen har udarbejdet en oversigt over franske, amerikanske og engelske værker, hvori det sønderjyske spørgsmål er behandlet: *Slesvig paa Fredskonferencen* (Grænsesavten 1926).

Værdifulde bidrag til forstaaelse af tiden findes ogsaa i samleværket: *Slesvig delt* (1922), redigeret af L. P. Christensen. Det er især Flensborg- og Danevirkesynspunkterne, der her kommer til udtryk, i modsætning til H. P. Hanssens *Grænsespørgsmaalet* (1920).

H. P. Hanssen har desuden ydet nogle bidrag ved offentliggørelsen af sine dagbogsblade fra december 1918 (Hejmdal decbr. 1928, ogsaa udsendt som særtryk), og ligeledes har han offentliggjort sine optegnelser fra *Den danske Fredsdelegations Rejse til Paris og London i 1919* (Sdj. Aarb. 1926).

Af den meget store pjecelitteratur skal kun nævnes H. V. Clausen: *Før Afgørelsen* (1918), en række artikler, hvori han behandler grænsespørgsmaalet ud fra sin store viden, endnu før han som regeringens tillidsmand rejste til Paris.

Til belysning af forholdene i november 1918 tjener prof. Aage Friis' redegørelse for sit ophold i den tyske hovedstad *En Rejse til Berlin i November 1918* (Tilskueren 1921).

P. Lassen, Strukstrup har i sine erindringer: *Angelbominder* belyst grænsedragningen fra et sydslesvigsk standpunkt.

Fra tysk side er emnet taget op til en meget omfattende behandling af Karl Alnor i *Handbuch zur schleswigschen Frage* (1926 ff.), et meget stort anlagt værk. Bd. III, der handler om selve genforeningstiden, er naaet op paa nærved 1600 sider, men er langt fra afsluttet endnu. Det er meget polemisk i formen og paa ingen maade udtømmende, heller ikke hvad tyske kilder angaar. Karl Alnor faldt i Frankrig i 1940, men værket fortsættes af F. H ä h n s e n.

Blandt andre tyske bidrag til tidens historie kan nævnes en bog af A. K ö s t e r, der var tysk regeringskommissær i Sønderjylland i afstemningstiden: *Der Kampf um Schleswig* (1921), og en af journalisten Eduard Thorn: *Die erste Teilung Schleswigs* (1921). For den sidste bogs vedkommende er det ikke saa meget det rent historiske stof som billeder fra livet i Flensborg i afstemningstiden, der har interesse.

Populære skildringer af hverdag og fest findes i de to samlinger *Paa Vej til Danmark* (1935) og *Tiende Februar* (1939), udgivet af Nikolaj Svendsen og Svend Thorsen. I samme forbindelse kan nævnes en lille bog af Maren Skadhauge: *Hjem til Danmark* (1938), en skolepiges oplevelse af tiden og H. Lausten-Thomsen: *Genforeningsdagene* (1943).

P. J. Refshauges erindringer: *Bonden der blev Landraad* (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland II, 1941) har tyngdepunktet i skildringen af overgangstiden, men omfatter tillige tiden før og efter krigen.

11. 1920-40.

Tiden efter genforeningen er endnu ikke moden til historisk behandling, men vil maaske være det, naar krigen er forbi.

En meget værdifuld materialesamling er tilvejebragt i Franz v. Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie* III (1937). Her findes en alsidig behandling baade af nord- og sydslesvigske problemer, den særlige sønderjyske lovgivning, statistiske tabeller til belysning af den økonomiske udvikling,

redegørelse for kirke, skole og foreningsforhold m. m. Haandbogen omfatter tiden indtil 1937, men kan let suppleres op til 1940. M. h. t. valgstatistikken skal henvises til en særlig let benyttelig oversigt af Jakob Petersen i *Sprogforeningens Aarsberetning 1938-39*. Heri findes for hvert sogn en oversigt over valgresultaterne fra 1920-39. For kirke, skole, organisationer, biblioteker, presse og udstyknings vedkommende suppleres haandbogen af et festskrift til Nikolaj Svendsen: *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-42* (1943).

En værdifuld hjælp til orientering i den særlige sønderjyske udvikling i mellemkrigstiden er tidsskriftet *Grænsevagten*, der maaned for maaned fra 1918 har bragt oversigter over begivenhedernes gang nord og syd for grænsen foruden et omfattende materiale i form af artikler. Det har hidtil været lidt vanskeligt at udnytte stoffet paa grund af den strenge kronologiske orden, som var en følge af maanedsskriftets karakter. cand. mag. Egon Eriksen har udarbejdet et register til alle 22 bind, et navne-register med over 2000 navne og et stedregister med 1000 navne, samt sagregister og en fortegnelse over ca. 500 anmeldelser af sønderjysk litteratur.

Ligeledes findes der et stort stof i tidsskriftet *Folkung* (1936 ff.) udgivet af »Det unge Grænseværn«, nu »Dansk-nordisk Ungdomsforbund«. Tidsskriftet har i 1939 skiftet navn til *Folkung Bladet*, og det har efterhaanden faaet en stadig mere udpræget nordisk orientering.

Til en første orientering i Sønderjyllands historie i mellemkrigstiden kan man bruge Karl Rasmussen: *Sønderjylland 1920-35* og Jakob Petersen: *15 Aar* (Sprogforeningens Aarsberetning 1934-35), hvor der findes litteraturhenvisninger.

De første aar efter 1920 var forholdsvist rolige, men 1924-26 sporede man et tysk fremstød. Herom fortæller H. P. Hanssen i artiklen: *Tysk Grænsearbejde* (Sprogforeningens Aarsberetning 1928-29). I de følgende aargange findes tilsvarende aktuelle oversigtsartikler. Særlig er der grund til at gøre opmærksom paa artiklerne af H. P. Hanssen om national-socialismens gennembrud i Nordslesvig i aargangene 1932-33 og 1933-34; foreløbig de eneste fyldigere redegørelser for dette store tidsskifte.

En afspejling af det skiftende tyske syn paa grænsespørgs-

maalet i aarene efter 1918 faar man i den flensborgske redaktør Ernst Schrøders samling af artikler fra aarene 1918-38, udgivet under titlen: *Schleswig — ein Grenzland* (1938). Konkrete oplysninger om det tyske mindretals organisationer og arbejde i almindelighed findes aar for aar i *Deutscher Volkskalender Nordschleswig* fra 1925. Særlig de senere aarsberetninger er fyldige og interessante. Yderligere kan henvises til tidsskriftet *Junge Front* (1937 ff), der nu er officielt tidsskrift for mindretallets partiledelse.

Om brydningerne indenfor mindretallet i aarene 1933-38 handler en bog, udgivet af et oppositionsparti, J e p N i s s e n : *Ein Kampf um Nordschleswig. 5 Jahre N. S. A. N.* (1938). I 1934 udkom et oppositionsblad under titlen *Der Kampf*, senere, 1936-38, udgav et andet oppositionsparti ugebladet *N. S. — Stosstrupp*, men fra 1938 ophørte de indre brydninger; siden er der kommet et par pjecer af C h r. P a y s e n og C h r. M. C a r s t e n s e n , der nærer andre synspunkter end den officielle ledelse af mindretallet. Man har dog ikke indtryk af, at ret mange deler deres opfattelse.

Et godt udgangspunkt for forstaaelsen af *jordspørgsmaalet* er amtskolekonsulent Nicolaj Svendsens skrift: *Tysk Agrarpolitik i Fortid og Nutid* (særtryk af Hejmdal 1929). En almindelig orienterende oversigt har P. A. C a l l ø givet i pjecen: *Jordspørgsmaalet i Sønderjylland* (1938), ligesom Callø ogsaa har foretaget en meget interessant analyse af Kreditanstalt Vogelgesangs regnskaber under titlen *Vogelgesangs Millioner* (særtryk af Hejmdal 1936). Det heftigste sammenstød paa jordkampens omraade var foranlediget ved den saakaldte »Stolligsag«; en ung dansk mand havde overtaget en gaard fra en tysker ved tvangsauktion og blev derefter udsat for hærværk paa sin gaard. En række artikler om denne sag er samlet i et særtryk af Hejmdal. Forfatterne er landstingsmand J e f s e n C h r i s t e n s e n og direktør P. A. C a l l ø (1938).

I forbindelse med jordkampen kan nævnes den alm. økonomiske udvikling, der i Sønderjylland er saa nøje knyttet til landbrugets trivsel. Overgangen til dansk økonomi er skildret af P. A. C a l l ø (Sønderjydsk Købmandsblad 1940, ogsaa som særtryk); ligeledes kan der henvises til P. A. C a l l ø : *Den øko-*

nomiske *Udvikling* og M. H a m m e r i c h: *Jordens Udstykning og nye Brugs Oprettelse* (Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie III, 1937).

En alsidig belysning af de kirkelige problemer med særlig henblik paa forholdene i Tønderregnen har fhv. provst E r i k C h r i s t e n s e n givet i en lille bog: *Fra min Virksomhed i Tønder* (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland I, 1939). Den tidligere provst i Sønderborg H a l f d a n H ø g s b r o har udgivet et lille skrift: *Kirken i Grænselandet* (1938), hvor bl. a. problemet om mindretallets betjening inden eller uden for folkekirken er berørt.

For skolens vedkommende kan der ogsaa nævnes en række artikler i »Haandbog« III. Forfatterne er: amtsskolekonsulent N i c o l a i S v e n d s e n, overlærer S k o v m a n d, rektor A. J. W e s t og højskoleforstander F r e d e T e r k e l s e n. For folkeskolens særlige forhold har J a k o b P e t e r s e n givet en udmærket redegørelse i Sprogforeningens Aarsberetning 1940-41, hvor der tillige findes en omfattende litteraturfortegnelse, der letter en dybere indtrængning i emnet.

Til belysning af de kulturelle forhold i øvrigt tjener J a k o b P e t e r s e n s oversigt over de nordslesvigske foreninger og forsamlingshuse i Sprogforeningens Aarsberetning 1941-42. »Sønderjydsk Teaterforening har udsendt et 10 aars mindeskrift 1939. Om Skoleforeningen fortælles i jubilæumsskriftet *Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942* og om biblioteksforholdene siden genforeningen i Sprogforeningens Aarsberetning 1939-40. Arbejderbevægelsen og grænsekampen er behandlet af redaktør F r e d e N i e l s e n i bogen *Fra Udmark til Forpost. Den sønderjydske Arbejderbevægelses Historie* (1938). Et andet bidrag til belysning af dette emne er T o r m o d J ø r g e n s e n s bog om det sønderjyske socialdemokratis førstemand *Folketingsmand I. P. Nielsen og Sønderjylland* (1939).

12. MINDRETALLET SYD FOR GRÆNSEN.

I almindelighed kan henvises til den litteratur, der omtales i indledningen til det foregaaende afsnit, der ligeligt behandler egnene nord og syd for grænsen.

Den nyeste skildring af de sydligste danskeres vilkaar er J. B o g e n s e e: *Det danske Mindretal i Sydslesvig*. (Studentereforeningens danske Bibliotek, 1943). En omfattende oversigt er tillige givet af J a k o b P e t e r s e n i Sprogforeningens Aarsberetning 1936-37. Forholdene umiddelbart efter 1920 er fremstillet i samleværket *Grænsebogen* udgivet af L. P. C h r i s t e n s e n 1923. Om unge sydslesvigeres krigsdeltagelse i den anden verdenskrig faar man et indtryk gennem en udgave af den faldne C h r. N i e l s e n s feltbreve: *Hjertets Treklang* (1941).

13. FORHOLDENE EFTER 9. APRIL 1940.

Til belysning af forholdene efter 9. April kan der ifølge sagens natur endnu ikke findes ret meget. En samling af maanedlige oversigter, som redaktør K a j E d v. L a r s e n har skrevet til Folkung Bladet, er udgivet under titlen: *Vort Grænseland 1941*, *Vort Grænseland 1942* og *Vort Grænseland 1943*. Disse bøger er velegnede til at give et foreløbigt overblik. Ligeledes kan der henvises til forskellige samlinger af artikler udgivet af redaktør A. S v e n s s o n, formand for Dansk Samraad, *Dansk og Tysk ved Grænsen* (1940), *Midt i en Jerntid* (1941) *Jessens Testamente* (1942) og *Fra et Staasted* (1943).

IV. KULTURELLE FORHOLD.

1. SPROGETS HISTORIE.

STEDNAVNE OG PERSONNAVNE.

a. SPROGET.

Sprog og nationalitet er saa nær knyttet til hinanden, at sprogets historie maa faa en fremskudt plads i skildringen af et grænselands skæbne gennem tiderne. Den første fremstilling af det danske sprogs historie i Sønderjylland blev givet af Erik P o n t o p p i d a n, det 18. aarhundredes store altmuligmand, i afhandlingen: *Det danske Sprogs Skiæbne og forrige saavel som nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømmet*

Slesvig (Det københavnske Selskabs Skrifter I, 1745; ny udgave (med »oversættelse«) 1943 i Sønderjydske Maanedsskrift. Nytryk II). I det 19. aarhundrede blev sprog og nationalitetsproblemet mere brændende end nogensinde. Allerede i aarhundredets første aar optog det sindene, og 1815 skrev den kendte præst i Agerskov Knud Aagaard en lille redegørelse: *Det danske Sprogs Skiebne og Grændser i Sønderjylland* (Athene IV, ogsaa i sammes: *Beskrivelse over Tørring-Lehn*), som gav anledning til, at etatsraad Jacob Scavenius samme aar udskrev en prisopgave om det danske sprogs skæbne i Slesvig og om midlerne til atter at gøre denne landsdel til en »i Henseende til Sproget . . . dansk Provinds«. 1819 blev de to prisbelønnede besvarelser udgivet: E. C. Werlauff: *Forsøg til det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig* og N. Outzen: *Versuch einer gründlichen und unpartheyischen Beantwortung der merkwürdigen Preisaufgabe über die dänische Sprache im Schleswigschen*. Werlauff var en af datidens betydeligste historikere, og hans besvarelse er videnskabeligt den bedste; men Outzen var født Nord-slesviger, og da han fra 1787 havde virket som præst i Breklum, sad han inde med den lokalkundskab, som Werlauff manglede, og som gør, at han kan udtale sig med større autoritet om aktuelle sproglige forhold, ikke mindst om sproggrænsen mellem frisere og danske. En tredje besvarelse af pastor Ernst Chr. Kruse i Neumünster: *Über das Verhältniss der Dänischen Sprache zur Deutschen in dem Herzogthum Schleswig*, blev trykt i Kieler Blätter IV-V (1817-18).

I de følgende aartier fik sprogproblemet en aktualitet som næppe før eller siden. Nationalitetskampen begyndte, og inden længe førtes den med en saadan heftighed og voldsomhed, at man maatte forudse en sprængning af den danske helstat. Striden udkæmpedes ikke mindst med litterære vaaben, og adskillige artikler og skrifter om Sønderjyllands sproghistorie og aktuelle sprogforhold saa lyset. Et enkelt af disse bør nævnes: Professor Chr. Paulsens lille bog: *Det danske Sprog i Hertugdømmet Sønderjylland* (1837, ny udgave 1941). Et af de betydeligste værker fra tysk side i denne periode er J. G. Kohl: *Bemerkungen über die Verhältnisse der deutschen und dänischen Nationalität und Sprache im Herzogthume Schleswig* (1847). Bogen var mere

beregnet for hele den tyske læseverden end for hertugdømmerne og gør indtryk af at være skrevet af en sandhedssøgende mand med stor viden og vid horisont. Betydelig interesse knytter sig ogsaa til N i s H a n s s e n s («Bondesøn») beretninger om sprogforholdene i Sønderjylland: *Allerunderdanigst Indberetning til Hans Majestæt Kongen angaaende Sprogforholdene i Slesvig* (Sdj Aarb. 1889) og *Allerunderdanigst Fremstilling af nogle Iagttagelser paa en Rejse gennem det østlige Slesvig* (Sdj. Aarb. 1895).

Tiden mellem de to krige blev i litterær henseende en rig tid for Sønderjylland og ikke mindst for studiet af sønderjyske sprogforhold. H o l g e r H j e l h o l t har i: *Sønderjydsk Sprog- og Folkemindeforskning mellem Krigene* (Danske Studier 1919) givet en redegørelse for den indsats, der i dette tidsrum blev gjort fra dansk side, og for den betydning, Departementchef T h. A. J. R e g e n b u r g havde som tilskynder og raadgiver for de danske forskere.

1857-58 udkom den bog, der endnu staar som hovedværket om det sønderjyske sprogs skæbne gennem tiderne: C. F. A l l e n: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I-II*. Værket, der er bygget paa et stort, hidtil ubenyttet, materiale og skrevet af en af Danmarks betydeligste historikere i det 19. aarhundrede, er baaret af en betydelig lidenskab, og da forfatteren under indtryk af det nyligt kuede oprør er gaaet til arbejdet med en stærk subjektivitet, er det ikke blevet en streng videnskabelig redegørelse. Men alligevel er det et saa centralt værk, at enhver, der vil kende nationalitets- og sprogforholdene i den omstridte landsdel, maa gøre sig fortrolig med det. M. M ø r k H a n s e n, præst i Felsted 1850-1864, deltog i drøftelsen af de sproglige forhold med en række smaabøger og artikler. Fra tiden mellem krigene saaledes: *Oplysninger og Bemærkninger om det danske Folkesprog i Sønderjylland (især i Mellemslesvig)* (1854) og *Bidrag til Bedømmelsen af Sønderjyllands Sprogforhold* (1857). Interesse har ogsaa en diskussion, som han senere førte med P. L a u r i d s e n om sprogforholdene i de blandede egne (Tilskueren 1884-85). Fra 1850erne stammer ligeledes C h r. C. L o r e n z e n: *Om det tidligere Folkesprog i Byen Slesvig* (Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1859), hvori der redegøres for beviserne paa denne bys urgamle danskhed. Af

tyske værker fra disse aar kan nævnes: *Gegensätze und Kämpfe der deutschen und dänischen Sprache im Hertzogthum Schleswig* (1857) af C h r. P. J e s s e n.

Diskussionen om de sproglige forhold i Sønderjylland fortattes ogsaa i tiden efter 1864, og en meget omfattende litteratur saa lyset. Af de historiske skildringer fra tysk side er den betydeligste uden tvivl: A u g u s t S a c h : *Das Hertzogthum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung* I-III (1896-1907), et interessant, om end ensidigt, værk, hvis tredie og største bind — tilegnet den tyske forening for Nordslesvig — næsten udelukkende handler om de sproghistoriske forhold gennem tiderne. Ogsaa den kendte agrarhistoriker G e o r g H a n s s e n vovede sig ind paa sprogforholdenes farlige omraade. Hans afhandling: *Die Nationalitäts- und Sprach-Verhältnisse des Herzogthums Schleswig* (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft 1878) er mere et nationalt agitationsskrift end en videnskabelig redegørelse og gør ikke hans forskernavn ære. Fra dansk side er det først og fremmest P. K. T h o r s e n, som i denne periode indgaaende har arbejdet med det sønderjyske sprog, dets historie og sproglige beskaffenhed. En samlet udgave af hans sønderjyske arbejder findes i: *Afhandlinger og Breve af P. K. Thorsen* I (1927), og en del breve indeholdende værdifulde oplysninger om sønderjyske sprogforhold er trykt i 3. bind af samme værk (1930). Hans betydeligste bidrag er *Sønderjyllands Sprog* (fra 1891, i *Afhandlinger og Breve* I), som giver en meget udførlig redegørelse for den sproglig-nationale udvikling i det 19. aarhundrede.

Et problem, som har optaget sindene stærkt, er den skiftende grænse mellem dansk, tysk og frisisk. P. L a u r i d s e n har undersøgt forskellige problemer i forbindelse med den danske bosættelses udstrækning i Sydslesvig i *Vort Folks Sydgrænse* (Sdj. Aarb. 1893), og professor J o h a n n e s S t e e n s t r u p har behandlet det samme spørgsmaal i *Danmarks Sydgrænse og Herredømmet over Holsten ved den historiske Tids Begyndelse* (1900) og *De sønderjydske Stedsnavnes Vidnesbyrd om Folkets Nationalitet og Historie* (Haandbog i det nordsl. Spørgsmaals Historie, 1901). Senere er spørgsmaalet behandlet af A n d e r s B j e r u m i: *Vort Sprogs gamle Sydgrænse* (Sdj. Aarb. 1944) og af

Otto Scheel i pjecen: *Schleswig urdänisches Land?* (Skrifreih zur Volkstumsarbeit I, 1937). Scheels fremstilling er polemisk vendt mod Claus Eskildsens »Grænselære«, og trods gode bemærkninger om forsigtighed drager han selv meget vidtgaaende slutninger. Hans tesis er, at Sønderjylland er »fællesgermansk« (den gamle »vestgermanske« teori er opgivet) helt til vikingetiden, der betegner en stærk dansk indvandring, som maa sidestilles med den tyske i middelalderen. Scheels opfattelse har ikke fundet tilslutning fra dansk side, men en egentlig drøftelse af dette spørgsmaal maa vente, til resultaterne foreligger i mere videnskabelig form.

Det er dog først og fremmest sprogforholdene i den nyeste tid, som er blevet taget op til behandling. Hovedværkerne fra tysk side er amtsdommer J. G. C. Adlers store afhandlinger fra 1891 og 1915: *Die Volkssprache in dem Herzogthum Schleswig seit 1864* (Zeitschrift 1891), og *Die Volkssprache in dem vormaligen Herzogthum Schleswig* (Zeitschrift 1915). Den første artikel byggede paa et betydeligt førstehaands — men ofte upaalideligt — kildemateriale, først og fremmest oplysninger fra stedkendte personer, mens den sidste giver en statistisk redegørelse for resultaterne af den tyske folke- og sprogtælling i 1905. Det samme materiale er benyttet i en artikel af Max Broesicke: *Die preussischen Dänen* (Zeitschrift des Königlichen Preussischen Statistischen Landesamt 1911), hvis materiale senere er behandlet af H. P. Hansen: *De danske Sønderjyder* (Sdj. Aarb. 1913). Adlers artikel fra 1891 foranledigede, at lektor H. V. Clausen, den bedste kender af sprog- og nationalitetsforhold i Nord- og Mellemslesvig, tog hele problemet op til ny og indgaaende undersøgelse, ofte i stærk polemik mod Adler. Hans afhandlinger *Folkesproget i Sønderjylland* (Sdj. Aarb. 1892 og 1893) og *Nordslesvig 1863-1893. Den nationale Stilling paa Landet* (sammesteds 1894) er bygget paa hans eget meget omfattende materiale (nu i Rigsarkivet) og klarlægger problemet paa en saa nøgtern og overbevisende maade, at hans resultater ikke har kunnet rokkes. En senere og mere kortfattet oversigt har han givet i Franz von Jessens: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie* (1901). I. B. Høyers rejsebeskrivelser fra grænseomraadet mellem dansk og tysk: *En Rejse*

gennem Overgangsegnene fra dansk til tysk (Sdj. Aarb. 1905), *De sproglige og nationale Tilstande paa Mellemslesvigs Højderyg ved det 20. Aarhundredes Begyndelse* (Sdj. Aarb. 1908) og *En Fodtur gennem Sproggrænsen* (Højskolebladet 1903) belyser de overgange og brydninger med hensyn til sindelag og sprog, som fandtes i Sydslesvig ved aarhundredskiftet.

Afgørelsen i 1920 bragte ikke sprogproblemet ud af verden, da den nye grænse var en nationalitets- og ikke en sproggrænse. Det danske sprog taltes stadig syd for den statsretlige skillelinie, og sprogkampen blev herved ført videre — men ikke under gunstigere kaar for landets oprindelige sprog. En objektiv redegørelse for de nuværende sprogforhold i Mellemslesvig er givet af P a u l S e l k : *Die sprachlichen Verhältnisse im deutsch-dänischen Sprachgebiet südlich der Grenze* (Beiträge zur Heimatforschung III-IV, 1937-1940). Fra dansk side foreligger der en oversigt over forholdene af K a r l B o c k : *Mellemslesvigs Sprogforhold* (Franz von Jessens: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937 III, 1938), som i høj grad har kunnet bygge paa Selks opgivelser. I øjeblikket er der ikke paa dette omraade nogen væsentlig forskel mellem tysk og dansk opfattelse, det staar klart for enhver, at det danske sprog sydfor grænsen er i stadig vigen.

Vender vi os fra sprogets historie mod selve det levende sprog, som det tales af levende mennesker, møder vi ogsaa her en betydelig litteratur. Sammen med de øvrige danske dialekter er sproget i Sønderjylland behandlet i V a l d e m a r B e n n i k e s og M a r i u s K r i s t e n s e n s store værk: *Kort over de danske folkemål med forklaringer* (1898-1912), hvor der er redegjort for de enkelte sproglige særegenheders geografiske udstrækning. Kortene viser, at de sønderjyske og nørrejyske dialekter i mange tilfælde kan fremvise de samme sproglige ejendommeligheder.

En af banebryderne indenfor den moderne dialektforskning i Danmark var K. J. L y n g b y, hvis *Bidrag til en sønderjysk sproglære* (1858) var den første selvstændige redegørelse for den sønderjyske dialekt. Han har bl. a. med stor styrke hævdet værdien af fonetiske optegnelser og stedfæstelsen af sprogeksempler. Særlig fortjeneste har han indlagt sig ved som den første at have paavist, at sønderjydsk er en ren nordisk sprogform, en opfattelse som i dag synes selvindlysende, men som ældre danske forfattere

ikke havde delt. Lyngby har ogsaa i forskellige andre afhandlinger behandlet problemer vedrørende sønderjysk, saaledes i sin disputats: *Udsagnsordenes bøjning i Jyske Lov og i den jyske sprogart* (1863) samt i forskellige værker om det frisiske sprog. Den mest omfattende skildring af den sønderjyske sprogform er givet af J o h a n n e s K o k, som i aarene mellem de to krige var præst i Burkal. Mens første bind af hans værk *Det danske Folkesprog i Sønderjylland I-II* (1863-1867) indeholder sproglæren og en ordbog over de særlige dialektord, giver andet bind etymologiske forklaringer og tolkninger af sønderjyske person- og stednavne med redegørelse for disses historiske forekomst. Selvom Kok ikke var nogen betydelig sprogmand, var hans værk dog en stor indsats, og det kan stadig bruges med et vist udbytte. I nær tilknytning til sit hovedværk udgav Kok en bog om *Danske Ord-sprog og Talemaader i Sønderjylland* (1870). Den nyeste oversigt over det sønderjyske sprog er givet af M a r i u s K r i s t e n s e n i: *Sproget gennem Tiderne* (Sønderjyllands Historie I, 1930-31). Samme forfatter har iøvrigt behandlet sønderjyske sprogforhold i mange forskellige specialafhandlinger (se *Bibliografi over Mærius Kristensen's Afhandlinger og Artikler*, 1941). Af andre forskere, som mere indgaaende har syslet med den levende sønderjyske dialekt, maa først og fremmest nævnes sønderjyden Nikolaj Andersen fra Felsted sogn, som i Dania IV, 1897 skrev en banebrydende afhandling: *Den musikalske akcent i Østslesvigsk*, hvori han paaviste ligheden mellem den musikalske klang i hans hjemegns sprog og i de svenske og norske sprog. Karl Verner var tidligere ad sproghistorisk vej naaet til den slutning, at dansk engang maa have haft samme musikalske betoning, som de to andre sprog har i dag. Nikolaj Andersens resultater bestyrkede i høj grad denne antagelse. Stor interesse har ogsaa hans afhandling om *Det danske sprogs indflydelse paa Højtysk i Nordslesvig* (Dania VI, 1899). Det endnu mere betydningsfulde spørgsmaal om forholdet mellem plattysk og dansk er først blevet behandlet af L. R. T u x e n, der i tiden mellem krigene var præst i Tumby og Strukstrup: *Det plattyske Folkesprog i Angel tilligemed nogle Sprogprøver* (1857). Slægtskabet med dansk paavises ved ligheden i udtale og konstruktion og især ved den mængde rent danske ord, som det indeholder. Hovedværket angaaende

dette problem er dog rektor Karl Nielsen Bock: *Niederdeutsch auf dänischem Substrat* (Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 299, 1933), hvori det undersøges, i hvilken grad det danske sproggrundlag i det tidligere danske sprogomraade har indvirket paa det tillærte plattyske, og paa hvilken maade sprogskiftet er sket. Gennem indgaaende sproglige undersøgelser paa-vises det, at der findes et stærkt dansk islæt i det plattyske sprog i disse egne, og at overgangen til plattysk ikke er sket ved, at dette sprog er trængt frem fra de sydligere egne, men at forandringen er fuldbyrdet i kraft af en »historisk Proces, der har sin Oprindelse i de nedertyske Kultur- og Samfærdselscentrers førende Stilling indenfor det tidligere danske Sprogomraade . . .«.

Skriftsprogets historie i Flensborg by og amt er undersøgt af Otto Schütt: *Die Geschichte der Schriftsprache im ehemaligen Amt und in der Stadt Flensburg bis 1650* (1919), hvori der er redegjort for det danske sprogs fuldstændige tilbagetrængen som skriftsprog i dette omraade og for den senere kamp mellem højtysk og nedertysk.

Om den sønderjyske dialekt i forskellige egne foreligger der ogsaa enkelte specialundersøgelser. Den betydningsfuldeste er skrevet af E. Hagerup: *Om det danske Sprog i Angel* (1854). Forfatteren var præst i Solt 1850-63 og har saaledes haft umiddelbar lejlighed til at studere den behandlede dialekt. Foruden lyd-lære, bøjningslære og orddannelseslære indeholder bogen ogsaa en omfattende ordbog over de særlige angelske udtryk. Den interessante dialekt i Fjorde sogn helt nede ved den gamle sprog-rænse er bl. a. blevet behandlet af P. K. Thorsen: *Den danske Dialekt ved Husum i Slesvig* (Afhandlinger og Breve I, 1927). Sprogformen hernede er meget gammel og afviger stærkt fra det sønderjysk, der tales i de nordligere egne. Thorsen er tilbøjelig til at mene, at grunden maa søges i svenske bosættelser fra vikingetiden. Problemet er paany taget op af A. Bjerrum i hans disputats: *Fjoldemaalets Lydsystem* (1944). Adjunkt Peter Jepsen har i: *En sønderjysk Dialekts Udvikling i de sidste Generationer* (Løgumklosterdialekten) (Humanistiske Studier I, 1938) taget et interessant forhold op til drøftelse: dialektens paa-virkning af tysk og dansk rigsmaal. Peter Langfeldts bog: *Die Mundart des Sundewitt* (Veröffentlichungen der schlesw.-

holst. Universitäts Gesellschaft Nr. 48, 1939) behandler Sundeveddialektens lydlære og formlære. I et særligt afsnit undersøges ordforraadet, især med henblik paa laan fra tysk; en stor del af de opførte laan forekommer dog ikke blot i sønderjysk, men ogsaa i rigsdansk.

b. STEDNAVNE.

En vigtig gren af sprogvidenskaben er *stednavneforskningen*, som ikke blot har ren filologisk interesse, men ogsaa er af stor historisk betydning. Vil man trænge til bunds i den ældste bebyggelsehistorie, maa han ty til stednavnene (se f. eks. Gunnar Knudsen's oversigt: *De danske Stednavne* (Nordisk Kultur V) med redegørelse for de forskellige stednavnetyper, deres alder og etymologi m. m., samt S. K. Amtoft: *Stednavnene som bebyggelses- og religionshistorisk Kildestof* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1941), og ogsaa paa mange andre omraader er de en kilde af uvurderlig betydning. Mere end noget andet steds gælder dette i Sønderjylland, thi stednavnene er et af de vigtigste og mest uomtvistelige vidnesbyrd om landsdelens nationale tilhørsforhold fra de ældste tider til i dag (se nærmere foran side 58). Sønderjyllands stednavne har da ogsaa været genstand for et utal af undersøgelser. Der foreligger flere oversigter over den store — men spredte — litteratur: af Gunnar Knudsen: *Lidt om sønderjydske Stednavne* (Fortid og Nutid III, 1921), professor Peter Skautrup: *Sønderjyllands Stednavne* (Sdj. Aarb. 1937-38) og R. Bülcck: *Die Ortsnamenliteratur in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck* (Zeitschrift für Ortsnamenforschung VII, 1931), og det vil derfor være tilstrækkeligt at nævne de allervigtigste værker.

Som bekendt findes der her i landet et særligt *Stednavneudvalg*, nedsat 1910, som foretager undersøgelser over stednavnene, baade med videnskabelige og praktiske formaal for øje. Udvalget, der ledes af Gunnar Knudsen, har udgivet et stort værk *Sønderjyske Stednavne I-V* (1931-44), som indeholder fuldstændige fortegnelser over bebyggelses- og marknavne i Nordslesvig, baade de, der endnu er i brug, og de der kun kendes fra den skriftlige overlevering. Stoffet er ordnet sognevis, og det anføres, naar

de enkelte navne første gang omtales i kilderne, de forskellige navneformer nævnes, og der gives tolkninger af hvert forekommende navn. Værket kan kritiseres — ogsaa fra historisk side — og er blevet det i forskellige anmeldelser i danske og tyske fagtidsskrifter (se f. eks. H e j s e l b j e r g P a u l s e n : *Sønderjydske Stednavne* i Sdj. Aarb. 1940), men trods alle mangler er det dog af den største betydning for ethvert studium af sønderjysk historie og indeholder de mest uomstødelige vidnesbyrd om Nordslesvigs urgamle danskhed. Det overflødiggør i det væsentlige ældre fortegnelser over sønderjyske stednavne (f. eks. Koks i *Det danske Folkesprog* i Sønderjylland II, 1867).

Sønderjyske Stednavne omfatter ikke Sydslesvig, men der er planlagt et tilsvarende — endnu mere omfattende — værk om de sydslesvigske navne ved A n d e r s B j e r r u m, K r. H a l d og P e t e r J ø r g e n s e n. Det vil utvivlsomt give meget værdifulde bidrag til besvarelse af det vigtige spørgsmaal, hvorlangt sydpaa den danske bosættelse har strakt sig, og maa derfor imødeses med den største interesse. Der foreligger iøvrigt allerede enkelte undersøgelser over sydslesvigske stednavne (jvnfr. ogsaa de foran side 58 nævnte værker af P. Lauridsen, Steenstrup og A. Bjerrum). Nævnes kan saaledes J e n s S ø r e n s e n : *Südschleswigsche Ortsnamen* (Schriften zur schleswigschen Geschichte IV, 1923), som især behandler stednavnenes vidnesbyrd om den danske bosættelse, S v e n d A a k j æ r s redegørelse for de angelske navne: *Bidrag til Tolkning af angelske Landsbynavne* (Grænsevagten V-VI, 1923-24) og A n d e r s B j e r r u m s behandling af de midtslesvigske stednavne (Sydslesvig I, 1933).

Ogsaa fra tysk side har man beskæftiget sig med studiet af de sønderjyske stednavne og det ny oprettede Institut für Volks- und Landeskunde har ogsaa taget denne opgave op. Selvom den tyske forskning indrømmer, at den væsentlige del af stednavnene er dansk, er der dog ofte store uoverensstemmelser i tolkningen af de enkelte navne. Især de ældre skribenter var ofte meget ensidige i deres benyttelse af stednavnematerialet. F. G e e r t z søgte at gøre de flest mulige navne tyske, og friseren K. J. C l e m e n t hævdede i en række afhandlinger og bøger, at størstedelen af de sønderjyske stednavne var af frisisk oprindelse. Den nyere tyske filologi indtager dog et helt andet standpunkt

og søger at naa til en objektiv forstaaelse og fortolkning af de problemer, der knytter sig til de danske stednavne. Som et eksempel paa denne redelige forskning kan nævnes *Broder Grandt: Das Flurnamengut des Kirchspiels Joldelund in Mittelschleswig* (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins III, 1940).

c. PERSONNAVNE.

Ogsaa personnavnene har i grænseomraadet en ikke ringe historisk betydning, idet de i ældre tid kan være et værdifuldt hjælpemiddel til belysning af forholdet mellem dansk og tysk nationalitet. Brugt med forsigtighed kan de f. eks. give visse fingerpeg med hensyn til en eventuel tysk indvandring til byerne i middelalderen. En meget kortfattet redegørelse for de almindeligste danske personnavne findes i *Johannes Steenstrup: Mænds og Kvinders Navne i Danmark gennem Tiderne* (1918), mens *Wilhelm Knorr* har behandlet en del sønderjyske navne i artiklen: *Über besonders bemerkenswerte Personen- und Geschlechtsnamen in Schleswig-Holstein* (Zeitschrift 1889), en undersøgelse som er temmelig overfladisk og bygget paa et ret tilfældigt materiale. Et værdifuldt hjælpemiddel foreligger i *Danmarks gamle Personnavne I. Fornavne* (1936-, indtil Skromme), udgivet af *Gunnar Knudsen* og *Marius Kristensen* under medvirken af *Rikard Hornby*. Værket indeholder fortegnelse over alle personnavne fra kongeriget og Sønderjylland med angivelse af de forskellige former og kildesteder. En fortegnelse over sønderjyske personnavne findes desuden i *Kok: Det danske Folkesprog i Sønderjylland II* (1867). Oversigt over tyske navne bl. a. i *E. Förstemann: Altdeutsches namembuch I. Personennamen* (1856). Det vilde være af interesse at have specialundersøgelser over brugen af personnavne i de enkelte dele af Sønderjylland, men en saadan foreligger ikke. *Niels Cl. Hansen: Bøndernavnene i Ribe Amt i 16. Aarhundrede* (Fra Ribe Amt VIII, 1932-1935) omfatter dog en del vestslesvigsk navnestof. En kort redegørelse for navneskikken findes i *Ludwig Andresen: Von Volkstum und Namengebung im Sleswigschen* (Schriftenreihe zur Volkstumsarbeit V, 1937), et værk som er stærkt polemisk, rettet mod *Claus Eskildsens Grænselære*. P.

M a r t e n s e n har givet en lille oversigt over de vigtigste problemer i forbindelse med sen-navnene: *Die schleswigschen Familiennamen auf »sen«* (Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland 1937). Artiklen har interesse ved at fastslaa, at brugen af patronymika i hertugdømmet Sønderjylland er af dansk oprindelse og strækker sig mod syd til den gamle folkegrænse, en opfattelse som er i stærk modsætning til det af Ludwig Andresen hævdede synspunkt.

d. RUNEMINDESMÆRKER.

I forbindelse med de sproglige forhold i Sønderjylland bør *runemindesmærkerne* ogsaa omtales. De fortæller en del om de ældste nationalitetsforhold i den omstridte landsdel, og vidner om, at dens beboere fra urgammel tid har været af nordisk æt.

Der foreligger nu en fortrinlig udgave af alle disse historiske mindesmærker i *Danmarks Runeindskrifter* (1942), udgivet af Lis Jacobsen og Erik Moltke. Dens tekstudgave og tolkninger gør paa dette omraade alle tidligere udgaver overflødige, men alligevel har flere af de ældre behandlinger stadig en vis interesse, idet de ofte indeholder udførlige redegørelser for den historiske baggrund for de enkelte indskrifter. I *Danmarks Runeindskrifter* er der meget udførlige kildehenvisninger, og kun nogle faa af de vigtigste arbejder fra ældre tid skal derfor nævnes her: P. G. Thorsen: *De danske Runemindesmærker I. Runemindesmærkerne i Slesvig* (1864) er et meget bredt anlagt værk med udførlige skildringer af de enkelte mindesmærkers fundhistorie og en omfattende udredning af de historiske forhold, der kan belyse indskriften og dens indhold. Den kendteste af alle danske runeforskere Ludvig F. A. Wimmer har i flere værker indgaaende beskæftiget sig med sønderjyske runer. De er medtaget i hans hovedværk: *De danske Runemindesmærker I-IV* (1893-1908) og desuden behandlet i en særlig afhandling: *Sønderjyllands historiske Runemindesmærker* (1892). Deres nationalhistoriske betydning har Wimmer skildret i *Runemindesmærkerne i Sønderjylland som vidnesbyrd om landets nationalitet*. (Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901).

2. KIRKEHISTORIE.

Der er næppe nogen side i Sønderjyllands kulturelle historie, som i den grad har været genstand for litterær behandling som det kirkelige liv igennem tiderne. Dette skyldes maaske de særegne historiske forhold, som gjorde, at præsterne her i højere grad end nordpaa kom til at virke i deres snævrere hjemstavn. Herved fremmedes deres historiske interesser, hvilket for de flestes vedkommende var ensbetydende med den kirkehistoriske interesse. Medvirkende har det vel ogsaa været, at de kirkelige forhold i hertugdømmet frembød et saa broget billede, baade i national, sproglig og administrativ henseende, og at den religiøse følelse altid har været stærkt udviklet hos Sønderjyderne.

Over den lidt ældre kirkehistoriske litteratur findes der en meget omfattende bibliografi af provst F. Witt: *Quellen und Bearbeitungen der schlesw.-holst. Kirchengeschichte* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. I, 1899, 2. udg. 1913).

Et betydeligt kirkehistorisk materiale er blevet fremlagt i *Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte*, som begyndte at udkomme i 1897 og foreligger i to rækker; første række (fra 1899) indeholder større publikationer, anden række mindre tidsskriftartikler.

Dette var imidlertid ikke det ældste kirkehistoriske tidsskrift i Sønderjylland. Som saadan maa Imm. Barfod og H. F. Rørdam: *Kirke-Kalender for Slesvig Stift I-II* (1862-64) betegnes. Foruden en del aktuelt stof som udnævnelser, eksaminer, kirkelige love og bekendtgørelser m. m. indeholder kalenderen forskellige kirkehistoriske bidrag. Det danske *Kirkehistoriske Samlinger* (1849-) indeholder ogsaa afhandlinger om nordslesvigsk kirkehistorie; de fleste af disse skyldes udgiveren, den meget skrivende og meget vidende H. F. Rørdam, som 1860-64 var præst i Sattrup i Angel. *Præstehistoriske Samlinger*, der begyndte at udkomme 1929, har ogsaa bragt forskelligt sønderjysk stof, men synes nu at være gaaet ind.

Den kendte kirkehistoriker, pastor H. N. A. Jensen var den første, der paatog sig den omfattende opgave at skrive en større kirkehistorie for hertugdømmerne: *Schlesw.-Holst. Kirchenges-*

schichte I-IV, der blev udgivet af A. L. J. Michelsen 1873-79 (særligt navne- og sagregister 1881). En nyere behandling er givet af Hans von Schubert og Ernst Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* I -1517 (1907), II 1517-1721 (1938) (Schriften des Vereins für schlesw. holst. Kirchengeschichte 1. r. III og XIX). Begge bind — og ikke mindst Feddersens — indeholder en grundig og udførlig oversigt, der giver en let tilgængelig orientering med hensyn til de kirkehistoriske problemer og den kirkelige udvikling i Sønderjylland og Holsten. Paa dansk foreligger der en meget kortfattet sønderjysk kirkehistorie: F. V e d e l : *Den sønderjydske Kirkes Historie* (1863). Bogen, der kun gaar til reformationen, er ret ubetydelig. Et værk af en ganske særegen karakter er pastor C a r s t e n P e t e r s e n : *Slesvigske Præster* (1938), der behandler den sønderjyske gejstlighedens historie. Forfatterens fremstilling er ofte stærkt personligt præget og vidner om hans evne til at skrive et stærkt og malende dansk. Bogen er bygget paa et stort utrykt materiale. Størst interesse har skildringen af den kirkelige udvikling i Nordslesvig i aarene før genforeningen. Carsten Petersen tog selv stærkt del i de begivenheder, som da optog kirkeligt interesserede kredse, og hans fremstilling bliver derfor ofte en slags erindringer, som gør disse afsnit af bogen til et kildekrift af stor værdi. Slesvigske Præster tilfredsstiller maaske ikke de strenge krav, man kan stille til en videnskabelig fremstilling, og værket kan ofte opfordre til kritik, men alligevel vil det i kraft af sit selvstændige syn paa den kirkehistoriske udvikling og sit stærke og smukke dansk blive staaende som et af de betydeligste arbejder fra nyere tid vedr. indre sønderjysk historie.

Sønderjylland var oprindelig en del af den danske kirkeprovins, og lige indtil 1864 vedblev store dele af Nordslesvig at høre under kongerigske stifter. Man vil derfor kunne finde mange værdifulde oplysninger om sønderjyske kirkeforhold i den danske kirkehistoriske litteratur. Dette gælder ogsaa de almindelige danske kirkehistorier, hvoraf især maa nævnes E. P o n t o p p i d a n : *Annales ecclesiæ Danicæ diplomatici* I-IV. I (1741-1752), N. L. H e l v e g : *Den danske Kirkes Historie til Reformationen* I-II (1862-1870) og samme: *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* I-II (1851-55). Helvegs værk er mere populært end

videnskabeligt, men indeholder dog adskillige afsnit af betydelig værdi. Den nyeste sammenfattede fremstilling er skrevet af L. P. Fabricius: *Danmarks Kirkehistorie I-* (1934-), som hidtil kun er kommet til ca. 1536. Heller ikke denne bog er bygget paa dybtgaaende videnskabelige undersøgelser, men »er skrevet for den danske Menighed om dens Fortid«.

Til kirkens historie i middelalderen findes der et meget stort kilde materiale. Den vigtigste publikation er *Acta Pontificum Danica I-VII* (1904-1943), der indeholder en gengivelse af pavebreve og andre aktstykker til belysning af Danmarks forhold til kurien. Ogsaa fra Sønderjylland findes der her et rigt materiale, saavel om bispeembederne og kapitlerne, som andre mindre kirkelige embeder, der ofte blev besat ved direkte indgriben fra pavestolens side. De ældre pavebreve indtil 1316 er udgivet af Alfred Krarup i værket: *Bullarium Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198-1316* (1932). En stor del af materialet til belysning af den slesvigske bispestols og det slesvigske kapitels historie er udgivet af Reimer Hansen og Willers Jessen i *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig* (Quellensammlung der Gesellschaft für Schlesw.-Holsteinische Geschichte VI, 1904), som bl. a. indeholder de saakaldte *Registrum capituli Slesvicensis* og *Liber censualis episcopi Slesvicensis*, fortegnelser over kapitlets og bispeembedets jordbesiddelser og afgifterne deraf. En vigtig kilde er ogsaa den saakaldte *Svabstedbog*, en i 1589 foretaget afskrift af bispeembedets gamle breve. Den er trykt under betegnelsen *Codicillus chartarum Svavestadensium, vulgo Schwabsteder-Buch..* (Westphalens Monumenta inedita IV, 1745). Johannes Lindbæk har offentliggjort nogle *Aktstykker til Oplysning om Slesvig Stifts Forhold til Kurien under Pave Alexander VI* (Danske Magazin 5. r. VI, 1909), mens en del breve fra Slesvig kapitlets arkiv er udgivet under titlen *Diplomatarium Capituli Slesvicensis* (Noodts Beiträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten Historie der Hertzogthümer Schleswig und Holstein II, 1752).

En kildesamling, som særlig har betydning for nordslesvigske kirkehistorie i middelalderen, er de af C. M. A. Mathiesen offentliggjorte *Aktstykker til Oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen* (Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II, 1856-60).

Det slesvigske *domkapitels* historie er behandlet af K l a u s H a r m s: *Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. VII, 1914), en indgaaende redegørelse som giver gode oplysninger om kapitlets organisation. Bogen indeholder ogsaa en fortegnelse over kapitlets medlemmer, som gør det muligt at belyse det nationalpolitisk vigtige spørgsmål: i hvor høj grad har tyske gejstlige fortrængt de danske fra kapitlet? Ogsaa biskoppen og kapitlet i Ribe havde udstrakte besiddelser i Sønderjylland, og i O. N i e l s e n: *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder«* (*Avia Ripensis* (1869) findes der meget vedrørende sønderjyske — specielt vestslesvigske — forhold.

Indenfor den katolske kirke og i det middelalderlige samfund overhovedet spillede *klostrene* en betydelig rolle. Dette gælder ogsaa de slesvigske klostre, hvorom der findes en ikke ringe litteratur. Deres bygningshistorie er indgaaende behandlet af V i l h e l m L o r e n t z e n i hans værk: *De danske Klosters Bygningshistorie I-XI* (1912-1941), som iøvrigt ogsaa giver korte oversigter over de enkelte klostres almindelige historie. C h r. K u s s har skitseret nogle af klostrenes historie i forskellige artikler. De to vigtigste herreklostre er saaledes behandlet i: *Die vormaligen Mönchs-Klöster des Cistercienserordens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein I. Rukloster, II. Das Kloster Lügum* (Staatsbürgerliches Magazin X, 1831).

Af herreklostrene har Ryd en særlig interesse for os, fordi *Rydaarbogen* — en af de kendteste middelalderlige aarbøger — er blevet til der (trykt i Ellen Jørgensen: *Annales Danici medii ævi* (1920), dansk oversættelse i *Nye Danske Magazin V* (1827) og M. Lorentzen: *Gammeldanske krøniker* (1887-1913)). Gennem sit stærke dansknationale præg og sin udprægede antityske indstilling kaster den et skarpt lys henover de nationale forhold i Slesvig i det 13. aarhundredes sidste halvdel. Klostret hed oprindeligt St. Michael og laa tæt nord for Slesvig by, hvorfra det i slutningen af det 12. aarhundrede flyttedes til Guldholt i Angel. En beretning om flytningen og de begivenheder, der førte dertil: *Narratio de monasterio S. Michaelis apud Slesvicum et de funda-*

tione monasterii Aureae Insulæ (Guldholm) er trykt i *Scriptores Rerum Danicarum V* (1783). Fra Guldholm flyttede munkene i 1210 til Ryd. Baade om Guldholm og Ryd findes der en ret betydelig litteratur, nævnes kan *Christian Godt: Bischof Waldemar von Schleswig und die Cistercienser von Guldholm* (Zeitschrift 1891) samt retshistorikeren *Chr. L. E. von Ste mann: Zur Geschichte von Rudekloster* (Slesvigske Provindsial Efterretninger III, 1862).

Det mest kendte af alle klostre er uden tvivl Løgum (latin *Locus Dei*). Det var oprindeligt et benediktinerkloster, som i 1170erne flyttedes til Løgum fra Seem ved Ribe. Et vigtigt kilde-materiale til klostrets historie — ikke mindst dets godshistorie — findes i den saakaldte Løgumbog, en i 1578 foretaget afskrift af klostrets breve, som under titlen: *Diplomata ad monasterium Locum Dei pertinentia ab anno 1173 ad annum 1578* er trykt i *Scriptores Rerum Danicarum VIII* (1834); sammesteds (IV, 1776) er udgivet *Necrologium monasterii Loci dei in Sora 1518 scribi coeptum*. Klostrets bygningshistorie har været genstand for indgaaende undersøgelser, først og fremmest i det statelige værk af arkitekt *C. M. S m i d t: Cistercienser-Kirken i Løgum* (1931), der ogsaa giver en kort oversigt over klostrets almindelige historie.

Paa Holmen ved Slesvig laa et benediktiner-nonnekloster, St. Johannes kloster. Dets arkiv findes i det endnu bevarede kloster, og en registratur over det er udarbejdet af *G. v o n B u c h w a l d* (Zeitschrift VI, tillæg, 1876). *Diplomatarium coenobii Slesvicensis S. Johannis ab anno 1250-1566, collectum a Hierconymo Kupferschmidt* (Cypræus) er udgivet i *Westphalens Monumenta inedita III* (1743). Antoniterklostret Maarkær — de flæskeglade munkes kloster — indtog en mellemstilling mellem herre- og tiggerklostrene. Det vigtigste kildestof til dets historie findes i *Diplomatium monasterii Morkirchensis S. Antonii* (Westphalens Monumenta inedita IV, 1745), og den bedste skildring af dets historie er givet af *A. D. J ø r g e n s e n: Mårkær Kloster i Angel* (Sdj. Aarb. 1894). Af særlig interesse i forbindelse med Maarkær er det kalende »Kristilegems broderskab«, som oprettedes i 1510, og hvis vedtægter (trykt i *Dänische Bibliothek VIII*, 1746) giver et morsomt billede af datidens gejstlighed, naar de

sad i et festligt lag. De minder i mangt og meget om bestemmelserne for det St. Anna-gilde for præsterne i Sundeved, som blev oprettet omtrent paa samme tid (trykt i Danske Magazin 7. r. I, 1936).

Dominikanerne eller sortebrødrene havde klostre i Slesvig og Haderslev, graabrødrene eller franciskanerne i Tønder, Husum, Flensborg og Slesvig. Deres historie er skildret af C h r. K u s s : *Die vormaligen Bettelklöster in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (Staatsbürgerliches Magazin VII, 1827) og i V i l h e l m L o r e n z e n s nævnte værk: *De danske Klostres Bygningshistorie* II og III (1912 og 1914). Graabrødreklostrene endvidere i J. L i n d b æ k : *De danske Franciskanerklostre* (1914). Af de nordslesvigske tiggerklostre er Tønder blevet behandlet af L u d w i g A n d r e s e n : *Zur Geschichte des Klosters in Tondern* (Nordelbingen VII, 1928).

Reformationen i Sønderjylland er kirkehistorisk af stor betydning, ogsaa for kongeriget. Omvæltningen er skildret af G e o r g J o h a n n T h e o d o r L a u : *Geschichte der Einführung und Verbreitung der Reformation in den Herzogthümern Schleswig und Holstein bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (1867).

Fra dansk side var det først H. F. R ø r d a m, som tog den sønderjyske reformations problemer op til drøftelse i to artikler: *Om Reformationen i Haderslev Amt*, hvor han kommer ind paa kirkeordinansernes historie, og *Et Par kritiske Bidrag til Sønderjyllands Reformationshistorie* (begge i Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862). Han mener, at reformationen først for alvor begyndte 1526, senere end man hidtil havde været tilbøjelig til at tro. Senere underkastede A. D. J ø r g e n s e n problemet en mere indgaaende drøftelse. Han udgav først *Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovinds (Haderslev 1528)* (Sdj. Aarb. 1889), som var udstedt af hertug Christian (III), og gav derefter en samlet skildring af reformationens tidligste historie: *Reformationen i Sønderjylland indtil foråret 1526* (Kirkehistoriske Samlinger 4. r. I, 1889-1891), hvori han paaviste, at kirkebruddet var begyndt allerede før 1523, især i Husum.

De kirkelige forhold i hertugdømmerne blev endeligt ordnet ved kirkeordinansen af 1542, som for en stor dels vedkommende er en oversættelse af kongerigets latinske ordinans fra 1537. Den

er udgivet af Ernst Michelsen: *Die schleswig-holsteinische Kirchenordnung von 1542* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. V og X, 1909-20) med en meget udførlig indledning, som desværre ikke er afsluttet, men hvori der redegøres for hele reformationens historie og for de danske kirkeordinanser og deres kilder. I *Die lateinische Kirchenordnung König Christians III von 1537* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. XVIII, 1934) er foruden den latinske kirkeordinans fra 1537 ogsaa Haderslev artiklerne fra 1528 og nogle dokumenter angaaende reformationens historie aftrykt. Kirkeordinansens tilblivelseshistorie var tidligere blevet undersøgt af Pauli Petersen: *Die Entstehungsgeschichte der schlesw.-holst. Kirchenordnung vom Jahre 1542* (Zeitschrift 1882). Af danske historikere har C. T. Engelsestoft behandlet spørgsmaalet i sin store undersøgelse *Kirke-Ordinantsens Historie* (Ny kirkehistoriske Samlinger II, 1860-1862).

Den kirkehistoriske udvikling i det følgende tidsrum er skildret af Ernst Feddersen: *Schleswig-Holstein und die lutherische Konkordie* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. XV, 1925), mens udviklingen i de første aartier efter reformationen er blevet behandlet af H. F. Rørdam i en række specialundersøgelser, der især tager sigte paa den nordligste del af Sønderjylland, bl. a. *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie i det 16. Aarhundrede I. Slesvig Stifts fælles øverste Kirkestyrelse efter Reformationen* (Ny kirkehistoriske Samlinger IV, 1867-68), II: *Hertug Hans den ældres kirkelige Styrelse (1544-1580)* (Kirkehistoriske Samlinger 3. r. I 1874-1877), M. Jørgen Bøies *Beretning om Kirkeordningen i Haderslev Amt* og M. Thomas Knudsen i *Hygum* (Ny Kirkehistoriske Samlinger II, 1860-62), Mag. Johan Vandal. *Læsemester ved Præsteskolen i Haderslev. Superintendent i Ribe* (Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1864). Rørdams afhandlinger er meget brede og indeholder et omfattende brevstof, men den udtømmende behandling eller den skarpsindige analyse er ikke hans sag; taget under et har hans undersøgelser dog kastet en del nyt lys henover den kirkelige udvikling i Sønderjylland i det 16. aarhundrede.

Det 17. aarhundrede var ortodoksiens tidsalder. Den gottorp-

ske generalsuperintendent Jacob Fabricius førte en haard kamp mod hertugens hældning mod kalvinismen, den saakaldte kryptokalvinisme, L u d w i g A n d r e s e n har givet en skildring af denne tids kirkelige forhold i *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659* (Quellen und Forschungen XIV, 1928), mens E r n s t F e d d e r s e n har behandlet *Der Kryptocalvinismus am Gottorfer Hofe unter Herzog Johann Adolf* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 2. r. VIII, 1926-1928). De kirkelige forhold i Vestslesvig er skildret af J o h a n H v i d t f e l d t i *Bidrag til belysning af de kirkelige forhold i Vestslesvig omkring 1650* (Sdj. Aarb. 1941), hvor det især er de administrative og økonomiske forhold, der belyses. En del oplysninger om præsternes og kirkernes økonomiske forhold findes i T h a d e P e t e r s e n : *Præstekaar og Kirkeeje* (Sdj. Aarb. 1930), der bl. a. indeholder præsteindberetninger fra enklavesognene 1649 og 1693 og en fortegnelse fra 1588 over kirkernes jordskyld og kopenge. C a r s t e n P e t e r s e n har i *Peder J. Vandal* (1924) tegnet et billede af en af de betydeligste kirkelige personligheder i datidens Nord-slesvig, præst i Magstrup 1628-1659 og frugtbar religiøs forfatter, der især skrev paa dansk.

Den sønderjyske pietisme er et ret ubehandlet emne, men der findes derimod en betydelig litteratur om en del af dens betydeligste mænd. L. M o l t e s e n s bog: *Fredrik Brekling. Et Bidrag til Pietismens Udviklingshistorie* (1893) skildrer sønderjyden Frederik Brekling (1629-1711) som var født i Hanved og blev en af forløberne for den pietistiske vækkelse. Den ejendommeligste skikkelse i det nordslesvigske kirkeliv i dette tidsrum er uden tvivl den store salmedigter Hans Adolf Brorson, som var født i Randerup. Han og hans brødre Nicolai (præst i Bedsted) og Broder, »Det rare Kløverblad fra Randerup«, er skildret af J. H a n s e n : *Hans Adolf Brorson og hans Brødre* (1894). Om biskoppen findes der en udførlig litteratur, bl. a. A. D. J ø r g e n s e n : *H. A. Brorson* (1887), C a r l K o c h : *H. A. Brorson* (1920) og L. J. K o c h : *Salmedigteren Brorson* (1931). Om broderen Nicolaj findes en del oplysninger, bl. a. en samtidig levnedsskildring, i H. F. R ø r d a m : *Præsten Nicolaj Brorsons Levned. Et Livsbillede fra Pietismens Tid* (Kirkehistoriske

Samlinger 3. r. VI, 1887-89). Samtidig med H. A. Brorson og i samme aand som denne virkede sønderjyden Peter Hygum. H. F. Rørdams afhandling *Biskop Peder Jakobsen Hygom* (Kirkehistoriske Samlinger 4. r. I, 1889-1891), fortæller om den vækkelse og strid, der fulgte med hans pietistiske virksomhed i Hygum sogn. Michael Neiiendam har behandlet en af dansk pietismes førstemænd i det store værk: Erik Pontoppidan I-II (1930-33). Pontoppidan var præst paa Als 1723-34, hvor han virkede i pietistisk aand og kom i strid med sin kollega i Nordborg H. C. Brandt. Den pietistiske generalsuperintendent Adam Struensee er foruden i et ældre værk af W. Chr. Mathiæ biograferet af C. E. Carstens: *Dr. Adam Struensee, Generalsuperintendent in Schleswig-Holstein* (Zeitschrift 1881).

En særegen plads i det 18. aarhundredes kirkehistorie indtager den herrnhutiske bevægelse, som allerede fra 1745 havde et centrum for sin virksomhed i Stepping. 1771 fik brødrene tilladelse til at grundlægge en koloni i Tyrstrup sogn, det senere Christiansfeld. Om den herrnhutiske vækkelse i Sønderjylland foreligger det ejendommelige værk: J. Brodersen: Fra gamle Dage (1912), en redegørelse, der er alt andet end videnskabelig og objektiv, men som dog har en vis værdi, fordi den bygger paa et stort utrykt materiale fra arkiverne i Christiansfeld og Herrnhut. Fr. Schrøder har i *Brødremenighedens indre Missions-Gerning i Nordslesvig 1745-1773* (Sdj. Aarb. 1939) udgivet en af E. von Rantzau forfattet oversigt over missionsvirksomheden i Sønderjylland, der til en vis grad berører de samme forhold som Brodersens bog. Den herrnhutiske bevægelse i Stepping er skildret af Knud Heiberg: *Stepping Præstegaard* (Kirkehistoriske Samlinger 5. r. II, 1903-1905). Om selve brødremenigheden i Christiansfeld og dens grundlæggelse findes der en betydelig litteratur, bl. a. Th. O. Achelis: *Christiansfelds Anfänge* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 2. r. IX, 1930-1935), Holger Hansen: *Christiansfelds Anlæggelse* (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. r. IV, 1922-1924) og J. Holdt: *Brødrekolonien Christiansfeld indtil Aar 1800* (Sdj. Aarb. 1940). I *Niels Johannes Holm 1778-1845* (Bibliotheca Norvegiæ Sacra XIV, 1937) har samme forfatter skildret en af herrnhuternes betydeligste personligheder,

som fra 1834 var præst i Christiansfeld, men hvis indsats dog især blev gjort i Norge.

Rationalismen er behandlet af **Hans Hejsebjerg Paulsen** i en række artikler: *Oplysningstiden i Hertugdømmerne* (tiden fra ca. 1773-1817) (Sdj. Aarb. 1933-1938), et betydningsfuldt bidrag til denne tids historie, bygget paa et stort og omfattende materiale. Undersøgelsen vilde dog have vundet ved en klarere disposition og først og fremmest ved en mere upartisk indstilling overfor oplysningstiden og dens mænd, som langtfra vederfares den ret, der tilkommer dem. **L. F. la Cour**: *Fra Rationalismens Dage i Sønderjylland* (Sdj. Aarb. 1933) behandler den rationalistiske præst **H. P. Barfoed** og hans forhold til menigheden i Branderup, især hans strid med denne om brugen af Evangelisk-kristelig Salmebog.

I 1817 indtraadte en begivenhed som blev skelsættende i det kirkelige liv i hertugdømmerne: **Claus Harms** udsendte sine 95 teser, hvori han rettede et dødbringende angreb paa rationalismen. Hans kirkelige virksomhed ligger paa linie med Grundtvigs i kongeriget, og striden, som tesoerne medførte, foraarsagede en syndflod af stridsskrifter for og imod. Et vigtigt kildekrift til denne tids kirkehistorie er **Harms** *Lebensbeschreibung verfasst von ihm selber* (1851). Af den meget omfattende litteratur om Harms skal kun nævnes et par værker: **Heinrich Zillen**: *Claus Harms' Leben in Briefen meist von ihm selber* (Schriften des Vereins für schlesw. holst. Kirchengeschichte 1. r. IV, 1909) og **H. F. Petersen**: *Claus Harms* (1928).

For Nordslesvig fik **Søren Kierkegaard** og Grundtvig dog endnu større betydning end Harms. Den førstes forhold til dansk kirkelige liv; og trearskrigen ændrede dette paa afgørende der selv var stærkt paavirket af den store tænker: *Søren Kierkegaard og Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1933), men iøvrigt kom den nationale strid snart til at staa helt i forgrunden indenfor det kirkelige liv; og trearskrigen ændrede dette paa afgørende maade. Disse aars kirkehistorie er foruden af **Holger Hjelholt** i hans disputats: *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene* (1850-1864) (1923) især behandlet af **Pastor H. F. Petersen**. I *Fra sydslesvigske Præstegaarde* (1938) har han udgivet en del af brevene fra syd-

slesvigske præster til Regensburg, et interessant stof til belysning af den danske kulturindsats i disse aar og til klarlæggelse af, hvorfor den danske politik slog fejl. To artikler *Slesvigs Bispestol 1848-1854* (Kirkehistoriske Samlinger 6. r. I, 1933-1935) og *Ulrich Sechmann Boesen, Slesvigs Biskop 1854-1864* (Sdj. Aarb. 1928) handler om den højeste kirkelige styrelse i Sønderjylland mellem krigene. Biskop *V a l d e m a r A m m u n d s e n* har i *Kirkeliv i Haderslev omkring 1864* (Festskrift til H. P. Hanssen, 1932) skildret de kirkelige forhold i Nordslesvigs nordligste købstad i tiden fra 1850-1870.

En del af de danske præster, som virkede i Sønderjylland i disse aar, har skrevet deres erindringer. Det interessanteste af disse memoireværker er uden tvivl H. F. *F e i l b e r g*: *Erindringer fra et dansk præsteliv i Mellemslesvig* (Sdj. Aarb. 1895), skrevet af en fin iagttager, der er trængt ind til kernen af det kirkelige og nationale problem. Man forstaar betydeligt mere af Sydslesvigs skæbne, naar man har læst disse erindringer. Fra tysk side foreligger der en meget omfattende litteratur, polemisk rettet mod det danske kirkestyre i dette tidsrum. Den giver et godt billede af stemningen i tyske kredse, men baaret, som disse værker næsten altid er, af en stærk national lidenskab, kan de selvfølgelig ikke betragtes som sandhedsvidner.

Efter 1864 er det næsten udelukkende det kirkelige liv i Nordslesvig, som har interesse for dansk kultur. Et interessant materiale til belysning af de kirkelige forhold i disse aar findes i de trykte forhandlingsprotokoller og beretninger fra fællessynoden og de enkelte provstisynoder (eksemplarer i Landsarkivet) samt i *Schleswig-Holsteinisches* (fra 1880 ogsaa *Lauenburgisches*) *Kirchen- und Schulblatt*, der begyndte at komme i 1866 og iøvrigt ogsaa indeholder en del artikler om ældre tiders kirkehistorie.

Nogen samlet skildring af denne periodes religiøse udvikling foreligger ikke — bortset fra *V. A m m u n d s e n s* behandling i *Sønderjyllands Historie V* (1932-1933) og *T h a d e P e t e r s e n s* redegørelse: *Kirken og Menighedslivet* i Franz v. Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. I.* (1938). En del bidrag — ikke mindst til Indre-Missions historie — er samlet i *Nordslesvigske Kirkeliv 1880-1920 I-II* (u. aar),

udgivet af Pastor H. T o n n e s e n. Litteraturen om det kirkelige liv i Nordslesvig under fremmedherredømmet samler sig især om tre punkter: De tyske forsøg paa fortyskning af kirken, frimenighederne og Indre-Mission. Statskirkens fortyskning er behandlet i to artikler af H. P. H a n s s e n: *Tysk Gudstjeneste i Nordslesvig og Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1890 og 1897) og af N i e l s H a n s e n: *Statskirkens Fortyskning i Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1913). Ved hjælp af et omfattende statistisk materiale blev det her godtgjort, i hvilken grad tyskerne forsøgte at trænge dansk tilbage som kirkesprog i de nordslesvigske kirker. Det vigtigste spørgsmaal om de nordslesvigske præsters afstammingsforhold er skildret af L. V e s t e n: *Præst og Menighed i Nordslesvig i Tiden efter 1864* (Sdj. Aarb. 1923), hvori det paavises, at flertallet (57 %) af de præster, som virkede i Nordslesvig i tiden 1864-1920, var født mellem Kongeaaen og Skelbækken, mens 24 % kom fra Sydslesvig. Interessante bidrag til belysning af tvangspolitikken findes i *Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die christliche Welt mellem Prof. Vald. Ammundsen, Prof. Martin Rade og cand. Joh. Tiedje* (1909). Ammundsen havde i *Die christliche Welt* angrebet den tyske politik og spurgt udgiveren professor Rade, hvordan det tyske folk og de kristne i Tyskland kunde tie stille til den uret, som de danske led i Nordslesvig. Spørgsmaalet fik pastor J o h a n n e s T i e d j e til at skrive en række artikler i samme tidsskrift (senere udgivet i særttryk: *Die Zustände in Nord-Schleswig*, 1909), hvori han i stærke udtryk angreb den tyske politik, specielt Den tyske Forening, idet han samtidig gav en meget sympatisk skildring af det danske kulturarbejde.

En del vigtige bidrag fra tysk side til belysning af de kirkelige forhold i den preussiske tid er fremkommet i erindringer, hvoraf de vigtigste er: *Erlebnisse und Beobachtungen des ehemaligen Generalsuperintendenten von Schleswig D. Theodor Kaftan* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. XIV, 1924). Kaftan var en betydelig personlighed, der havde forstaaelse for de danske nationale krav i kirke og skole, men ikke besad tilstrækkelig styrke til at hævde sit synspunkt overfor de preussiske myndigheder. Interesse har ogsaa C h a r i t a s

B i s c h o f f: *Erinnerungen an Nordschleswig* (u. aar, oprindeligt trykt i *Bilder aus meinem Leben*, 1912) og G. H o r s t m a n n: *Erinnerungen aus verlorenem Land* (u. aar), der fortæller om den tysksindede præsts stilling til sin danske menighed. Det kirkelige liv i Sydslesvig er skildret af den danske præst i Flensborg H. F. P e t e r s e n i bogen: *Danske i Sydslesvig* (1933), der ogsaa omfatter tiden før 1864 og efter 1920. En redegørelse for den danske menigheds historie i Flensborg gennem tiderne er givet af F. r. G r a e f: *Geschichte der heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg* (1926), et værk der er skrevet ud fra en udpræget tysk indstilling. I artiklen *Kirkeligt Samfund for Flensborg og Omegn* (Sdj. Aarb. 1933) har H. F. P e t e r s e n givet en oversigt over samfundets historie fra dets grundlæggelse i 1905 til dets opløsning i 1921.

De grundtvigske ideer fik tidligt indpas i Nordslesvig, først og fremmest i Haderslev Vesteramt. Efterhaanden samlede en del af de grundtvigske kredse sig i frimenigheder, som førte haarde kampe med de preussiske myndigheder. Deres historie er mest udførligt skildret af Pastor T h a d e P e t e r s e n: *De sønderjydske Frimenigheders Historie* (1921).

Men frimenigheden omfattede dog kun en mindre del af de religiøst indstillede danske. Det blev først og fremmest Indre-Mission, der kom til at præge det kirkelige liv. Dens historie er skildret i L o u i s B l a u e n f e l d t: *Indre Mission i Sønderjylland indtil 1911* (1919) og *Sædekornets Jubilæumsudgave: Kirkelig Forening for Indre Mission i Sønderjylland 1886-1911* (1911) samt F. r. S c h r ø d e r: *Indre Mission og Nordslesvig* (Dansk Udsyn 1928), mens H. C h r. B e c k har redegjort for missionens ældre historie i *Indre Mission i Sønderjylland i Tredserne* (1908). Arbejdet lededes af Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig; et stærkt røre vakte det, da denne spaltedes i 1912, idet 12 præster brød ud og dannede Det gamle Budskabs Indre Mission. Bagved laa foruden uoverensstemmelser i teologiske synspunkter ogsaa — og maaske især — nationale bevæggrunde. Tonnesen, der var foreningens formand, havde en inderlig forstaaelse af danskheden, mens det gamle budskabs folk gennemgaaende var udpræget tyske. T o n n e s e n har selv givet en

skildring af bruddet og dets forudsætninger i *Indre Mission og Nordslesvig. Et Forsvarsskrift* (1913). Vigtige bidrag til disse og de følgende aars begivenheder indenfor missionsforeningen findes i Carsten Petersens: *Slesvigske Præster* (1938). Samme forfatter har i *Efter fem Aar. Fra Kirkelivet i Sønderjylland* (Dansk Kirkeliv medens Tiderne skifter 1925) givet en skildring af den kirkelige udvikling i de første aar efter genforeningen. Om tiden efter 1920 se iøvrigt nærmere side 54.

Angaaende de enkelte sider af det kirkelige liv, gudstjenester, kirkelig arkitektur og kunst, de retslige og økonomiske forhold m. m. findes der en meget righoldig litteratur. Kirkeagenderne, især den saakaldte Adlerske agende i slutningen af det 18. aarhundrede, er bl. a. behandlet af Pastor J. A. B o l t e n : *Von den älteren und neueren Schlesw.-Holst. Kirchenagenden, insbesondere von der neuesten* (Archiv für die neueste Kirchengeschichte VI, 1798; berigtigelse (af Adler) og tillæg sammesteds, oversat til dansk i *Magazin for Religionslærere VIII, 1799*), og en enkelt episode af agendestriden behandles i Pastor C. J. M. P o u l s e n : *Nicolaus Freuchen, Præst i Ensted 1748-1798. Et Bidrag til Agendestridens Historie* (Kirke-Kalender for Slesvig Stift, 1864). Konfirmationen indførtes betydeligt tidligere i Slesvig end i kongeriget, og dens historie, der er skrevet af Emil Hansen : *Geschichte der Konfirmation in Schlesw.-Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. VI, 1911) har derfor særlig interesse. De slesvigske salmebøger er et meget omfattende — og ikke uvæsentligt — kapitel i kirkens historie. Pastor P. M o o s har i *Sønderjyllands Kirkesalmebøger* (Sdj. Aarb. 1909) givet en kort oversigt over disse med hovedvægten lagt paa de dansk-sprogede salmebøger. Emil Brederek : *Geschichte der schleswig-holsteinischen Gesangbücher I-II* (Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte 1. r. IX og XIII (1919-1922) angaar kun de tyske salmebøger.

Kirkens retslige forhold er en vigtig side af dens historie. De vigtigste kilder er forordninger og reskripter. Der findes ingen særlig udgave af de slesvigske kirkelige love m. m., de maa søges i de almindelige lovsamlinger (se side 102 f.), hvoraf Systematische

Sammlung III (1830) udelukkende angaar kirkelige forhold. Fra 1868-1920 findes alle øvrighedens bestemmelser og afgørelser i *Kirchliches Amtsblatt des Kgl. evangelisch-lutherisches Consistoriums zu Kiel*, fra 1879 *Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt für den Amtsbezirk des Kgl. evangelisch-lutherischen Consistoriums in Kiel* (særligt register). En *Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betreffend das Schleswig-Holsteinische Kirchenrecht* (1883-94 og 1902) er udgivet af H. F. Chalybæus. Der findes heri sagligt ordnede gengivelser eller uddrag af de øvrighedsbestemmelser, hvorved de daværende kirkelige forhold var blevet fastlagt. Da haandbogen efter hele sit anlæg ikke er historisk, indeholder den kun meget lidt kildemateriale fra tiden før 1864. De danske kirkelove, der jo gjalt for hele Vestslesvig og Als, findes fra tiden 1536-1683 i H. F. Rørdam: *Danske Kirkelove I-III* (1883-1889), derefter i L. Fogtmanns: *Samling af alle gjældende kgl. Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne . . . der angaae Religionen, Geistligheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige samt Bøger og Almanakker* (1784, 2. udgave 1810 ved F. T. Hurtigkarl, 3. udgave ved J. L. A. Kolderup-Rosenvinge 1838-1840 med supplement fra 1846, omfattende aarene 1840-45), der ikke indeholder en fuldstændig kronologisk fortegnelse, men en saglig ordnet oversigt og fortsættes i: *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Ekspeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende 1846- (1855-)*, hvor ordningen er kronologisk.

Til orientering i de kirkeretslige forhold tjener W. Chr. Matthiæ: *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein I-II* (1778-1786), der giver en oversigt over den kirkelige organisation og præsternes stilling paa udgivelsestiden. Paa dansk findes et tilsvarende værk af H. Ussing: *Kirkeforfatningen i de kgl. danske Stater I-IV* (1786-1789), der ogsaa redegør for de særlige forhold i Slesvig stift. Gode oplysninger om de faktiske kirkelige forhold giver ofte vejledningerne for præster saaledes J. Lass: *Anleitung wie Studiosi Theologiæ und angehende Prediger in den Herzogthümern Schleswig und Holstein . . . die herausgekommenen . . . Kirchen-Verordnungen, Rescripten etc. zur Wahrnehmung ihrer*

Pflichten sich bekannt machen können (1751 og senere) og C h r. F r. C a l l i s e n: *Anleitung für Theologie Studirende und angehende Prediger in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (1810 og senere). I kongeriget findes tilsvarende hjælpemidler, bl. a. *Haandbog for Præster*, udgivet af J e n s M ø l l e r (1820).

Angaaende kirkernes og præsternes økonomiske forhold foreligger der ligeledes en betydelig litteratur. I denne forbindelse maa ogsaa nævnes de saakaldte kirkelige statistikker, der giver oplysning om de enkelte sognes kirkelige forhold, præsternes indtægter m. m. Den betydeligste af disse er H. N. A. J e n s e n: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig I-IV* (1840-1842), der desuden giver meget omfattende oplysninger om historiske og administrative forhold. En slags fortsættelse — men langt fra saa værdifuld — er J. M. M i c h l e r: *Kirchliche Statistik der evangelisch-lutherischen Kirche der Provinz Schleswig-Holstein I-II* (1886-1887). Paa dansk foreligger et ret udførligt værk af M. M ø r k H a n s e n og C. L. N i e l s e n: *Kirkelig Statistik over Slesvig Stift I-III* (1863-1864).

3. SKOLEHISTORIE.

Litteraturen vedrørende sønderjysk skolehistorie er ret omfattende, men spredt og uensartet. En litteraturoversigt findes i *Schleswig-Holsteinische Schulzeitung* (1928-29). En udmærket indførelse i emnet faar man gennem en artikel af J a k o b P e t e r s e n: *Folkeskolen i Sønderjylland* (Sprogforeningens Aarsberetning 1940-41). Heri berøres især spørgsmaalets nationale side. Artiklen er ledsaget af en værdifuld litteraturfortegnelse.

Det eneste forsøg paa at skrive en sammenfattende redegørelse for skolevæsenets historie i Sønderjylland og Holsten J. C. J e s s e n: *Grundzüge zur Geschichte und Kritik des Schul- und Unterrichtswesens der Herzogthümer Schleswig und Holstein* (1860) er forældet og uden synderlig værdi. Bogen giver en uhyre bred skildring af de forskellige pædagogiske ideer og strømninger og deres udformning i lovgivningen.

Hovedværket til forstaaelsen af den sønderjyske skoles særlige

problem, det danske sprogs stilling i undervisningen, er C. F. Allens banebrydende værk: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland (1857-58)*. Allens hensigt — at forklare og belyse de sproglige og nationale forskydninger i Sønderjylland op gennem tiderne — opnaaes ved en bredt anlagt redegørelse for statsmagtens og embedsstandens stilling til det danske sprog i kirke, skole og paa tinge fra reformationen til hans egen tid.

Den væsentlige del af det lovmateriale, der danner baggrunden for skolevæsenets udvikling i Slesvig og Holsten, er samlet af F. M. R e n d t o r f f i bogen: *Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts* (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 1. r. II 1902). Rendtorffs bog falder i to afsnit. I første aftrykkes et udvalg af de vigtigste skolelove i deres helhed. I bogens andet og mest omfattende afsnit kommenteres disse tekster indgaaende, og i tilknytning hertil fremlægges yderligere materiale til belysning af udviklingen i form af supplerende love, indberetninger, betænkninger o. lig. Hovedvægten er lagt paa de holstenske forhold med ensidig henvisning til tyske forbilleder og paralleler.

Kortere oversigter over den sønderjyske folkeskoles historie findes i P. P a u l s e n : *Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig* (1845, indeholder værdifulde tabeller), J e n s e n & M i c h e l s e n : *Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* (1873-79), C. E n g e l l : *Almueskolen under Christian VI* (Ugeskrift for Skolen I-III, 1877-78) og N i c . S v e n d s e n : *Sønderjysk Skole i Fortiden* (Ribe Stifts Aarbog 1939). Grundlaget for disse oversigter er i hovedsagen det samme, nemlig de forskellige trykte forordninger og enkelte andre trykte kilder. Et noget andet præg har det afsnit om »kirke og skole«, der findes i E r n s t F e d d e r s e n : *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins* II (1938). Der gøres her rede for skolens samfundsmæssige stilling efter reformationen, for den nærmere udformning af de ydre rammer om skolens arbejde og for de forskellige skoleformers udvikling op til 1814. Yderligere gives der paa grundlag af en række spredte oplysninger et billede af skolevæsenets mangelfulde tilstand i det 17. aarhundrede.

Kun en enkelt periode er fyldestgørende undersøgt, H. H e j s e l b j e r g P a u l s e n : *Oplysningstiden i Hertugdømmerne* (Sdj. Aarb. 1933-38). Forfatteren indleder det skolehistoriske afsnit med at understrege værdien af pietismens indsats, skildrer derefter rationalismens arbejde som en videreførelse og udbygning af dette og slutter med en redegørelse for forhistorien til skoleloven af 1814.

I sammenhæng hermed kan nævnes en bog, der ogsaa behandler denne tids problemer: W i l h. A n d a c h t : *Die schleswig-holsteinische Industrieschule* (Quellen und Forschungen XXIV, 1939). Industriskolens formaal var at give børnene en til det praktiske livs krav svarende undervisning. Nogen større betydning fik den aldrig.

Hovedparten af den litteratur, der foreligger om den sønderjyske folkeskoles historie, er smaaskrifter af uhyre forskellig værd. Her skal kun omtales saadanne arbejder, der indeholder originalt stof.

Haderslev bys skolehistorie er behandlet af T h. O. A c h e l i s i bogen: *Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte* (1934). Her fandtes baade en tysk og en lovlig anerkendt dansk skole, men forældrenes bopæl var alene bestemmende for, i hvilket sprog børnene skulde undervises. Bogen indeholder desuden stof til belysning af den fælles udvikling indenfor det sønderjyske købstadskolevæsen.

Samme forfatter har i: *Deutsche und dänische Schulen in der Propstei Apenrade* (Zeitschrift 1937) behandlet dette omraades skolehistorie. Med hovedvægten paa tiden omkring 1800 redegøres der for det danske skolevæsen i provstiets landdistrikter og det tyske i byen op til den nyeste tid. Forfatteren har vel fremdraget en del materiale af interesse, men det er af altfor tilfældig karakter til at give et almengyldigt billede.

I en afhandling i Sønderjydske Aarbøger 1933: *Fattig-, Skole- og Kirkevæsen i Graasten 1699-1769* har M. H. N i e l s e n paa grundlag af nogle fattigregnskaber tegnet et levende billede af skoleforholdene her.

Et godt indtryk af skolevæsenets stade i Tønder provsti i begyndelsen af det 18. aarh. faar man gennem en oversigt over sog-

ne, præster og degne i provstiet, F. Witt: *Übersicht über die Gemeinden, Pastoren und Küster der Propstei Tondern* (Skriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. r. V, 1910-13). En kortfattet, men levende skildring af de elendige skoleforhold i de samme egne 50 aar senere og af amtmanden, U. A. Holstein's energiske bestræbelser for at raade bod paa manglerne gives i C. A. Triers bog: *U. A. Holstein* (1916). Flensborgs danske skolevæsen er skildret i Fritz Graef's store afhandling: *Die dänische Bürgerschule und die dänischen Privatschulen in Flensburg* (1852-88) (Zeitschrift 1933).

I 1852 oprettedes i tilknytning til den »frie danske menighed« en offentlig dansk skole i byen. Denne skoles vækst før og dens vanskeligheder efter 1864 og de danske privatskolers skæbne belyses af Graef. Hans fremstilling er præget af manglende forstaaelse for det danske arbejdes motiver og resultater, men alligevel er den et af de bedste bidrag til sønderjysk skolehistorie.

Den ret righoldige litteratur om landsdelens højere skolevæsen rummer kun et arbejde af sammenfattende art, Th. O. Achelis afhandling om de lærde skoler i Sønderjylland mellem de slesvigske krige. *Die Gelehrtenschulen des Herzogthums Schleswig 1850-64* (Nordelbingen IX, 1932-34).

Resten af litteraturen om latinskolens historie samler sig om de enkelte skoler. Udførligst er Haderslev katedralskoles historie behandlet. Af ældre kilder skal fremhæves skolens programmer fra aarene 1828, 1863, 1865, 1867 og 1898. I de senere aar spores navnlig Th. O. Achelis virksomhed. Af hans talrige bidrag til skolens historie skal nævnes oversigten over skolens historie i *Haderslev i gamle Dage I-II* (1926-1929), bogen *Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums* (Quellen und Forschungen VIII, 1921), der bl. a. indeholder en fortegnelse over skolens lærere og elever 1567-1920, sammenligningen mellem Haderslev, Ribe og Kolding latinskolers udvikling og virksomhed: *Kolding og Haderslev lærde Skoler* (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4 r. IV, 1922-24), *Haderslev og Ribe Katedralskoler efter Reformationen* (Sønderjydsk Maanedsskrift III, 1926-27) samt en redegørelse for de nærmere omstændigheder ved skolens lukning i 1864: *Die Schliessung der Haderslebener Gelehrtenschule 1864* (Zeitschrift 1941) — Flens-

borg latinskoles historie til 1800 er skildret af O. M. B r a s c h : *Flensborg Latin- og Realskoles Historie I (1566-1797)* (1861). Sin egentlige glansperiode havde skolen i første fjerdedel af 18. aarhundrede under den lærde forfatter Johs. Mollers ledelse. Husum latinskoles historie er behandlet i en 1927 udkommet bog af E. Møller: *Geschichte des Hermann Tast Gymnasiums in Husum*.

Endvidere foreligger nogle bidrag til Tønder seminariums historie. Kirkehistorikeren E r n s t M i c h e l s e n har (i *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* 2. r. VI. (1914-17) paavist, at Tønder seminarium er væsentlig ældre, end det almindeligt antoges, idet provst Balth. Petersen allerede 1752 begyndte at uddanne folkeskolelærere. H. E c k e r t s bog: *Gründung und Entwicklung des königl. evangelischen Schullehrer-Seminars in Tondern* (1888) indeholder en række aktstykker vedr. seminariets historie samt en omhyggeligt udarbejdet fortegnelse over seminariets forstandere, lærere og elever til 1888. Sammenfattende skildringer af seminariets historie er givet i udpræget tysk aand af H. S i e m o n s e n i bogen: *125 Jahre deutsches Lehrerseminar in Tondern*. En dansk oversigt findes i festskriftet: *Tønder Seminarium 1788-1938* (ved E. A l b e c k og C l a u s E s k i l d s e n). Begge bøger er overordentlig velskrevne; Siemonsens bog er rig paa detaillier og indeholder levende skildringer af seminariets indre liv, mens Albeck har sin styrke i den glimrende maade, hvorpaa han giver den historiske og ideologiske baggrund for de vidt forskellige politiske og pædagogiske strømninger, der har præget seminariet i dets bevægede liv. (Om skoleforhold efter 1920 se s. 51 og 54).

4. KUNSTHISTORIE.

I sønderjysk kunsthistorie spiller bygningskunsten den største rolle. Der kan rigtignok nævnes en lang række kunstnere, der stammer fra vor landsdel (Jürgen Owens, Asmus Carstens, C. V. Eckersberg, H. V. Bissen, C. A. Jensen, Heinrich Hansen m. fl.), men deres plads i den kunstneriske udvikling er ikke betinget af deres sønderjyske byrd. (Det samme gælder næsten

alle i Sønderjylland fødte videnskabsmænd og forfattere). Der findes ikke nogen sønderjysk »skole« og i nyere tid ikke noget sønderjysk kunstcentrum, hvorimod Gottorp betød meget for sin tid.

Men landsdelen er rig paa kunstnerisk værdifulde bygningsminder, især kirker og herregaarde. En første oversigt herover er givet af R. H a u p t: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I-IV* (1887-90). Heri findes en kort beskrivelse af alle betydelige bygningsminder og deres udstyr ordnet amts- og sognevis. Hertil føjede Haupt i 1924 et femte bind: *Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig*, en mere sammenfattende behandling af tekniske og historiske problemer, hvorimod han gik let hen over den egentlige kunstneriske vurdering.

I 1935 paabegyndtes en ny gennemgang af det samme materiale, og der er udsendt et første bind af dette nye inventarium: *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein* ved E r n s t S a u e r m a n n; det udkomne bind handler om Husum amt og Ejdersted. Et supplement til Haupts værk er for Nord-slesvigs vedkommende givet af C a r s t e n P e t e r s e n: *Slesvigske Landsbykirker* (1942, særtryk af artikler i Sdj. Aarb. 1931, 39, 41 og 42).

M. M a c k e p r a n g har i *Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1914) undersøgt og belyst den sønderjyske kirkelige arkitekturs forhold til samtidig dansk og tysk arkitektur og paavist, at kirken i betydelig grad har været under paavirkning af kongeriget, selvom der ogsaa i den gotiske teglstensarkitektur kan spores slægtskab med holstensk og nordtysk byggekunst.

Til belysning af Sønderjyllands kunsthistorie foreligger et spredt og vanskeligt tilgængeligt stof; de større værker er faatallige i forhold til den syndflod af artikler og smaaafhandlinger, der findes rundtom i et utal af tidsskrifter. En meget værdifuld hjælp til orientering i dette store materiale er tre store oversigtsartikler af W. P a s s a r g e i Zeitschrift 1935, 36 og 37: *Deutsche Forschungen zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte 1921-34*. Heri behandles henholdsvis bygningskunst, maleri og skulptur (herunder billedskærerkunst) samt kunsthåndværk.

For den umiddelbart forudgaaende periode har W. H. D a m a n n givet en tilsvarende oversigt: *Schriften über schleswig-holsteinische Kunstangelegenheiten* (Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch 1921). Tidsskriftet »Nordelbingen« (siden 1923) har lagt særlig vægt paa at bringe kunsthistoriske artikler. Ved siden af maa nævnes *Schleswig-Holsteinischer Kunstkalender* (1910 ff). Fra 1920 ændredes navnet til *Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch*.

Af de enkelte store bygningsminder, der har faaet sin særlige skildring, skal nævnes C. M. S m i d t: *Cistercienserkirken i Løgum* (1931). Løgumkloster er ogsaa behandlet af V i l h e l m L o r e n z e n i det store værk: *De danske Klosters Bygningshistorie* bd. XI (1941); for Sønderjyllands vedkommende har desuden bd. II (1914), III (1920) og X (1933) interesse. Heri omtales henholdsvis *Franciskanernes, Dominikanernes og Benedictinerne*s klostre.

Et andet storslaaet bygningsminde er domkirken i Haderslev, der er genstand for en rigt illustreret monografi af W. G ü t t e l: *Die Marienkirche zu Hadersleben* (Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte I, 1935).

Ogsaa om domkirken i Slesvig foreligger et stort, fremragende illustreret værk: A l f r e d S t a n g e: *Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien* (1940). Forfatteren har ikke videre kendskab til dansk litteratur, modsat R. H a u p t, der har skrevet en artikel om *Lund und Schleswig* (Zeitschrift 1916). M. h. t. Slesvig domkirke kan endnu nævnes en afhandling af F r a n c i s B e c k e t t om *Relieffet over den søndre Tværskibsportal paa Slesvig Domkirke* (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1908).

Fra den nyere tid er det især slotte og herregaarde, der tildrager sig kunsthistorikernes opmærksomhed. Den stærke statslige splittelse og dannelsen af de mange smaa residenser foranledigede et omfattende slotsbyggeri i det 16. og 17. aarhundrede: Gottorp, Hansborg, Lyksborg, Nordborg m. fl. Adskillige slotte er senere forsvundne. Om Hansborg f. eks. kan vi kun danne os vage begreber. Dets historie, som den lader sig oplyse af de skriftlige kilder, er fortalt af H. B e r l a g e: *Die Erbauung des Schlosses Hansburg bei Hadersleben* og *Das Schloss Hansburg bei Hadersleben unter Christian IV* (Zeitschrift 1923 og 24). Om-

Gottorp foreligger et stateligt værk af Robert Schmidt: *Schloss Gottorp, ein nordischer Fürstensitz* (1887-1903).

I modsætning til kongeriget er der ikke bevaret ret mange herregaarde fra det 16. aarhundrede. Af det en gang saa stolte Trøjborg er der kun ruiner tilbage. Denne borg og enkelte andre sønderjyske herregaarde er behandlet af V. Lorenzen i bogen *Rantzauske Borge og Herresæder i det 16. Aarhundrede* (1912). Fra det 17. og 18. aarhundrede findes adskillige herregaardsbygninger. Et smukt værk om det 18. aarhundredes herregaardsarkitektur er P. Hirschfeld: *Die schleswig-holsteinischen Herrenhäuser, Gutshöfe und Gärten des 18. Jahrhunderts, ihre Bauherren und Baumeister* (1933). De nordslesvigske herregaarde og slotte (Schackenborg, Gram, Graasten og Augustenborg) findes omtalt i bd. III af *Danske Herregaarde ved 1920*.

5. FOLKEKULTUR.

Studiet af folkekulturen i Sønderjylland har sin særlige interesse ved sammenstødet mellem de to forskellige nationaliteter. Ved siden af den bevidst nationale kamp er der foregaaet en ubevidst brydning mellem nordisk og saksisk sæd og skik. Sønderjyllands stilling som grænseland illustreres klart af de efterretninger, vi kan faa om det, der kan kaldes »den folkelige underbevidsthed«, der ikke har større betydning for det bevidst nationale sindelag. Claus Eskildsen har taget dette spørgsmaal op paa en morsom og fængslende maade i sin *Dansk Grænselæren* (1936); men emnet kunde trænge til en endnu grundigere behandling.

Hvad der gælder om kunsthistorien gælder ogsaa i høj grad om folkelivsforskningen: stoffet er uhyre spredt og stærkt udstykket, mens der savnes større sammenfattende værker. Særlig tidsskrifterne: *Sønderjydsk Maanedsskrift* og *Die Heimat* er sande guldgruber for folkemindeforskeren. Arbejdet med disse problemer lettes dog betydeligt ved en oversigtsartikel af Gerhard Staak: *Zwei Jahrzehnte volkskundlicher Arbeit in Schleswig-Holstein 1918-38* (Zeitschrift 1938).

En dansk oversigt af ældre dato er givet af H. Grüner

Nielsen: *Sønderjydske Folkeminder* (Fortid og Nutid III, 1920). Artiklen indeholder ikke blot en litteraturoversigt, men ogsaa en omtale af forskellige folkelige fester.

For Danmarks vedkommende er studiet af gamle tiders folkekultur samlet i »*Dansk Folkemindesamling*« (oprettet 1904). Her findes et meget stort, topografisk ordnet materiale. En oversigt over indholdet med omtale af de enkelte samleres virksomhed er givet af August F. Schmidt: *Om de sønderjydske Folkeminder* (Sdj. Aarb. 1930) og *Topografisk Ordning af Sønderjyllands Egne* (Sdj. Aarb. 1931).

I Kiel er der en særlig afdeling for folkløse i Institut für Volks- und Landesforschung.

Studiet af sæd og skik og indsamling af sagn, fortællinger, ordsprog og rim er for alvor blevet paabegyndt i tiden mellem krigene (1850-63). Der kan dog nævnes et par enkelte samlinger fra tiden før, der ogsaa indeholder sønderjysk stof, Thiele: *Danske Folkesagn I-IV*. (1818-23) og Müllenhoff: *Sagen, Märchen und Lieder aus Schleswig-Holstein und Lauenburg* (1845).

Efter 1850 tilskyndede den ledende i den danske administration af Sønderjylland, Th. A. J. Regenburg, ivrigt de danske præster til at studere sæd og skik for derigennem at faa vidnesbyrd om befolkningens danskhed. (Se H. Hjelholt: *Sønderjydsk Sprog- og Folkemindeforskning mellem Krigene*, Danske Studier 1919). Resultatet blev en række bøger og afhandlinger: E. Hagerup: *Bemærkninger om Sprogforholdene i Angel*; dette værks anden udgave (1867) er forsynet med sprogpøver bestaaende af historier, ordsprog og smaavers. Johs. Koch: *Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere* (Slesvigske Provindsialefterretninger I. 1860) og Chr. C. Lorenzen: *Gamle og nye Minder fra Sundeved* (1859). Langt den betydeligste af disse bøger er H. F. Feilberg: *Fra Heden*, (1863) der blev indledningen til et stort folkløristisk forfatterskab. Bogens stof er især hentet fra Valsbøl sogn i Mellemslesvig, men har gyldighed for et ret stort omraade. Ogsaa i hans *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmaal I-IV* (1886-1914) findes et stort sønderjysk stof, og det samme gælder værket *Dansk Bondeliv, som det i Mands Minde førtes, navnlig i Vest-*

jylland (1889). Fra omtrent samme egn, som Feilbergs Fra Heden, har Bruno Ketelsen indsamlet en del stof: *Das volkstümliche Erzählgut des Dorfes Karlum* (Nordelbingen 1938-39). Fortællingerne er optegnet paa folkemaalet og ledsaget af højtysk oversættelse.

En let tilgængelig samling af sønderjysk sagnstof er udgivet af F. Ohrt: *Udvalgte sønderjydske Sagn* (1919). Denne udgave er fuldt videnskabelig forsvarlig; det kan man derimod ikke sige om den meget yndede samling *Slesvigske Folkesagn*, udgivet af Frederik Fischer (1857), idet Fischer pyntede stærkt paa sagnene og lavede nogle selv. Yderligere kan nævnes: J. Raben: *Folkesagn og gamle Fortællinger fra Als og Sundeved* (1923).

Da Svend Grundtvig satte indsamlingen af danske folkeviser i system, blev de sønderjyske folkeviser selvfølgelig ogsaa taget med (*Danmarks gamle Folkeviser*, 1853 ff); ligeledes er der sønderjysk stof i det store værk om danske folkeskikke: *Gamle danske Minder*, som Grundtvig ogsaa tog initiativet til. Særlig kan henvises til bd. III (1861).

En behandling af de sønderjyske folkeviser foreligger fra den ypperlige videnskabsmand Aksel Olriks haand: *Folkeviser fra Sønderjylland* (Sdj. Aarb. 1889).

Sønderjysk ordsprogsstof er udgivet af Johs. Kok: *Danske Ordsprog og Talemaader i Sønderjylland* (1870). Af afhandlinger om enkelte problemer indenfor folkelivsforskningen kan nævnes Gust. Fr. Mayer: *Geburt und Taufe im Volksglauben Schleswig-Holsteins* (Nordelbingen 1940) og samme: *Brauchtum der Jungmannschaften in Schleswig-Holstein* (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins VI, 1942).

Særlig m. h. t. hus- og gaardtyper har man i den senere tid drevet studiet af brydningen mellem nordisk og tysk med stor energi. Studiet er grundlagt af P. Lauridsen med afhandlingen: *Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland* (H. T. 6. r. VI. 1895-97), der bygger paa omfattende bygningsbeskrivelser fra 1709-10. Afhandlingen er polemisk vendt mod R. Meiborg: *Slesvigske Bøndergaarde* (1892).

Det nyeste oversigtsværk fra tysk side er Otto Lehmann: *Das Bauernhaus in Schleswig-Holstein* (1927). Hans resultater

er siden blevet mødt med megen kritik fra tysk side. Senere har han taget de specielt sønderjyske problemer op: *Die bisherigen Ergebnisse der Hausforschung für das Volkstum im deutschen Schleswig* (Nordelbingen 1938). En oversigt over den nyeste forskning er givet af Ernst Schlee: *Forschungs- und Literaturbericht für das Gebiet der volkskundlichen Sachgüter in Schleswig-Holstein* (Zeitschrift 1938). Heri redegøres for bygningshistoriske studier. Der er planlagt tilsvarende redegørelser for forskningen vedrørende landhaandværket og folkekunsten. Af danske arbejder kan særlig henvises til en specialstudie af H. Z a n g e n b e r g: *Alsiske Bøndergaarde* (Sdj. Aarb. 1928). Om de to gaardtyper den saksiske og den danske har F. S a e f e l og W. G r a f skrevet i Nordelbingen (1938): *Das Sachsenhaus in der Landschaft Angeln* og *Das quergeteilte Haus in Angeln*.

Lokalt begrænsede, men sagligt meget omfattende folkelivskildringer findes for forskellige egne vedkommende. Her skal særlig fremhæves H e n r i k U s s i n g: *Det gamle Als* (1926).

VI. ØKONOMISK HISTORIE.

1. LANDBRUGET.

Studiet af Sønderjyllands landbrugshistorie er grundlagt af agrarhistorikeren G e o r g H a n s s e n. Hans landbrugshistoriske arbejder er udgivet i: *Agrarhistorische Abhandlungen I-II* (1880-84). Blandt disse maa særligt fremhæves *Zur Geschichte der norddeutschen Gutswirtschaft seit Ende des 16. Jahrhunderts*, der især bygger paa stof fra godset Rundtoft i Angel, og hvor der gøres rede for det holstenske kobbeldrugs udvikling. En anden betydelig artikel handler om *Landwirtschaftliche Zustände früherer Zeiten auf der Halbinsel Sundewitt*. Sit kendskab til disse havde Georg Hanssen blandt andet faaet ved besøg hos sine slægtninge paa Nørremølle. Ligeledes har han skil-

dret forholdene mellem Højer og Ballum i 1830erne, Haderslev amt og de nordfrisiske egne: *Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig*. I *Die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Aue* (1832). II *Das Amt Hadersleben* (1833). III *Stat. Mittheilungen über nordfriesische Districte* (1833).

Paa et bredt kulturhistorisk grundlag har R. M e j b o r g givet et bidrag til landbrugshistorien med det smukke, statelige værk *Slesvigske Bøndergaarde* (1892). Størst værdi har det idag ved billeder og beskrivelser af gaarde, mens de landbrugshistoriske afsnit er forældede. Bogen blev underkastet kritik af P. L a u r i d s e n (H. T. 6. r. IV, 1892-94), der i anmeldelsen paa mange maader supplerer fremstillingen.

Paa grænsen mellem rets- og agrarhistorie staar et stort værk af M. S e r i n g: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage* (1908). Særlig værdifuld er værket ved udredningen af arvegangsforholdene i Sønderjyllands forskellige egne, mens de agrarhistoriske afsnit ikke rummer meget nyt.

Under en interessant synsvinkel har F. M a g e r betraget Sønderjyllands landbrugshistorie i det store værk: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit I-II* (1930-37), der skildrer de landskabelige forandringer paa Sønderjyllands østkyst og geest, mens et planlagt tredje bind skal handle om marsken. Særlig skildringen af skovenes udvikling er af betydning, men der er baade fra historikeres og stednavneforskeres side rettet vægtige indvendinger mod Magers arbejde. Begge bind indeholder omfattende litteraturfortegnelser.

En lokalt begrænset studie af samme art er G o t t f r i e d P f e i f f e r: *Das Siedlungsbild der Landschaft Angeln* (Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitätsgesellschaft XVIII, 1928). Pfeiffer har benyttet den fremgangsmaade at lægge en række bebyggelsehistoriske tværsnit i middelalder og nyere tid, mens der ikke er lagt vægt paa den mellemliggende udvikling.

En betydningsfuld kilde til landbrugshistorien er samlingen af *Vider og Vedtægter I-V* (1904-38), under hvilken titel de nedskrevne regler for ordningen af fællesskabet i landsbyerne er udgivet af B j e r g e, S ø g a a r d og A u g. F. S c h m i d t. Des-

værre er udgivelsen ikke helt tidssvarende, og endnu findes der et stort antal ikke udgivne landsbyvedtægter. Det sønderjyske stof findes i bd. III, IV og V. (Sml. Anmeldelse i H. T. 10. r. V, 1939-1941 af C. Rise Hansen og Fortid og Nutid XIII, 1939 af Joh. Hvidtfeldt).

Den danske udgave omfatter kun nordslesvigske landsbyvedtægter paa dansk. En udgave af nogle videbreve for Flensborg amt er besørget af O. C. N e r o n g: *Willkürsbriefe oder Dorfsbeliebungen aus dem Kreise Flensburg* (1900).

J. Jessens afhandling: *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen* (Zeitschrift 1922) er en videreførelse af Georg Hanssens studier; mest indgaaende for Sydøstlesvigs vedkommende. Om det sønderjyske bondebrugs udvikling fra slutningen af det 16. til slutningen af det 18. aarhundrede handler Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1941). Ad privat vej gennemførtes mange steder fællesskabets ophævelse betydeligt før, regeringen begyndte at interessere sig for spørgsmaalet.

Lokalt begrænset er H. P. C a r s t e n s e n s skildring af landboforholdene paa geesten i 17. og 18. aarhundrede: *Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert* (Zeitschrift 1924). Afhandlingen har særlig værdi ved sin redegørelse for forholdene i Rabsted sogn. I forbindelse hermed kan nævnes en undersøgelse af Hermann Wenzel og Bruno Ketelsen: Flur, Dorf und Haus im Grenzkirchspiel Medelby (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins V, 1940). Særlig værdifuld er paapegningen af de fortsatte driftsudvidelser i 16. og 17. aarhundrede. Ret overfladisk virker derimod J ø r g e n H a n s e n : *Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrhundert* (1914).

Ved midten af det 18. aarhundrede forsøgte regeringen at gennemføre en bebyggelse paa de jyske og slesvigske heder. Disse bestræbelser er for Sønderjyllands vedkommende skildret af C h r. V o i g t : *Die Kolonisierung der schleswigschen Heiden 1760 bis 1765* (Zeitschrift 1896).

Til belysning af reformtiden i Sønderjylland findes en artikel af P. L a u r i d s e n : *Den danske Kongemagt og den nordsles-*

vigske Bondestand i forrige Aarhundrede (Sdj. Aarb. 1889) og et foredrag af H. Hjelholt: *De store Landboreformer i Sønderjylland* (Sdj. Aarb. 1939). Yderligere kan nævnes Georg Hanssen: *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (1861). Foranstaltningerne i 1805 berørte især Holsten, da livegenskabet paa forhaand var saa godt som forsvundet i Sydslesvig. Om den betydningsfulde udstykning af krongodserne findes en samtidig skildring af H. Kämpföveners: *Beschreibung der bereits vollführten Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (1787).

Tiden efter landboreformerne er ikke behandlet særligt indgaende. E. Hockelmann har givet en oversigt i afhandlingen: *Die Entwicklung der Landwirtschaft in Nordschleswig seit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Grenzverschiebung*. (Hamburger Schriften zur Wirtschafts und Sozialgeschichte V, 1928). Foruden en almindelig oversigt over konjunkturerne er udviklingen illustreret med materiale fra godset Refsø i Haderslev amt. Yderligere kan nævnes A. Reeder: *Die schleswig-holsteinische Koppelwirtschaft* (1908), der foruden en historisk oversigt over koppelbrugets udvikling indeholder en beskrivelse af landbrugets driftsformer i aartierne omkring 1900.

Til belysning af landbrugets forhold ved midten af aarhundredet tjener: *Beiträge zur landwirtschaftlichen Statistik der Herzogthümer Schleswig und Holstein* (1847).

I social henseende var der stor forskel mellem godsomraaderne i sydøst og de øvrige egne, hvor bondebrugene var fremherskende. Denne forskel blev ikke udlignet ved landboreformerne, som det fremgaar af et stort materiale, der fremlægges af G. Rawitscher i afhandlingen *Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig-Holsteins mit besonderer Berücksichtigung der Landschaften Angeln und Schwansen* (Zeitschrift 1912).

Medens E. Hockelmann i sin oversigt har skildret forholdene i tysk sammenhæng, har H. Hanssen fremstillet tiden efter 1864 i dansk sammenhæng, dels i jubilæumsskriftet *Foreningen*

af *Jydske Landboforeninger 1872-1922* (redigeret af J. K. H a u g a a r d, 1926) og dels i Festskrift til H. P. Hanssen: *Landbruget i Sønderjylland før og efter Verdenskrigen* (1932). Yderligere et bidrag til belysning af landbrugets historie har H. Hansen givet i jubilæumsskriftet: *Fælleslandboforeningen for Nordslesvig 1893-1943* (1943). Heri findes ogsaa bidrag af andre, der har staaet paa ledende pladser i det sønderjyske landbofor- eningsarbejde.

Adskillige landboforeninger har faaet deres jubilæumsskrifter, A. L e b e c k og F. P. N i e l s e n: *Haderslev Amts Landbo- forening 1861-1936* (1936), A. C l a u s e n: *Aabenraa Amts Landboforening gennem 75 Aar* (1927), A. T h o m s e n: *Den sundevedske Landboforening* (1937). Et ældre arbejde: *Den nordslesvigske Landboforening 1846-96* (1895) bestaar næsten udelukkende af en tabellarisk oversigt. Endelig kan nævnes *Slogs Herreds Landboforening 1912-37* (1937). Til denne række af bøger slutter sig ogsaa et jubilæumsskrift om *Sønderjydsk Mejeriforening 1893-1943* udarbejdet af J o h s. J e n s e n, der siden 1912 har været sønderjysk mejeribrugs førstemand. Des- uden er der et bidrag af M. R e f s l u n d P o u l s e n om mælke- behandlingen i gamle dage.

De tyske landboforeninger var organiseret under Det slesvig- holstenske Landbrugskammer, hvis virksomhed 1896-1921 er be- handlet i en kort oversigt af generalsekretær H e d d e: *Die Tätigkeit der Landwirtschaftskammer für Schleswig-Holstein* (1921).

Landbrugskandidat A. Clausen har skrevet to artikelrækker i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende; begge rækker er udgivet som særtryk: *Træk af Mejeribrugets Udvikling paa Als og Sundeved i Aarene før Andelsmejeriernes Tid* (1936) og *Gamle Mejerier i Aabenraa Amt* (1938).

2. HAANDVÆRK OG INDUSTRI.

Vigtige kilder til Sønderjyllands haandværk i middelalderen findes i C. N y r o p s udgave af *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I-II* (1895-1904). Dette stof er behandlet af

H. Schrader: *Die Schleswiger Zünfte* (1913). For Husums vedkommende findes en særlig bog: M. Voss: *Die Innungen und Zünfte in Husum* (1896). En speciel undersøgelse er W. Rust: *Das Tischlerhandwerk der Stadt Flensburg* (Skriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte V 1940).

Med hensyn til industrien er det grundlæggende værk Nicolaï Haase: *Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebs in Schleswig-Holstein* (Quellen und Forschungen XI, 1925). Holsten indtager her, som den mest industrialiserede del, hovedparten; alle sønderjyske specialer omtales, baade indenfor forlagsindustri og manufakturer. Fremstillingen er ført op til 1845.

Blandt de sønderjyske specialer kan nævnes kniplingsproduktionen paa Vestkysten, porcellænsfabrikation i Sydslesvig i det 18. aarhundrede, et ret omfattende skibsbyggeri i Flensburg, Sønderborg og Aabenraa samt en stor teglværksproduktion ved Flensburg fjord. Om kniplingstilvirkningen har F. Jürgensen West skrevet to artikler: *Den tønderske Kniplingsindustri Blomstringstid* (Sdj. Aarb. 1901) og *Den tønderske Kniplingsindustri ved Aar 1800* (Sdj. Aarb. 1900). Desuden kan henvises til det rigt illustrerede værk *Tønderske Kniplinger* (1911) med indledning af E. Hannover og en tysk afhandling af J. Mestorf: *Zur Geschichte der Spitzen* (Zeitschrift 1884). Endvidere findes der oplysninger hos Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil 1848* (1850).

Om porcellænsfabrikkerne handler Konrad Hüselers bog: *Geschichte der schleswig-holsteinischen Fayence-Manufacturen im 18. Jahrhundert* (Veröffentlichungen der schleswig-holsteinischen Universitäts-gesellschaft XXIII, 1929). Det er en mangel ved Hüselers bog, at han ikke tager hensyn til de ting, der opbevares i danske museer. Denne mangel opvejes ved afsnittet om Sønderjylland i E. Hannover: *Keramisk Haandbog I* (1919).

Angaaende skibsværfterne i Aabenraa findes et afsnit i Schlaikier og M. Michelsen: *Aabenraa Søfarts Historie* (1929). Men hverken skibsbyggeriet eller teglværksindustrien har endnu faaet en grundigere, sammenfattende behandling.

I det 19. aarhundrede var det kun Flensburg by, der fik en

industri af større betydning. Herom har E. Meyer skrevet: *Die Industrie der Stadt Flensburg seit 1864* (Nordelbingen III, 1924).

Et grundlæggende arbejde om landhaandværkets vilkaar skyldes F. Hähnse n: *Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein* (Quellen und Forschungen IX, 1923).

3. HANDEL, SØFART OG SAMFÆRDSEL.

Den sønderjyske handel er betinget af transitmuligheden øst — vest og forbindelsen nord — syd. I de ældste tider betød transiten mest, mens sidenhen længdeforbindelsen har været vigtigst. Transithandelen Hollingsted-Hedeby hører oldhistorien til. Forsøg paa senere at genoplive denne forbindelse mislykkedes. Hertug Frederik III af Gottorp prøvede omkring 1600 at drage en del af den store handel ind over den nyanlagte by Frederiksstad ved Ejderen. Om denne bygrundlæggelse og de dertil knyttede forbindelser findes to bøger: C. A. Carstensen: *Die Gründung und anfängliche Entwicklung von Friedrichstadt an der Eider* (1913) og F. Pönt: *Friedrichstadt an der Eider. Die holländische Kolonisation an der Eider und die gottorpische Handelspolitik in den letzten dreissig Jahren des spanisch-niederländischen Krieges I-II* (1913-21). Om hertugens forhaabninger handler ogsaa en artikel af Walthers Stephan: *Die zur Erschliessung des Levante-Handels von dem Gottorfer Gesandten Dr. Cornelius Vinck 1622-23 unternommene Reise nach Südfrankreich, Italien und Algier* (Zeitschrift 1930).

Udgangspunktet for studiet af sønderjysk handelshistorie i 16. og 17. aarhundrede er Ad. Jürgens: *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts* (Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte VIII, 1914), hvor transit- og længdeforbindelser er skildret hver for sig.

Færdslen nord-syd foregik ad den saakaldte oksevej, der har dette navn efter de store stuedrifter, der var handelens hovedgenstand; denne vej har faaet sin levende og interessante beskrivelse af Hugo Matthiesen under navnet *Hærvejen* (1930).

Til belysning af selve handelen foreligger adskillige afhandlinger. Søren Alkær sig: *Om dansk Studehandel i det 18. Aarhundrede* (Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3. r. III, 1901-1903) og samme: *Smugleriet ved Kongeaaen* (Fra Ribe Amt 1911). Ligeledes findes i P. Eliassens bog: *Kongeaaen eller den gamle Grænse* (1926) adskillige levende træk om de problemer, som fulgte med toldskellet, især studesmugleriet. Tønders historiker Ludwig Andresen har ydet et bidrag: *Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern* (Særtryk af tidskriftet *Nordschleswig* 1924). Paa grundlag af en række toldregnskaber fra forskellige aarhundreder har Th. O. Achelis søgt at bestemme studehandelens omfang: *Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels* (Zeitschrift 1930). Siden er der blevet offentliggjort et toldregnskab, der kaster lys over den nord-syd-gaaende handel paa et meget tidligt tidspunkt, C. E. Andersen: *Gottorpsk Toldregnskab 1484-85*. (Danske Magazin 6. r. VI, 1933).

Af de sønderjyske byer var Flensborg den betydeligste handelsplads. Frits Hähnsen har givet en oversigt over udviklingen under hensyntagen til de skiftende ydre forhold: *Die Quellen der Flensburger Wirtschaft im Wandel der politischen Geschichte* (Nordelbingen VI, 1927); og i Festskrift til Johannes Steenstrups (1915) har Maria Nielsen skrevet en artikel: *Bidrag til Belysning af Flensborgs Handel og Skibsfart i 16. og 17. Aarhundrede*; desuden foreligger en lille doktordisertation: *Der Handel Flensburgs im 17. Jahrhundert* (1920) af Marie Rasmussen.

Om Aabenraa findes en udmærket artikel af G. Japsen: *Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64* (Sdj. Aarb. 1935 og 1943).

Til belysning af søfartens særlige forhold foreligger ikke ret mange værker. Nævnes kan Wanda Oesau: *Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt* (1933), der særlig vedrører vestkystens søfart; med emne fra samme egn er N. H. Jacobsens kultur-geografiske disputats *Skibsfarten i det danske Vadehav* (1938), der bygger paa et meget stort trykt materiale, mens det utrykte kun er udnyttet i ringe grad. I denne forbindelse kan ogsaa nævnes en større afhandling af R. Illing: *Die Entwicklung der*

Seefischerei an der Nordseeküste Schleswig-Holsteins (Zeitschrift 1923).

Østkysten har ikke paa samme maade tildraget sig opmærksomhed. For Aabenraas vedkommende foreligger den lidt tilfældige: *Aabenraa Søfarts Historie* af H. Schlaikier og M. Michelsen (1929). I Flensborg fandtes fra gammel tid et skipperlav, der nærmere organiseredes i 1654, herom findes en ikke særlig dybtgaaende afhandling af H. U. Molsen: *Das Flensburger Schiffergelag* (1904). I Sønderborg var der et tilsvarende gilde, hvis historie er skrevet af P. E. Døring: *Das Schiffergelag in Sonderburg* (Zeitschrift 1896). Det drejer sig nærmest om en samling aktstykker.

Stoffet til belysning af samfærdselsforholdene maa for en stor del søges i den topografiske litteratur, ligesom der findes en del mindre artikler i tidsskrifterne fra første halvdel af det 19. aarhundrede. Den almindelige samfærdselshistorie fra det 17. aarh. til jernbanernes tid har H. Lütjohann skildret i en større afhandling: *Das Personen- und Frachtfuhrwesen in Schleswig-Holstein* (Nordelbingen, 1939-40).

Om jernbanevæsnet foreligger en tysk doktorafhandling, Otto Hedrich: *Die Entwicklung des schleswig-holsteinischen Eisenbahnwesens* (1915). Et stort materiale er samlet i *Betænkning afgiven af den sønderjydske Jernbanekommission* (1923).

Postvæsnet er behandlet i større sammenhæng af F. Olsen: *Det danske Postvæsen indtil 1711*, (1889), *Postvæsnet i Danmark 1711-1808* (1903), *1808-1848* (1908) og *1848-73* (1924); desuden kan henvises til E. Pörksen: *Das Post- und Verkehrswesen in seiner Entwicklung* (Die Heimat 1901) og til Aarborg for det danske Postvæsen 1920 (1919).

4. PENGE-, BANK- OG FORSIKRINGSVÆSEN.

Finansvæsen i almindelighed kan man næppe tale om for Sønderjylland alene; det maa ses i større sammenhæng. En vis selvstændighed paa pengevæsnets omraade opnaede hertugdømmerne i 1788. Oprettelsen af en statsbank i Altona i dette aar gav anledning til en meget livlig debat i talrige smaaskrifter; ikke færre end 74 numre nævnes i en stor oversigtsanmeldelse i *Allgemeine*

Literatur Zeitung (1791). Der var den gang ret stor uvilje mod nyordningen, men reformen var meget heldig. I 1813 ramtes ogsaa hertugdømmerne af statsbankerotten, et forhold der var med til at kølne stemningen mod Danmark. Om den uvilje, som finansvæsnets nyordning vakte, kan man læse i *Marcus Rubins* bøger: *1807-14* (1892) og *Frederik VI.s Tid* (1895).

I 1845 oprettedes til slesvig-holstenernes store fortørnelse en filial af Nationalbanken i Flensborg. Herom kan henvises til et par anonyme pjecer fra datiden: *Om Hertugdømmernes Forhold til Nationalbanken i København 1844* og *Schleswig-Holstein im Kampfe gegen die dänische Nationalbank* (1845). Sagen omtales i *Nationalbankens Historie I* (1918) af A. R u b o w.

For tiden før 1914 findes en række oversigtsartikler: C h r. H ü b b e: *Det nordslesvigske Pengevæsen* (Sdj. Aarb. 1910) og *Vore Kreditforhold* (Sdj. Aarb. 1912). Den særlige tyske form for sparekasser, »Raiffeisenkasser« har K. R e f s l u n d T h o m s e n behandlet: *Økonomiske Organisationsformer under særligt Henblik paa Forholdene i de polske Landsdele og Nordslesvig* (Sdj. Aarb. 1914).

Om kreditforeningsvæsnets findes en afhandling af H. H. M o r d h o r s t: *Der landwirtschaftliche Hypothekarkredit in Schleswig-Holstein* (1914). Til belysning af overgangsvanskelighederne omkring 1920 giver *Realkreditkommissionens Betænkning* (1926) et godt materiale (se iøvrigt s. 53).

Bankernes og sparekassernes historie er oplyst ved en række festskrifter bl. a.: *Den nordslesvigske Folkebank 1872-1922*, C. H ü b b e: *Haderslev Bank* (1925) A. S v e n s s o n: *Sparekassen for Haderslev Byes Omegn 1856-1931* (1931) O. T ä s t e n s e n: *Spare- og Laanekassen for Løgumkloster og Omegn. 1821-1936* (1936) H. H e j s e l b j e r g P a u l s e n: *Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818-1943* (1943).

Om brandforsikringens udvikling gennem de sidste aarhundereder foreligger et meget stort værk af G. H e l m e r: *Die Geschichte der privaten Feuerversicherung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, I-II (1925-26). De sønderjyske forsikringsforhold er skildret i sammenhæng med den almindelige danske udvikling af J. O. B r o J ø r g e n s e n: *Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede* (1935).

VI. RETSHISTORIE.

Den bedste introduktion til sønderjysk retshistorie er *E u g e n W o h l h a u p t e r*: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins* (Veröffentlichungen der schleswig-holsteinischen Universitätsgesellschaft XLVII, 1938). Det sønderjyske stof er ogsaa behandlet af *P o u l J o h a n n e s J ø r g e n s e n*: *Dansk Retshistorie* (1940).

Det ældre retshistoriske hovedværk er *N. F a l c k*: *Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts* I-V (1825-47), der indeholder langt mere, end titlen lover: en oversigt over hertugdømmernes historie, statsforfatning, statsforvaltning, retsvæsen og gældende ret. Der findes i værket et meget stort historisk stof, men det er ikke kritisk sigtet, som det nu kræves. Den eneste fuldstændige sønderjyske retshistorie er *C. L. E. v. S t e m a n n*: *Geschichte des öffentlichen und Privatrechts des Herzogthums Schleswig* I-III (1866-1868), der ogsaa indeholder et værdifuldt kildemateriale.

De gamle lovsamlinger har i tidens løb faaet stor interesse som historiske kilder. For perioden fra 1748 til 1864 findes kronologiske og systematiske udgaver af love og forordninger. *Chronologische Sammlung der . . . Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein . . .* (1799 ff). For tiden 1848-64: *Chronologisk Samling af Love og Bekjendtgjørelser for Hertugdømmet Slesvig* omfattende aarene 1848-50 og *Chronologisk Samling af Forordninger, Rescripter etc.* for hvert af de følgende aar. Den slesvig-holstenske regering udgav 1849-51 *Gesetzblatt für die Herzogthümer Schleswig-Holstein* og et tilsvarende *Amtsblatt* 1849-50.

Hertil svarer: *Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen anoch gültigen königlichen, fürstlichen, grossfürstlichen und gemeinschaftlichen Verordnungen und Verfügungen I-IX* (1827-41). For de siden 1827 udkomne forordninger slutter sig hertil et systematisk ordnet *Repertorium der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen* (1840) og for tiden 1839-48 et *Systematisk Register over de i Christian den Ottendes Regjeringstid udstedte Forordninger, Rescripter o. s. v. for Hertugdømmet Slesvig* (1858) og endelig for tiden 1848-63 et *Reper-*

torium der für die Herzogthümer Schleswig-Holstein in den Jahren 1848-63 erlassenen Gesetze, Verordnungen und Verfügungen (1865).

Ved siden af kan nævnes *Kollegialtidende*, der udkom fra 1797 for hele monarkiet og fra 1848 fortsattes under navn af *Departementstidende*, der indeholder oplysninger om ledige embeder, udnævnelser, beretninger fra offentlige institutioner o. l. For tiden efter 1864 kan i forlængelse heraf nævnes: *Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig* (1864-65) (med dansk oversættelse), fra 1865-68 *Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein (-Lauenburg)* og derefter fra 1869 *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig*. Hertil findes systematiske »repertorier« fra 1905 og 1915. For hvert amt fandtes fra ca. 1870 et *Kreisblatt*.

Ved siden af disse rækker er der ældre lovsamlinger af stor interesse. I *Sammlung der hauptsächlichen Schleswig-Holsteinschen gemeinschaftlichen Verordnungen* (1773) findes de forordninger, der var udstedt af »Fællesregeringen«. *Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum* (1749) indeholder ogsaa en del forordninger m. m., der var fælles for begge hertugdømmer, mens *Corpus Statutorum Slesvicensium I-III* (1794-1812) indeholder de sønderjyske stadsretter og de enkelte landskabers særlige retsbestemmelser.

Rigt paa historisk stof er C. L. E. v. S t e m a n n: *Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert* (1855). Fremstillingen bygger paa et stort antal domme fra nu delvis forsvundne tingbøger, især fra de nordslesvigske herreder.

Med *Bürgerliches Gesetzbuch* afløstes i 1900 det meste af den gamle ret; men endnu efter den første verdenskrig var en række særbestemmelser gældende, hvorom O. Kähler har skrevet: *Das Schleswig-Holsteinische Landesrecht* (1923).

For den historiske forskning har skyld- og panteprotokollerne stor kildeværdi. En vejledning med hensyn til deres indretning er givet af L. M. B. A u b e r t: *Grundbøgernes (Skjøde- og Panteprotokollernes) Historie i Norge, Danmark og tildels Tyskland* (1892); hvori der findes et særligt kapitel om de slesvigske og holstenske grundbøger. Yderligere kan henvises til A. F. K r i e g e r: *Den slesvigske Formueret*. (1855). og *Den slesvigske Familie- og Arveret*. (1855).

VII. SLÆGTSHISTORIE OG PERSONALHISTORIE.

Studiet af de sønderjyske slægters historie møder ofte ret store vanskeligheder paa grund af den betydelige indvandring til landsdelen. De indvandrede stammede væsentligst fra kongeriget, en del embedsmænd og folk af de højere klasser kom dog sydfra, fra Holsten eller Tyskland. Det er under disse forhold klart, at man som regel ikke kan begrænse undersøgelserne til personalhistoriske og genealogiske værker, som udelukkende angaar Sønderjylland, man maa ogsaa i nogen grad være fortrolig med de almindelige danske, baade dem der er fælles for hele det danske kulturomraade, og dem der kun vedrører kongeriget, og man maa have et vist kendskab til den tyske slægtslitteratur.

Inden man begynder et eventuelt slægthistorisk studium, vil det være klogest at sætte sig ind i de almindelige principper for studiet. En god vejledning giver *Albert Fabricius* og *Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning* (1943). Med sine mange litteraturoversigter og redegørelser for arkivalier af betydning for personalhistorien er den en ganske uundværlig haandbog for enhver, der vil give sig af med genealogiske undersøgelser.

Nogen fuldstændig bibliografi over hertugdømmernes personal- og slægthistorie findes ikke. En lille og meget ufuldstændig oversigt er givet af *G. Fr. Studt: Familiengeschichtliche Bibliographie Schleswig-Holsteins* (1925). Af betydelig større værdi er *Th. O. Achelis: Sippenkunde Nordschleswigs. Ein bibliographischer Versuch* (Die Sippe der Nordmark V-VI, 1941-1942), der omfatter enkeltslægter, men ikke enkeltpersoner og ikke den almindelige genealogiske litteratur. Selvfølgelig bør ogsaa de almindelige danske bibliografier raadspørges, først og fremmest *Bibliotheca Danica* III (1896) og *Erichsen og Krarup: Dansk historisk Bibliografi* III (1917, se iøvrigt nærmere side 124).

Af almindelige personalhistoriske tidsskrifter er det vigtigste *Personalhistorisk Tidsskrift*, (1880). Fortegnelse over indholdet findes i 9. r. III (1930). Noget særligt tidsskrift for hertug-

dømmernes personalhistorie fandtes ikke, før *Die Sippe der Nordmark* begyndte at udkomme 1938. Det udsendes af det slesvig-holstenske arbejdsfællesskab for slægtsforskning og slægtspleje. I de almindelige tyske slægtshistoriske tidsskrifter vil man ogsaa finde en del artikler om slesvigske slægter og personer, især i *Zeitschrift der Centralstelle für niedersächsische Familiengeschichte* (1920-) og *Familiengeschichtliche Blätter* (1903-).

Det vil ikke paa nogle faa sider være muligt at give en oversigt over kilderne til sønderjysk slægts- og personalhistorie. Vigtigst er kirkebøgerne. En fortegnelse over de nordslesvigske kirkebøger findes i S. Nygård: *Danmarks Kirkebøger* (Vejledende Arkivregistraturer V, 1933) og over begge hertugdømmers kirkebøger i W. H. Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landsteils Lübeck und der Hansestädte* (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins II, 1936). Uddrag af enkelte nordslesvigske kirkebøger er trykt. Det gælder *Nordborgs 1621-1776* (i Danske Samlinger V-VI, 1869-1871) og *Aastrups* (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 2. r. VII, 1918-1925), endvidere *Haderslev Vor Frues* og *Gl. Haderslevs* (i Th. Hauch-Fausbøll: *Slesvigske Kirkebogsuddrag*, 1908-12). I denne forbindelse maa ogsaa nævnes udgaven af Johs. Reinhusen: *Annales Flensburgenses*, (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins I, 1926), der omfatter tiden 1558-1604 og delvis gør det ud for en kirkebog. Annalerne indeholder ogsaa mange bidrag til nordslesvigsk personalhistorie.

Naar det direkte kildemateriale, først og fremmest kirkebøgerne, holder op, maa personalhistorikeren i høj grad bygge paa gisning. Det er ved dette arbejde af betydning at have fuldstændige fortegnelser over beboerne i de omraader, man arbejder med. Saadanne findes ofte i jordebøger, skatregister, tiendelister, stolestaderegistre og lignende. Ifølge sagens natur er det kun meget lidt af denne slags materiale, som er trykt. De vigtigste slesvigske jordebøger m. m. fra første halvdel af det 16. aarhundrede findes i F. Falkenstjernes og Anna Hudes udgave af *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden (1895-1899)*, mens et tienderegister, der indeholder fortegnelse over beboerne i Vestslesvig (Tørninglen og

enklavesognene) i 1599, findes gengivet i Sdj. Aarb. 1937. Ud-
drag af jordebøgerne for Tønder amt 1613 og Haderslev vester-
amt 1690 er trykt i Falcks Sammlungen zur näheren Kunde des
Vaterlandes II (1821) og Slesvigske Provindsial-Efterretninger
II (1862).

Stor betydning for personalhistorikeren har de forskellige
biografiske leksika. *Dansk biografisk Lexikon*, udgivet af C.
F. B r i c k a, I-XIX, 1887-1905, giver en skildring af betydelige
danske mænd og kvinder fra aar 1000 til udgivelsestiden samt
norske fra aarene 1537-1814. Sønderjyder er selvfølgelig op-
taget i værket. Den nye udgave, der begyndte at udkomme 1933
og er redigeret af P o v l E n g e l s t o f t, indeholder desuden
oversigter over de mere betydelige slægters historie med gode
litteraturhenvisninger. Den nye udgave overflødiggør ikke helt
Brickas værk, idet der findes en del mindre artikler i dette, som
ikke er optaget i det nye leksikon. Det tyske værk: *Allgemeine
deutsche Biographie* I-LVI (1875-1912) kan naturligvis ogsaa
i enkelte tilfælde have interesse. Noget særligt sønderjysk bio-
grafisk leksikon findes ikke, men i *Haandbog i det nordslesvig-
ske Spørgsmaals Historie* (1901) findes en række biografier af
danske og tyske personligheder, som har indtaget en fremtræ-
dende plads i landsdelens politiske og kulturelle liv under frem-
medherredømmet. En af Grænseforeningen paabegyndt udgi-
velse af et *Sønderjysk biografisk Leksikon*, der omfatter
Sønderjyder fra tiden efter 1800, er kun naaet til Augustiny. To
enkelte værker: *Haabets Mænd* (ved H. L a u s t e n - T h o m s e n
og N i c o l a i S v e n d s e n, 1923) og *Sønderjyske Kvin-
der under Fremmedherredømmet* I-II (udgivet af H a n n e
J e n s s e n, C h r i s t i a n e L u n d og B o t h i l d e S k j o l d,
1930-1931) giver skildringer af danske mænd og kvinder i Søn-
derjylland under udlændighedstiden.

En del skildringer af enkeltpersoner findes spredt i forskellige
tidsskrifter og aviser. Det personalhistoriske stof i alle de ældre
periodiske publikationer vil man kunne finde frem til ved hjælp
af Albertis *Register über die Zeitschriften und Sammelwerke
für Schlesw.-Holst.-Lauenburgische Geschichte* (1873). Af nyere
tidsskrifter kan fremhæves *Sprogforeningens Almanak* (fra
1894) med dets mange smaa biografier af de gamle, der er gaaet

bort (alfabetisk register i Landsarkivet i Aabenraa). Tilsvarende oversigter findes ogsaa i *Deutscher Volkskalender für Nordschleswig* (1925). Avisernes personalhistoriske stof er det betydeligt vanskeligere at udnytte, ofte vil biografiske skildringer dog fremkomme ved en persons død. Hvis dødsaar og -dag ikke kendes, vil datoen i mange tilfælde kunne findes ved hjælp af V. Richter: *Dødsfald i Danmark 1761-1790* (1907) og *100 Aars Dødsfald (1791-1890) I-III* (1901-1905) og den aarlige fortegnelse over dødsfald i Personalhistorisk Tidsskrift (til og med 1923).

Mens de her nævnte værker først og fremmest skildrer de enkelte personer, findes der en del arbejder, indeholdende samlinger af stamtavler over forskellige slægter. Det gælder f. eks. J. C. L. Lengnicks: *Genealogier over adelige og borgerlige Familier, Patriciske Slægter I-V* (udgivet af Sofus Elvius, H. R. Hiort-Lorenzen, Th. Hauch-Fausbøll og S. Nygård (1891-1930)), Th. Hauch-Fausbølls: *Slægthaandbogen* (1900-, ikke afsluttet), Thorkil Baumgarten: *Borgerlige Familier* (1910-) og *Slægtstavlesamlingen 1931-33*, udgivet af Dansk Personalhistorisk Bureau, som alle baade omfatter kongerigske og sønderjyske familier. I denne forbindelse maa ogsaa nævnes J. Vahl: *Slægtbog over Afkommet af Christjern Nielsen, Borgmester i Varde o. 1500* (1879-1897), der blandt andet redegør for slægten Vedels sønderjyske forgreninger. Af tyske værker er det vigtigste: *Deutsches Geschlechterbuch*, hvis 91. bind (1936) angaar Sønderjylland og Holsten (blandt andet slægterne Ahlmann og Bargum).

Selvom der findes en betydelig litteratur om almindelig slægts- og personalhistorie, saa er den mere specielle litteratur, der enten er topografisk eller fagligt afgrænset, dog endnu mere omfattende. Vigtige er her de trykte fortegnelser over nye borgere: Ludwig Andresen: *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern* (1937) og Th. O. Achelis: *Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis 1864 I* (1940). Af de nordslesvigske byslægter er de tønderske de interessanteste, og det er ogsaa dem, der især er bleven gjort til genstand for litterær behandling, først og fremmest af byens historiker Ludwig Andresen (Artiklen: *Geschichte des tondernschen Fastnachtsgelags und des Schüt-*

zenkorps (Zeitschrift 1907), Geschichte der Stadt Tondern I (Ditmers, Schmidt, Werckmeister, Ambders, de Behr, Redlefsen, Beier), Die Sippe der Nordmark 5-6, 1941-1942 (Richtsén, Todsén, Kraus, Nagel, Langbein, Emken), *Die Familie Preuss und ihre Zeit* (Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe 1910/11).

Af slægtshistorisk litteratur vedrørende enkelte *landsogne* maa især fremhæves H. Hejselbjerg-Paulsen: Sønderjydske Slægter (1941-1942), der giver en oversigt over besidderne af gaardene i Ø.-Løgum sogn og deres indbyrdes slægtskabsforhold. Men iøvrigt maa man altid regne med, at sognehistorier indeholder mange slægtshistoriske bidrag. Nævnes kan et par eksempler: Hans Krogh: De gamle Slægter. Lokal og Slægts-historie fra Aller Sogn (1936), Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer (1926), O. C. Nerong: Das Kirchspiel Grundhof (1895).

Baade for Kongerigets og for Sønderjyllands vedkommende findes der en ikke ringe litteratur angaaende de enkelte stænder og samfundsklasser. Om adelens slægtshistorie er litteraturen saa omfattende, at kun nogle faa hovedværker kan nævnes. A. Thiset og P. L. Wittrup: Nyt dansk Adelslexikon (1904) giver en alfabetisk ordnet oversigt over alle danske adelsslægter med henvisninger til litteraturen angaaende dem. Over de fleste af de betydeligere adelsslægter findes der stamtavler i *Danmarks Adels Aarbog*, der begyndte at udkomme i 1884 og indtil nu er kommet i 60 bind. Oversigt over de hidtil behandlede slægter bag i hvert bind. Hertil slutter sig Hauch-Fausbøll: Haandbog over den ikke naturaliserede Adel (1933). For de tyske adelsslægters vedkommende kan man ty til: *Gothaisches genealogisches Taschenbuch*. Af biografier over enkelte adelsslægter kan nævnes L. Bobés pompøse værk: Slægten Ahlefeldts Historie I-VI (1897-1912) og sammes store publikation: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede I-X (1895-1931)*, der indeholder en betydelig mængde sønderjysk og holstensk personalhistorie og genealogi fra den oplystes enevældes aarhundrede (register i bind X).

Men bortset fra adelen er det *embedsstanden*, der først og fremmest har vakt personalhistorikernes interesse. Der findes dog

ingen samlet redegørelse for de sønderjyske embedsmænd. Navnene og de omtrentlige funktionsaar vil man for den nyere tids vedkommende kunne fastslaa ved hjælp af *Hof- og Statskalenderen*, der begyndte at udkomme 1734. En særlig slesvig-holstensk »*Staats-Handbuch*« fra 1849 giver oplysning om oprørstidens embedsmænd. Fra tiden efter 1797 findes embedsmændenes udnævnelse i *Kollegialtidende* (fra 1848 *Departementstidende*), før den tid er man i det væsentligste henvist til arkivalske kilder, dog har *W a l t h e r S t e p h a n* givet en oversigt over de gottorpske embedsmænd i tiden 1544-1658 (*Quellen und Forschungen XV*, 1928), ligesom der findes en trykt fortegnelse over gottorpske bestallinger, udstedt 1680-1701 (*Neues Staatsbürgerliches Magazin I*, 1832). En oversigt over kongelige *stattholdere* findes i *Sdj. Aarb.* 1909. Landsdelens ældre *amtmand* (lensmænd) er behandlet i *Zeitschrift* 1878, og for enklavernes vedkommende i *K r. E r s l e v: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)* (1879) og *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660* (1885), mens arkivar *W e s t* har udarbejdet en fortegnelse over *De kongelige Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660-1864* (*Personalhistorisk Tidsskrift* 7. r. VI, 1921). Et værdifuldt bidrag til *retsembedsmændenes* og *advokaternes* personalhistorie giver en af *H. C. R o e d e* udgivet fortegnelse over kandidater med »slesvigsk-juridisk« eksamen 1796-1863 (*Personalhistorisk Tidsskrift* 6. r. I (1911)), som er særlig betydningsfuld, fordi den giver oplysning om kandidaternes fødested. Over *byernes embedsmænd og tjenestemænd* findes der mere eller mindre fuldstændige lister i *Andresens* udgave af *Tønder bys borgerskabsprotokoller* og i samme forfatters *Geschichte der Stadt Tondern I* samt for *Haderslevs* vedkommende i *Achelis: Haderslev i gamle Dage II, 1627-1800* (1929). For denne bys vedkommende endvidere en del speciallitteratur: *Borgmestrene* (*Personalhistorisk Tidsskrift* 9. r. V, 1932) byskrivere 1569-1850 (*Zeitschrift der Zentralstelle für niedersächsische Familiengeschichte IX og XIII* samt *byfogder* (*Familiengeschichtliche Blätter XXVIII*, 1930). En del oplysninger om aabenraaske embedsmænd i *Marstrand: Aabenraa 1028-1523* (1933) og fortegnelse over borgmestre i *Sønderborg* i *Heimatblätter aus Nordschleswig* 1943.

Af embedsmændene er det dog især præsterne, som har været genstand for personalhistorikernes opmærksomhed. Et væld af oplysninger findes spredt rundt om i trykte værker. Dette store materiale er bearbejdet i læge O t t o F r. A r e n d s' store værk: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationstiden til 1864* I-III (1932. I-II alfabetisk fortegnelse over præsterne, III series pastorum). Da de enkelte biografier er ledsaget af udførlige kildehenvisninger er det ved hjælp af disse let at finde frem til de maaske mere fyldige oplysninger i de ældre værker. I S. V. W i b e r g: *Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie* I-III (med register og supplement, 1870-1879) haves der ogsaa gode oplysninger om præsterne i Tørninglen, enklaverne, Als og de 8 sogne. Hertil har E r i k Q u i s t g a a r d udarbejdet en slags tillæg: *Præstehustruer, der helt eller delvis mangler i Wi-bergs Præstehistorie* (1934). Haderslev herreds og bys præstehistorie har pastor A a g e D a h l givet en mere indgaaende skildring af i værkerne: *Haderslev Bys Præstehistorie* (1933) og *Haderslev Herreds Præstehistorie* (1936), og samme forfatter har i *Sønderjyllands Bispehistorie* (1931, alle de tre værker har fællestitlen: *Bidrag til den sønderjydske Gejstligheds Historie og Genealogi* I-III) givet biografier af de folk, der har beklædt hertugdømmets bispestole. For tiden efter 1864 er det med hensyn til præsterne lettest at benytte V e s t e n s oversigt over Nordslesvigs præster 1864-1920 i *Sdj. Aarb. 1923* samt B r e d e r e k: *Verzeichnis der Geistlichen und Gemeinden in Schleswig-Holstein 1864-1933* (1933). En fortegnelse over folk, der har bestaaet teologisk embedseksamen i aarene 1778-1844, er udgivet af F. B. J. W u l f f: *Verzeichnis der im Schlesw.-Holst. Amtsexamen bestandenen Theologen* (1844) med senere tilføjelser af J. M. M i c h l e r (1865 og 1869).

Ogsaa om lærerne ved de højere skoler findes der en ret betydelig litteratur. Haderslev Katedralskoles lærerstab er behandlet af T h. O. A c h e l i s i *Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums* (Quellen u. Forschungen VIII, 1921) og *Haderslev lærde skoles rektorer og lærere i ældre tid* (Personalhistorisk Tidsskrift 7. r. VI, 1921). En fortegnelse over sønderborgske rektorer og lærere er givet af A a g e D a h l: *Bidrag til den gamle Sønderborg Latinskoles og dens Lærerstands Historie* (Aars-

skrift for Sønderborg Statsskole 1931). Oversigt over lærerne ved latinskolen i Tønder i Andresens Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern, og over lærerne ved Flensborg Gymnasiet 1566-1700 i Zeitschrift der Zentralstelle für niedersächsische Familiengeschichte XIII, mens Ernst Müllers bog *Schüler und Lehrer der Husumer Gelehrtenschule von 1449-1852* (1939) indeholder fortegnelser over den husumske latinskoles lærerstab. I sidstnævnte værk og Achelis' bog om Johanneum er der desuden lister over de paagældende skolers dimittender med korte biografier. En oversigt over sønderjyske dimittender fra Ribe katedralskole er givet af Valdemar Bloch: *Fortegnelse over Sønderjyder, dimitterede fra Ribe Katedralskole* (1920). Om Tønder seminariums lærere og dimittender findes der oplysninger i H. Eckert: *Gründung und Entwicklung des Königlich evangelischen Schullehrer-Seminars in Tondern* (1888), Hans Siemensen: *123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern* (1925), og *Tønder Statsseminariums Historie 1788-1938* (1938).

Et spørgsmål, som den, der beskæftiger sig med sønderjysk personalhistorie, ofte bliver stillet overfor, er Sønderjydernes *universitetsstudier*. Det er naturligt, at det især er lærdomsanstalterne i København og Kiel, der har draget Sønderjyllands sønner til sig. Man maa derfor først og fremmest raadsørge disse to universiteters matrikler, der begge er trykt: S. Birket Smith: *Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611-1829* (1890-1912) og Franz Gundlach: *Das Album der Christian-Albrechts Universität zu Kiel 1665-1865* (1915). Til den sidste findes register, men et saadant mangler til den københavnske (haandskrevet register i Rigsarkivet). I ældre tid har mange sønderjyder ogsaa studeret ved fremmede højskoler. Mange af disses matrikler foreligger trykt, og af de fleste findes der trykte uddrag i danske tidsskrifter (især i Kirkehistoriske Samlinger og Personalhistorisk Tidsskrift), uddrag der selvfølgelig ogsaa omfatter sønderjyder. Fortegnelse over trykte matrikler og uddrag deraf i Albert Fabritius og Harald Hatt: *Haandbog i Slægtsforskning*. En række redegørelser for sønderjyske studenters ophold paa tyske universiteter er givet af Th. O. Achelis. De findes spredt i tyske og danske tidsskrifter og

er derfor ret vanskeligt tilgængelige (Oversigt over Achelis' værker af denne art i *Personalthistorisk Tidsskrift* 11. r. III, 1942). Særligt betydningsfulde er uddragene af de endnu utrykte matrikler for universiteterne i Jena og Wittenberg: *Schleswig-Holsteiner auf der Universität Jena 1558-1850* (1932) og *Schleswig-Holsteiner auf der Universität Wittenberg 1602-1812* (1936).

Over *postmestrene* findes en fortegnelse i F. Olsen: *Poststyrelsen, Postkontorerne og Postmestrene i Danmark 1624-1924* (1925), hvortil naturligt slutter sig det dupligerede værk: *Den danske Postetat 1624-1924* (1929) med oplysninger om de enkelte postembedsmænd (eksemplarer paa Statsbibliotekerne, Rigsarkivet og Landsarkivet i København).

Med hensyn til *læger* er man væsentligst henvist til Carøe: *Den danske Lægestand 1479-1900 I-V* (1904-1922). Om *apotekerne* gives der udførlige oplysninger i E. Dam og A. Schæffer: *De danske Apotekers Historie indtil 1922 I-IV* (1925-). Angaaende *forstmænd* findes der forskellige værker, en del interesse for Sønderjylland har C. S. de Roepstorffs: *Meddelelser om danske Forstkandidater 1798-1897* (1898, tillæg i *Tidsskrift for Skovvæsen* 1916).

Ogsaa *militærpersoner* har i høj grad interesseret personalhistorikerne, og det trykte materiale om dem er meget udførligt. For landmilitæretaten er hovedværket dog stadig Hirsch' store utrykte samlinger om danske og norske officerer 1648-1814 (i 12 bind paa Det kongelige Bibliotek); for søetatens vedkommende er det vigtigste værk: T. A. Topsøe-Jensen og E. Marquard: *Officerer i den dansk-norske Søetat 1660-1814 og den danske Søetat 1814-1932 I-II* (1935).

De bildende kunstnere fra hele det danske omraade er skildret i Ph. Weibach: *Nyt dansk Kunstnerlexikon I-II* (1896-97), mens Chr. Dam har udgivet en samling biografier af sønderjyske *billedskærere*. Stor betydning i personalhistorisk henseende har de talrige forfatterleksika. Foruden de danske værker: H. Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 I-XII* (1924-1935) og Th. Erslew: *Almindeligt Forfatterlexicon 1814-1840 I-III* (1843-1853) og *1840-1853 I-III* (1858-1868), findes der flere, der udelukkende angaar hertugdømmerne. Det ældste er: Joha-

nes Møller: *Cimbria Literata* I-III (1744) paa latin, alfabetisk register i 3. bind. Derefter kommer Berend Kordes: *Lexikon der jetztlebenden Schleswig-Holsteinischen und Eutinischen Schriftsteller* (1797); D. L. Lübker, H. Schröder og E. Alberti: *Lexikon der Schlesw.-Holst.-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller 1796-1828* (1829-1831) og *1829-1866* (1867-1868) og *1866-1882* (1885-1886).

VIII. HJEMSTAVNSHISTORIE OG TOPOGRAFI.

For mange mennesker er det den snævrere hjemstavns historie, som først og fremmest fanger interessen og taler til den historiske følelse. Og det er efterhaanden ikke saa faa, der ikke blot føler trang til at læse om fortidens begivenheder i deres hjemegn, men ogsaa ønsker gennem egne studier at trænge ind til en dybere forstaaelse deraf.

Af de foreliggende vejledninger kan nævnes Regnar Knudsen: *Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur* (1939) som dog ikke yder saa meget, som titlen synes at love, idet den mere redegør for forskningsresultater, end giver nogen egentlig vejledning. De enkelte afsnit er iøvrigt ret tilfældigt afgrænsede og undertiden uden væsentlig tilknytning til lokalhistorien. S. Nygård's lille oversigt: *Anvisning til at drive historisk-topografiske Studier* (Fortid og Nutid VII, 1928-1929) behandler næsten udelukkende det arkivalske stof. Det tyske værk P. Ingersen: *Wie erarbeite ich ein Dorfbuch?* (1938) viser, hvorledes man fra tysk side mener, at hjemstavnsarbejdet bør lægges an, og hvilke problemer der skal arbejdes med.

Sønderjyllands særegne statsretslige stilling gjorde det naturligt at skildre dets topografi i særlige skrifter, og saadanne saa lyset paa et meget tidligt tidspunkt. Henrik Rantzaus beskrivelse af den cimbriske halvø *Cimbria chersonesi descriptio*, der blev skrevet i 1597, men først tryktes i 1743 i Westphalens *Monumenta inedita* I, omfatter hele området fra Skagen til El-

ben, mens Caspar Danckwerths store værk: *Newe Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein* (1652) kun angaar hertugdømmerne og saaledes maa siges at være den første virkelige topografi over disse. Værket har betydelig interesse den dag i dag, ikke mindst paa grund af Johannes Mejers efter datidens forhold fortrinlige kort. Mejer var iøvrigt utilfreds med Danckwerths bog og skrev selv et stort værk, som dog aldrig er blevet trykt (manuskripter i Det kongelige Bibliotek se side 201). Den næste topografi, der kun angaar Sønderjylland, kom i 1758 og var skrevet af Johann Friedrich Hansen, men blev udgivet af Anton Friedrich Büsching under titlen *Staatsbeschreibung des Hertzogthums Schleswig*. En ny udgave ved Hansen kom 1770. Dette Værk er paa mange omraader grundlaget for skildringen i Danske Atlas VII. 1799 kom August Niemanns paa mange maader værdifulde *Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde* I, og i det følgende aarhundrede saa en række topografier lyset. De adskiller sig fra de danske derved, at stoffet ikke er ordnet efter sogne, men efter de enkelte bebyggelser. Foruden Dörfers og W. Lessers (1805 og 1853) maa især nævnes Johannes von Schröder: *Topographie des Herzogthums Schleswig* (1837), der er kommet i en række udgaver og endog oversat til dansk (1854). Den nyeste tyske topografi er udgivet af Henning Oldekop 1906 (med særligt register). Et værk, som indeholder et væld af oplysninger om de enkelte sogne, er H. N. A. Jensen: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig* I-IV (1840-1842), der ikke blot giver en fremstilling af de kirkelige forhold og den kirkehistoriske udvikling i de enkelte sogne, men ogsaa et væld af oplysninger om almindelige historiske, statistiske og juridiske forhold.

De vigtigste danske topografiske skildringer i det 18. aarhundrede er Erik Pontoppidan: *Theatrum Daniæ* (1730) og *Danske Atlas* (Slesvig i 7. bind, 1781). Den første danske topografi over Sønderjylland kom i aaret 1852: J. N. Schmidt: *Slesvigs Land og Folk*, et ikke ringe værk med mange selvstændige oplysninger. Den vigtigste danske topografi er dog J. P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig* I-II (1864), et værk som den dag i dag paa mange om-

raader er en uundværlig haandbog, ikke mindst hvad angaar ældre administrations- og jurisdiktionsforhold. De kongerigske dele af Nordslesvig er ikke medtaget heri, men er beskrevet i anden del af J. P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark* (1. udgave, 1859). I sidste (fjerde) udgave af Trap: *Kongeriget Danmark*, optager Nordslesvig næsten hele 9. bind (1929). Trap er det værk, men først søger til, naar man vil have en kort oversigt over et sogns historie eller historiske mindesmærker, men man bør dog altid huske paa, at de ældre topografier — baade danske og tyske — kan indeholde mange værdifulde oplysninger, som ikke findes her.

Den nyeste sønderjyske topografi, udgivet af A. Kirkeskov: *Sønderjylland. Et historisk topografisk Værk I-II* (1935) er kun af ret ringe værdi. En gang med tiden vil bogens smaa biografier over nulevende personer maaske faa en vis personalthistorisk værdi. Vil man have en meget kortfattet oversigt over de enkelte egners geografi og historie er H. V. Clausens rejsehaandbog *Sønderjylland* (1. udg. 1890, 6. udg. 1932) en fortrinlig vejledning med et stof, som let tilegnes, selvom det er fremlagt i en meget koncentreret form.

I forbindelse med topografierne bør ogsaa nævnes de trykte rejsebeskrivelser, der især var paa mode i slutningen af det 18. aarhundrede, og som ofte kan indeholde et værdifuldt topografisk stof. For Sønderjyllands vedkommende er den interessanteste J. Arndt Dyssel: *Forsøg til en indenlands Reise* (1774), men oplysninger af interesse findes bl. a. ogsaa i L. a. g. o Math. W. e. d. e. l.: *Indenlandske Rejse igjennem de betydeligste og skjønneste Egne af de danske Provindser I-II* (1803-1806) og J. A. Petersen: *Wanderungen durch die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* (1839-1847). Ogsaa fra tiden efter 1864 findes der en del rejseskildringer, væsentligst med stærkt nationalt præg.

Et rigt topografisk materiale findes spredt i de talrige tidsskrifter, ikke mindst de ældre som Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, Staatsbürgerliches Magazin og flere andre (angaaende tidsskrifter se iøvrigt nærmere side 120 ff). Foruden i de almindelige historiske tidsskrifter gemmer der sig ogsaa en del topografisk stof i andre publikationer som f. eks. Sprog-

foreningens Almanak 1894-, tidsskriftet *Grænsevagten* 1918-, *Haderslevsamfundets Aarsskrifter* 1934-, *Ribe Stifts Aarbog* 1936-, tidsskriftet *Nordschleswig* 1922-24, der blev udgivet af Jacob Bödewadt, og *Deutscher Volkskalender für Nordschleswig* 1925-. Om de omraader, der tidligere har hørt under Sønderjylland, kan der findes oplysninger i de paagældende amts-historiske tidsskrifter, f. eks. P. Eliassens interessante artikler om de 8 sogne i *Vejle Amts Aarbøger* eller M. H. Nielsens indgaaende redegørelse for spørgsmaalet om enklaverne i *Fra Ribe Amt V*.

Om enkelte sogne og steder foreligger der en ret omfangsrig litteratur. Med hensyn til de — ofte ret ligegyldige — smaaskrifter om topografiske emner maa der henvises til de almindelige bibliografier, litteraturhenvisningerne i Trap og Albertis register til tidsskrifterne. Med hensyn til *byhistorier* er Tønder bedst stillet: L u d w i g A n d r e s e n s betydelige værk *Geschichte der Stadt Tondern I* (1939), gaar kun til 30aarskrigen, mens det nye danske værk: *Tønder gennem Tiderne I-II* (1943-1944) fører skildringen op til 1943. Ogsaa A n d r e s e n s: *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869* (1937) indeholder et meget omfattende byhistorisk stof. Haderslev bys historie er skildret i adskillige værker (oversigt af J e n s J ø r g e n s e n i Sdj. Aarb. 1892), sidst i *Haderslev i gamle Dage I-II* (1926-1929), skrevet paa dansk af den tyske historiker T h. O. A c h e l i s. Nogen fuldstændig købstadshistorie med indgaaende behandling af alle byhistoriske problemer er der dog ikke tale om. Aabenraas historie indtil 1513 er behandlet af ingeniør V. M a r s t r a n d i *Aabenraa ca. 1028-1523. En egnsplan- og byplanhistorisk undersøgelse* (1933). Titlen er vildledende, idet bogen i mindre grad handler om Aabenraa end om forfatterens mere eller mindre fantastiske meninger om alt andet. Et lille værk af købmand T h. R i e s: *Aus Alt-Apenrade. In und um St. Nicolai* (1914) er især af kirkehistorisk indhold, mens kaptajn H. S c h l a i k i e r i *Aabenraa Søfarts Historie* (1929, ogsaa paa tysk) giver en — iøvrigt utilfredsstillende — skildring af Aabenraa skibsfart i de sidste aarhundreder. Cand. mag. G. J a p s e n s artikel *Aabenraa bys økonomiske historie 1850-1864* (Sdj. Aarb. 1935 og 1943) behandler en side og en tidsperiode af Søn-

derjyllands historie, som begge er ret forsømt af den historiske forskning. Fra Sønderborg mangler en samlet fremstilling helt.

Heller ikke de sydslesvigske købstæder er særlig godt stillet. Mest indgaaende er Slesvig og Flensborg behandlet. En oversigt over litteraturen angaaende Flensborg by findes i Christian Voigt: *Bibliographie zur Geschichte und Beschreibung der Stadt Flensburg* (1937), der er udgivet af *Gesellschaft für Flensburgerische Geschichte* som nr. 3 i dets skriftrække, der begyndte at udkomme i 1928. Hidtil foreligger ialt fem bind. Til byens historie foreligger en stor materialesamling i borgmester Claeden: *Monumenta Flensburgensia* I-II (1765-1773), som ogsaa har en del personalthistorisk interesse, og i H. C. P. Sejdellin: *Diplomatarium Flensborgense* I-II (1865-1873), et fremragende værk, der omfatter tiden indtil 1559 og indeholder et kildemateriale, som ofte kaster lys hen over hele Sønderjyllands historie. Iøvrigt foreligger der kun nogle ret utilfredsstillende monografier om denne by: Peter Rivesell: *Versuch einer Beschreibung der Stadt Flensburg* I (1817), A. C. C. Holdt: *Flensburg früher und jetzt* (1884) og Christian Voigt: *Flensburg. Ein Heimatbuch*. I (1929).

Historieskrivningen om Slesvig by blomstrede allerede stærkt i det 16.-18. aarhundrede, da betydelige forskere som Adam Tratziger, Cypræerne, Niels Heldvad og Ulrich Petersen samlede deres righoldige materiale og skrev deres betydelige værker (se nærmere Vilhelm la Cour: *Historikeren og Sønderjylland*, 1941). Det betydeligste værk fra nyere tid er Sach: *Geschichte der Stadt Schleswig* (1875). Nævnes kan ogsaa Heinrich Phillippsen: *Alt-Schleswig* (1924 og 1928), der ikke er nogen byhistorie i egentligste forstand, men kun giver nogle spredte skildringer fra byens liv igennem aarhundrederne. Et arbejde af mere speciel art er Ilse Schneider: *Stadtgeographie von Schleswig* (1934) med oversigt over den historiske litteratur vedrørende byen.

Om større landomraader foreligger der en ikke helt ringe litteratur ikke mindst fra ældre tid. Peter Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse* (1775, ny udgave 1942), K. Aagaard: *Beskrivelse over Tørning Lehn* (1815), Johann Chr. Gude: *Bericht von der Halbinsel Sundewitt* (1788),

Claus Duus: *Darstellung der Halbinsel Sundewitt* (1836), Ottsen: *Der Kreis Tondern* (1906), J. Nissen: *Haderslev Amt* (1840), et ikke særlig omfangsrigt værk, der dog indeholder en del selvstændige oplysninger. J. Erichsen: *Der Kreis Hadersleben* (1895), Henrik Ussing: *Det gamle Als* (1926, væsentligst folkloristisk) og J. R. Hübertz: *Beskrivelse over Ærø* (1834, ny udgave 1919).

Fra Sydslesvig maa først og fremmest fremhæves H. N. A. Jensen: *Angeln. Zunächst für die Angler historisch beschrieben* (1844), i ny — men daarlig — bearbejdelse 1922 ved P. W. Martensen og P. J. Henningsen. Midtslesvig er skildret i Gunnar Knudsens og Knud Kretschmer: *Sydslesvig I* (1933), et nyt bind om Angel er under udgivelse. Svansen er blevet behandlet af Chr. Kock i *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen* (1912), mens Eidersted er blevet skildret af forskellige forfattere, mest omfattende er Fr. Feddersens værk: *Beschreibung der Landschaft Eiderstedt* (1853). Af Stapelholm findes en ældre skildring: Johan Adrian Bolten: *Beschreibung und Nachrichten von der Landschaft Stapelholm* (1777). Om den slesvigske vestkyst — ikke mindst de frisiske øer — foreligger der en meget omfangsrig litteratur. Allerede i det 16. og 17. aarhundrede blomstrede historieskrivningen i disse egne (se nærmere la Cour: *Historikeren og Sønderjylland*). Hovedværket fra den nyere tid er Friedrich Müllers bindstærke værk: *Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste I-III* (I. Halligerne, II. Øerne, III. Fastlandet), der begyndte at udkomme 1917. Iøvrigt er der i de sidste aar udkommet en række skildringer af sydslesvigske egne og landskaber, bl. a. en del hjemstavnsbøger (*Heimatbücher*), langtfra alle lige værdifulde. De senere aars digebygning og landvinding belyses af et billedhefte, udgivet af H. Lohse: *Trutz blanke Hans* (u. a.).

Den specielle sognehistoriske litteratur er baade i omfang og kvalitet meget ringe. Det betydeligste værk om et enkelt nord-slesvigske landsogn er uden tvivl Claus Rolfs omfangsrige: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer* (1926). Paa dansk foreligger der kun ganske faa skildringer, alle ufuldstændige og som regel kun i meget ringe grad bygget paa selvstæn-

dige arkivstudier. H. Hejselberg-Paulsens værk med den misvisende titel *Sønderjydske Slægter* (1941-1942) indeholder en delvis skildring af Øster-Løgum sogns historie. Af andre fremstillinger kan nævnes Krogh: *De gamle Slægter. Lokal- og Slægthistorie fra Aller Sogn* (1936), J. Raben: *Nordborg igennem 800 Aars skiftende Historie* (1929) og Thade Petersen: *Rømø* (i Sdj. Aarb. 1903-1906). Rømø er et af de bedst behandlede sogne i Nordslesvig, idet der ogsaa foreligger to tyske værker om den ejendommelige ø: E. Moritz *Die Nordseeinsel Röm* (1903) og *Die Insel Röm* (1909). Om Christiansfeld er der en del litteratur, en samlet — men kortfattet — skildring i Frederik Christian Høys lille bog: *Christiansfeld 1773-1923* (1923).

Nordslesvig var som bekendt ikke rig paa godser, og den godshistoriske litteratur er derfor meget sparsom. Den eneste samlede skildring er Caroline Andersen: *Grams Historie* (1926), et værk der bygger paa et meget righoldigt materiale, men er noget uoverskueligt paa grund af en uheldig disposition.

Den sydslesvigske sognehistoriske litteratur er betydeligt større end den nordslesvigske. Fra de nordligste dele af Sydslesvig kan bl. a. nævnes: O. C. Nerong: *Das Kirchspiel Grundhof* (1895), Hans Detlef Ahlefeld: *Schloss Glücksburg* (1908), C. J. Rickmers: *Geschichte des Kirchspiels Satrup bis zum Jahre 1800* (1902), J. C. Friedrichsen: *Chronik des Kirchspiels Sørup* (1907), Wilhelm Clausen: *Eggebeker Heimatbuch* (1939) og H. Wenzel og B. Ketelsen: *Flur, Dorf und Haus im Grenzkirchspiel Medelby* (Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins V, 1940) og M. Voss: *Chronik der Kirchengemeinde Ostfeld im Kreise Husum* (1905).

Hvis man sammenligner den sønderjyske topografiske litteratur med den nørrejyske, vil man snart opdage, at mens Sønderjylland havde føringen for 100-150 aar siden, er forholdet nu omvendt. Mange sogne i Nørrejylland har deres egen sognebeskrivelse, mens der i Nordslesvig ikke findes en eneste fuldstændig dansk sognehistorie. Dette skyldes næppe, at sønderjyderne er mindre historisk interesserede end nørrejyderne, men grunden maa snarest søges i, at den nationale kamp i saa høj grad

har lagt beslag paa dem, der kunde tage del i det kulturelle arbejde. Men i hvert fald vilde det baade af kulturelle, nationale og videnskabelige grunde være ønskeligt, at flere tog det lokal-historiske arbejde op.

IX. HISTORISKE TIDSSKRIFTER OG ORGANISATIONER.

Udforskningen af Sønderjyllands historie, baade alene og i sammenhæng med henholdsvis Danmarks almindelige og Holstens særlige historie, er formaal for adskillige foreninger, der udfolder en livlig virksomhed.

Historisk Samfund for Sønderjylland er stiftet i 1922 med udgivelsen af *Sønderjydske Aarbøger* som dets vigtigste opgave. Aarbøgernes historie gaar imidlertid længere tilbage i tiden end samfundets. Initiativet til deres udsendelse blev taget af rigsarkivar A. D. Jørgensen; 1889 kom første bind, og som udgivere stod H. P. Hanssen, Gustav Johannsen og P. Skau, Bukshave. Af disse var H. P. Hanssen den virksomste, men den egentlige ledelse laa i A. D. Jørgensens hænder. Da han døde i 1897, fik *Sønderjydske Aarbøger* sagkyndig bistand af senere professor Aage Friis og sønderjyden dr. M. Mackeprang.

Første række gaar til 1914 med et bind for hvert aar undtagen 1896, 1898 og 1911. Indholdet var til en begyndelse mere alsidigt, end det senere er blevet; behandlingen af aktuelle problemer havde en ret betydelig plads ved siden af de historiske emner.

Verdenskrigen satte en stopper for udgivelsen. Efter oprettelsen af *Historisk Samfund for Sønderjylland* paabegyndtes i 1923 2. række, der gaar til 1931. For aaret 1932 udsendtes det statelige festskrift til H. P. Hanssen, og med 1933 aabnedes 3. række i nyt og større format.

Foruden *Sønderjydske Aarbøger* udgiver *Historisk Samfund* fra 1924 ogsaa *Sønderjydske Maanedsskrift*, der indeholder et alsidigt stof af historisk, folkloristisk og national-politisk art.

Endelig har *Historisk Samfund for Sønderjylland* paabegyndt udsendelsen af en særlig skriftrække; foreløbig er der kommet

nedennævnte bøger: Provst Erik Christensen: *Fra min Virksomhed i Tønder* (1939), P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landraad* (1941), *Tønder gennem Tiderne I.* (1943) og M. H. Nielsen: *Fra Slesvigsk Fattigvæsens Fortid* (1944).

Som modstykke til Sønderjydske Aarbøger er man vant til at betragte *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*. Men »Zeitschrift« omfatter begge hertugdømmerne og har et universitet i ryggen; det raader paa den maade over et større antal skolede kræfter, end Sønderjydske Aarbøger kan regne med.

Selskabet for slesvig-holstensk historie blev stiftet i 1833. Dets historie er skildret af V. Pauls: *Hundert Jahre Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* (1933). Det udgav først et tidsskrift: *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein, Lauenburg und der angrenzenden Länder und Städte*. Det kom i fem bind 1833-43 og fortsattes derefter med *Nordalbingische Studien*, udgivet af prof. G. Waitz, i seks bind 1844-48 og 1854. Efter en standsning udsendtes fra 1858 et nyt tidsskrift *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Det udkom i 10 bind indtil 1869. Siden 1870 har titlen været den nuværende. I 1899 kom der et samlet register for de første 20 bind og siden et register for hvert 10. bind.

Ved siden af udgivelsen af *Zeitschrift* har selskabet givet sig i kast med adskillige opgaver. Siden 1914 udgiver det serien *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, en videreførelse af en Quellensammlung, der kom i syv bind 1862-1913. Af »*Quellen und Forschungen*« er efterhaanden kommet ca. 26 bind; »forskningerne« har i tidens løb faaet overvægten over »kilderne«.

En anden serie er grundlagt med navnet: *Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins*, hvoraf der er kommet 4 bind.

I 1923 paabegyndtes udsendelsen af et nyt historisk tidsskrift, *Nordelbingen*, delvis i opposition til *Zeitschrift*. Fra første færd lagde *Nordelbingen* særlig vægt paa kunst-, litteratur- og kulturhistorie. I 1935 blev det overtaget af *Gesellschaft für schleswig-holsteinische Gesichte*, og der blev aftalt en arbejdsdeling

mellem de to tidsskrifter, saaledes at Zeitschrift især tog sig af den politiske historie og Nordelbingen af den kulturelle historie.

I 1936 begyndte selskabet i samarbejde med det arkæologiske musæum i Kiel udsendelsen af et arkæologisk tidsskrift: *Offa*. Der staar altsaa nu tre store tidsskrifter til raadighed for historieforskningen i provinsen Slesvig-Holsten.

Selskabets kildepublikationer skal nærmere omtales under redegørelsen for de trykte kilder til Sønderjyllands historie.

Ved siden af Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte maa ogsaa nævnes det i 1918 oprettede *Schleswig-Holsteinische Universitäts-gesellschaft*, der foruden hjælp til folkeoplysende arbejde yder støtte til udgivelse af videnskabelige værker, deriblandt en hel del historiske.

Et fremstød for den historiske forskning i Kiel blev foretaget i 1938 med oprettelsen af *Institut für Volks- und Landesforschung an der Universität Kiel*. Initiativet blev taget af overpræsident Lohse. Den første leder af instituttet var Kieler-Universitetets rektor, prof. Ritterbusch, og i spidsen for det videnskabelige arbejde stod prof. Otto Scheel.

Instituttet fik ni afdelinger med følgende betegnelser: 1) Forhistorie, 2) Slægtshistorie, 3) Landshistorie, 4) Aandshistorisk folkeforskning, 5) Bebyggelseshistorie, 6) Naturvidenskabelig landsforskning, 7) Folklore og folkekunst, 8) Folkelivspleje, 9) »Grænselandet«.

Instituttet blev udstyret med rigelige pengemidler og aabnede 3 nye historiske skriftserier:

- 1) *Schriften zur politischen Geschichte und Rassenkunde Schleswig-Holsteins*. (hidtil 5 bind).
- 2) *Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins*. (hidtil 6 bind).
- 3) *Politische Schriften Schleswig-Holsteins*. (1 bind).

Endelig skal nævnes maanedsskriftet *Die Heimat*, der udgives af provinsstyrelsens kulturafdeling. *Die Heimat* er meget alsidigt og indeholder baade historiske, litteraturhistoriske, naturvidenskabelige og litterære bidrag.

Det er saaledes et meget stort apparat, der staar til raadighed for tysk forskning i provinsen Slesvig-Holsten. Men det kan ikke uden videre sammenlignes med det arbejde, der fra dansk

side gøres med sønderjysk historie. Mange af de videnskabelige opgaver, der i Danmark løses under eet, bliver i Tyskland taget op af de enkelte provinser; man maa derfor paa adskillige punkter over for det slesvig-holstenske stille det fællesdanske, hvis der skal være bund i sammenligningen. Man kan f. eks. ikke uden videre sætte den nye Sønderjyllands Historie op mod Geschichte Schleswig-Holsteins; denne maa tillige sammenholdes med Danmarks Riges Historie og Det danske Folks Historie.

Ved siden af de større sammenslutninger med begge de gamle hertugdømmers eller hele Sønderjyllands historie som arbejdsomraade, findes der enkelte foreninger, der kun dyrker et landskabs eller en egne historie.

Nordfriesischer Verein für Heimatkunde und Heimatliebe har udsendt en række skrifter og udgiver nu *Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland*.

Paa Sild er der en Heimatverein, der driver hjemstavnsmusæet i Keitum og udgiver *Sylter Inselbücherei*. Ligeledes har Før en hjemstavnsforening, der udsender *Führer Heimatbücher*.

For Ejdersteds vedkommende kan nævnes, at der er udsendt første bind af en hjemstavnsbog, og at der findes en skriftserie kaldet: *Zur Heimatgeschichte Eiderstedts*.

I Angel oprettedes 1929 en forening, der nu kaldes: *Heimatbund Angeln*, som udsender en aarbog og fra 1937 tillige: *Beiträge zur Heimatkunde der Landschaft Angeln*.

Flensborg by har sit særlige selskab, hvis publikation er: *Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte*.

Altertumsverein für Schleswig und Umgegend har siden 1929 udgivet en særlig *Jahrbuch*.

I Eckernförde er siden 1923 udkommet *Heimatblätter des Kreises Eckernförde*, og i 1936 paabegyndtes udsendelsen af *Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt Hütten und Dänischwohld*.

Landskabet Stabelholm har en *Verein für Heimatkunde und Heimatpflege*.

Svarende til disse sydslesvigske landskabsforeninger findes i Nordslesvig kun et: *Historisk Samfund for Als og Sundeved*, der er nær knyttet til musæet paa Sønderborg slot og udsender en mindre publikation: *Fra Als og Sundeved*.

X. HJÆLPEMIDLER VED DET HISTORISKE STUDIUM.

Det trykte materiale til Sønderjyllands historie findes meget spredt, alene opregningen af de forskellige historiske tidsskrifter giver et indtryk heraf. Men i tidens løb er der tilvejebragt adskillige hjælpemidler, der letter orienteringen og gør, at man hurtigt kan finde den bog eller artikel, man har brug for.

De bedste danske hjælpemidler til at finde rundt i den omfattende historiske litteratur er for den ældre tids vedkommende *Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482-1550* (1919) og *1551-1600* (1931) med særligt register (1935) og *Bibliotheca Danica I-IV* (med supplement og register, 1877-1931). Sidstnævnte værk indeholder en systematisk fortegnelse over litteraturen vedrørende Kongeriget og Sønderjylland 1481-1830. En fortsættelse af *Bibliotheca Danica* er *Erichsen og Krarup: Dansk Historisk Bibliografi I-III* (1917-27), der omfatter den historiske litteratur — selvstændige værker saavel som tidsskriftartikler — fra aarene 1831-1912 samt tidsskriftartikler fra tiden før 1830. I andet bind findes en fortegnelse over litteratur vedrørende Sønderjyllands og Holstens historie, Holstens dog kun for tidsrummet 1460-1864. For tiden efter 1912 foreligger der ingen samlet oversigt, og man maa derfor ty til de aarlige oversigter over den historiske litteratur, som udgives af den danske historiske forening sammen med *Historisk Tidsskrift*, samt til *Dansk Tidsskriftindex*, der begyndte at komme 1915, og som fra 1918 har en særlig rubrik for Sønderjylland.

Et udmærket bibliografisk hjælpemiddel er ogsaa de aarlige litteraturoversigter i *Zeitschrift*; de er fra 1928 udskilt fra tidsskriftet i særlige hefter. Værdifuldt er ligeledes det trykte *Katalog der schleswig-holsteinischen Landesbibliothek I* (1896-98) med tillæg I (1907), tillæg II (1927) og tillæg III (1940) (litteratur indtil 1937). Et samlet register for de tre første bind er udgivet 1929. Ogsaa *F. Witt: Quellen und Bearbeitungen der schleswig-holsteinischen Kirchengeschichte* (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 1. r. I, 1899, 2. opl. 1913) vil i mange tilfælde kunne yde en god hjælp, idet den omfatter mange andre omraader end de kirkehistoriske.

Et særligt hjælpemiddel til at faa overblik over de ældre slesvigske og holstenske tidsskrifter er E. d. Alberti: *Register über die Zeitschriften und Sammelwerke für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* (1873).

Enhver, der beskæftiger sig med studiet af fortiden, vil gang paa gang træffe paa foreteelser og begreber, som er ham ukendte, men som han maa erkende for at forstaa fortidens tale. Det kan være ukendte møntforhold, datoangivelser eller maaske selve de sproglige udtryk.

Skrifttegnene er den første og største vanskelighed, der møder enhver, der vil sysle med fortidens skriftlige efterladenskaber. Er man kun vant til nutidens latinske skrift, maa man have studeret de ældre gotiske skrifttegn ret indgaaende for at kunne løse de gamle papirers gaader. Det vil derfor være fornuftigst, at man paabegynder dette studium inden det første arkivbesøg. Det sker lettest ved hjælp af et lille hefte, udgivet af H o l g e r H j e l h o l t: *Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af det 19. Aarhundrede* (1941). Klogt vil det ogsaa være at læse E. K r o m a n s: *Skriftens Historie i Danmark* (1943), hvori der foruden en klar fremstilling af den danske skriftshistorie gennem tiderne med mange oplysende illustrationer ogsaa findes et værdifuldt og meget paakrævet kapitel om forkortelser. Den middelalderlige skrift frembyder særligt store vanskeligheder, men ogsaa denne kan studeres hjemme ved hjælp af det store værk: *Palæografisk Atlas. Dansk Afdeling* (1903).

Tidsangivelserne i ældre tid afveg meget fra de nu gængse, man angav som regel dagen i forhold til en eller anden helgendag eller kirkelig festdag, og længe efter at man var gaaet over til den nuværende dateringsmaade, blev præsterne i kirkebøgerne ved med at bruge kirkelige tidsangivelser som f. eks. 10. søndag efter trinitatis. Det lyder ret indviklet, men i virkeligheden er det ganske ligetil at faa fastslaaet, hvilke moderne datoer der svarer til disse gamle dateringer, idet man har let anvendelige haandbøger, ved hjælp af hvilke disse omregninger hurtigt kan foretages og andre kronologiske problemer kan løses uden besvær. De mest anvendte er: R. W. B a u e r: *Calendar for Aarene 601-2200* (1868 og senere udgaver) og O. G r o t e f e n d: *Taschenbuch der Zeitrechnung* (1898 og senere udgaver).

Selve sproget vil ofte volde vanskelighed, ikke mindst naar det er tyske, eventuelt plattyske, aktstykker, man staar overfor. Foruden til de almindelige ordbøger, først og fremmest *Videnskabernes Selskabs Ordbog I-VIII* (1793-1905) og den nye *Ordbog over det danske Sprog* (1919-, hidtil udkommet i 21 bind, til stivøjet), maa man i mange tilfælde ty til *Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog* (1881-1918) eller *H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* (1886-1914), der selvfølgelig omfatter sproget fra Skagen til sproggrænsen i Syd-slesvig. Begge ordbøger — og ikke mindst den sidste — fortæller ikke blot, hvad ordene betyder paa moderne rigsdansk, men hvor det er nødvendigt, redegør de ogsaa for, hvilke begreber ordene dækker over. Ved de tyske aktstykker vil man ofte have god brug for professor *Otto Mensings* store værk om plattysk: *Schleswig holsteinisches Wörterbuch I-V* (1927-1935), der ligesom *Kalkars* og *Feilbergs* ordbøger forklarer mange af de forekommende begreber. Til hjælp ved plattyske eller nedertyske tekster er der to andre hjælpemidler: *Schiller og Lübbers Mittelniederdeutsches Wörterbuch I-VI* (1875-81), ogsaa i en haandudgave (1888), der som regel vil være tilstrækkelig, og *A. Lasch og C. Borchling: Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (1928-), der dog kun er udkommet til heger.

Erfaringen viser, at der er tre ting, som for den ikke helbefarene ofte gør det vanskeligt fuldt ud at forstaa og udnytte en historisk tekst: betegnelserne for mønt, maal og vægt, som ikke mindst i Sønderjylland frembyder utallige problemer. Over maal og vægt er der nu skabt en meget værdifuld, let anvendelig og indgaaende oversigt i *Svend Aakjærs* redegørelse: *Maal, Vægt og Taxter i Danmark* (Nordisk Kultur XXX, 1936), der selvfølgelig ogsaa udførligt beskæftiger sig med de slesvigske forhold. Vanskeligere er det med møntvæsnet. *William Scharling* har i *Kort Udsigt over den danske Mønthistorie* (1869) skildret møntvæsnets historie og *Georg Galster* har givet en oversigt over *Danmarks Mønter*, der dog kun gaar til ca. 1625 (Nordisk Kultur XXIX, 1936). Sammededs findes et »nominalleksikon« over de vigtigste møntbetegnelser, et værdifuldt hjælpemiddel, udarbejdet af *Niels Ludvig Rasmussen*. Om møntvæsnet i det 16.-19. aarhundrede foreligger der

adskillige specialværker af J. W i l c k e samt A x e l N i e l s e n s undersøgelse: *Specier, Kroner og Kuranter, en Studie over den faldende Rigsdalerværdi i Danmark i Tiden 1671-1726* (1907), hvori pengenes valutariske værdi for første gang er bestemt. Nogen særlig oversigt over hertugdømmernes møntvæsen foreligger ikke.

Nævnes skal ogsaa et par andre historiske videnskaber af mere speciel art: *segl-* og *vaabenkundskab*, som især har betydning ved studier over middelalderlige forhold. Skal man f. eks. udrede adelsgenealogiens indviklede traade, er det nødvendigt at have et godt kendskab til disse særlige historiegrene. Mens litteraturen om vaabnene — først og fremmest adelsvaabnene — ikke er særlig omfattende — hovedværket er P. B. G r a n d j e a n : *Dansk heraldik* (1919) — er der skrevet en del om danske og sønderjyske segl. De to store publikationer vedrørende ældre danske segl: H e n r y P e t e r s e n : *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen* (1886), sammes *Danske adelige Sigiller fra det XIII. og XIV. Aarhundrede* (1897) og A. T h i s e t : *Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrede* (1905), omfatter naturligvis ogsaa de sønderjyske segl. Ogsaa for hertugdømmernes vedkommende er der paabegyndt et større seglværk: *Schleswig-holsteinische Siegel des Mittelalters*, udkommet er hidtil kun seglene fra Nordfriesland og Dithmarsken og de gejstlige segl (sidstnævnte i anden afdeling I (1933) ved G o t t f r i e d E r n s t H o f f m a n n).

Seglene var dog ikke alene knyttet til mennesker, men ogsaa til byer, herreder og institutioner. En kort oversigt over de sønderjyske byers segl findes i O t t o H u p p : *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer* (1903), som iøvrigt ogsaa omfatter enkelte herreder og landskaber. *Slesvigske Herredssegel* er skildret af C. M. A. M a t t h i e s s e n (Slesvigske Provindsialefterretninger IV, 1863) og en mere indgaaende redegørelse for herrederne i Tønder amt er givet af L u d w i g A n d r e s e n : *Von alten Siegeln und von Besiegeln in Tondernschen Harden bis 1700* (Nordelbingen VI, 1927).

I forbindelse med vaaben og segl bør ogsaa nævnes bomærkerne (»Hausmarken«), som er af meget gammel oprindelse. Det er endnu ikke klarlagt, om bomærket var rent personligt,

eller om der var — eller kunde være — tale om arvelighed indenfor slægten, eventuelt om det i landsbyerne udelukkende var knyttet til gaardene. Af den noget spredte litteratur om dette spørgsmaal kan foruden *Michelsens* afhandling: *Die Hausmarken* (1855) nævnes *C. L. E. Steemann*: *Hausmarken und Siegel im Herzogthum Schleswig* (Jahrbücher für die Landeskunde X, 1869) med gengivelse af en række bomærker, bl. a. fra Flensborg amt, Kær og Hviding herreder. Museumsdirektør *J. Raben* har i en række artikler (især *Hausmarken von Alsen und Sundewitt* i *Die Sippe der Nordmark* 5/6, 1941-1942) behandlet problemet for *Sønderborg amts* vedkommende.

Til slut skal omtales *kartografien*, der nærmest maa betragtes som en geografisk videnskab, men dog i mange tilfælde har stor betydning for historikeren — ikke mindst lokalhistorikeren. En oversigt over den ældre kartografis historie er givet af *F. Geertz*: *Geschichte der geographischen Vermessungen und der Landkarten Nordalbingens vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Jahre 1859* (1859). Værket giver gode oplysninger om de ældre kort, men er ganske ensidigt i sin bedømmelse af de nationale forhold. I første bind af den store udgave af *Mejers kort* findes der en oversigt over den ældre kartografi i hertugdømmerne, og *P. Lauridsens* artikel *Kartografen Johannes Mejer. Et Bidrag til ældre dansk Kaarhistorie* (H. T. 6. r. I, 1887-1888) indeholder ligeledes mange oplysninger om de ældre kort. Det samme gælder *Fr. Müllers* værk: *Das Wasserwesen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste*, især I. l. (1917).

Det første kort over Slesvig og Holsten blev udgivet af *Jordanus* 1559. Den betydeligste af de ældre kartografer var *Johannes Mejer*, hvis kort i *Danckwerths*: *Newe Landesbeschreibung* (1652) i snart 150 aar blev grundlaget for al slesvigsk korttegning. Hans »historiske« kort over vestkysten, der skulde vise landskabets udstrækning før de store vandfloder, har givet anledning til en ikke ringe litteratur, og ret forskellige anskuelser om deres værdi har gjort sig gældende (bl. a. diskussionen om det forsvundne Rungholt). Hans meget vigtige specialkort over Aabenraa amt (kort for hver landsby, sogn og herred samt for hele amtet) er nu offentliggjort i: *N. E. Nørlund*: *Johannes Mejers Kort over det danske Rige III* (1942).

I samme værks andet bind (Jylland og Fyn) er der ogsaa kort, der omfatter Ærø, Rømø, vadehavet og andre dele af Nord-slesvig. I en særlig rulle findes en gengivelse af et af Mejers kort over Sønderjylland, som hidtil har været utrykt, og som giver gode oplysninger om hans arbejdsmetoder. Bortset fra det her nævnte er der ikke i den nye udgave medtaget Mejerske kort fra Slesvig.

Danske Atlas' syvende bind (1781) indeholder en række værdifulde kort og prospekter over byerne, men kun enkelte almindelige landkort. De første kort, udført paa grundlag af videnskabelige opmaalinge, er *Videnskabernes Selskabs Kort*. Arbejdet med dem begyndte i 1770erne, men udgivelsen af de sønderjyske kort fandt først sted i aarene 1780-1825 (fem specialkort i maalestocken 1:120000). Originalkortene (maalestocken 1:20000), der giver værdifulde oplysninger om det sønderjyske landskab for 150 aar siden, findes i Geodætisk Institut. En ny udgave af disse kort («efter Krigsministeriets Befaling recognosceret i Aarene 1851-1854») foranstaltedes i 1850erne af den danske generalstab (maalestock: 1:120000)). Fra omtrent samme tid stammer ogsaa de værdifulde bykort i Traps Hertugdømmet Slesvig. De *tyske maalebordsblade* (maalestock 1:25000), udgivet omkring 1880 paa grundlag af opmaalinge sidst i 1870erne, var for sin tid et stort fremskridt og vil efterhaanden faa betydelig historisk interesse ved deres mange detailoplysninger om landskabet i denne tid. De *danske maalebordsblade* (maalestock 1:20000) er af fremragende kvalitet og et uundværligt hjælpemiddel for enhver, der indgaaende vil arbejde med en bestemt egns historie og topografi.

Foruden de almindelige kort er der ogsaa i det 19. og 20. aarhundrede udkommet en lang række specialkort. Som et led i den nationale kamp spillede sprogekortene en ikke helt ringe rolle. Man begyndte fra tysk side med kort tegnede af F. Geertz: *Karte zur Übersicht der Grenzen der Volks- und Kirchen-Sprachen im Herzogthume Schleswig* (1838), derefter H. Bierntzki's: *Nationalitäten- und Sprachenkarte des Herzogthums Schleswig*, der var tilegnet den tyske nationalforsamling (1849); begge er gengivet i Allens: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig II* (1858). I 1849 kom ogsaa Joh. Val.

Kutscheits *Karte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg zur Übersicht der nationalen und sprachlichen Unterschiede ihrer Bewohner*. Som svar paa Geertz' kort udgav Peter Chr. Koch allerede 1839: *Udkast til et Sprog-Kort over Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland*. Et nyere sprogkort er fra dansk side udgivet af H. V. Clausen: *Sprogkårt over Sønderjylland (1889)*. Af de talrige andre specialkort, som i tidens løb har set lyset, og hvoraf de fleste findes spredt i forskellige historiske værker, bør nævnes Gustav Rosendals kort over Sønderjylland (1912), »udarbejdet med særligt henblik paa det historiske og nationale«, med en del specialkort (Sønderjylland i middelalderen, delingerne, valgkredse og valgresultater, sprogforhold m. m.). Et nyt kort af lignende art og udarbejdet paa grundlag af Rosendals kort blev udgivet i 1932 af F. Dahl, Knud Kretzschmer og Poul Skadhauge. Fra tysk side foreligger det omfattende værk: *Schleswig-Holsteins Geschichte und Leben in Karten und Bildern. Ein Nordmark-Atlas*. Udgivet af O. Brandt og K. Wölfle (1928). Foruden et rigt billedmateriale indeholder det et meget stort antal kort til belysning af den historiske udvikling i hertugdømmerne, deres landskabs- og erhvervsmæssige struktur samt administrative inddelinger gennem tiderne.

XI. TRYKTE KILDER.

Udgivelsen af det historiske kildemateriale har især omfattet det middelalderlige brevstof, og arbejdet er nu naaet saa vidt, at alle aktstykker til 1513 er trykt — helt eller i uddrag. En fortegnelse over alle trykte breve med kort angivelse af deres væsentligste indhold findes i *Regesta diplomatica historiæ Danicæ* 1. r. I-II og 2. r. I-II (1847-1907), der omfatter materialet fra kongeriget og Sønderjylland indtil 1660, mens *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. r. I-IV (1894-1912) og 2. r. I-IX (1928-1939) giver en fortegnelse over alle danske breve til 1513, idet de hidtil utrykte udgives, dog med enkelte forkortelser. Værket er af central betydning for ethvert studium af

Sønderjyllands historie i middelalderen, og benyttelsen lettes ved udførlige person- og stedregistre. I forbindelse med repertoriet maa ogsaa nævnes *De ældste danske Archivregistraturer* I-V (1854-1910), hvori der findes fortegnelser over brevsamlinger fra middelalderen og det 16. aarhundrede. En del sønderjyske brevfortegnelser er optaget i femte bind, saaledes bl. a. registraturer over Slesvig biskoppens og kapitlets arkiver samt Løgum klostres arkiv.

En ny, endnu mere omfattende, udgave af breve fra det gamle danske statsomraade med fuldstændig gengivelse af alle aktstykkerne er under udgivelse. Det foreligger i tre forskellige afdelinger: *Corpus Diplomaticum Regni Danici 1135-1340* I-VII (1938) indeholder fotografiske gengivelser af samtlige i inden- og udenlandske arkiver bevarede originaldiplomer med danske udstedere. I *Diplomatarium Danicum*, hvoraf der foreløbig er kommet 2. r. I-V der omfatter aarene 1250-1305 (1938-1943), men som skal medtage alle breve til 1340, muligvis til 1523, findes aktstykkerne i fuldstændig gengivelse paa originalsproget og med et udførligt videnskabeligt noteapparat. Da de ældre breve næsten alle er paa latin, udgives der samtidig en oversættelse *Danmarks Riges Breve*, hvoraf ligeledes er kommet 2. r. I-V for aarene 1250-1305 (1938-1943). Endvidere samles oversættelserne i en saakaldt *Amtsudgave*, hvor brevene er ordnet topografisk. Et bind angaar Sønderjylland.

Tanken om udgivelsen af et saadant diplomatarium er gammel. To af det 18. aarhundredes store danske historikere Hans Gram og Jakob Langebek arbejdede med den, og der blev skabt en stor afskriftsamling, som nu opbevares i Rigsarkivet under navnet Langebeks Diplomatarium. Den blev aldrig trykt, men Langebeks store arbejde med kildestoffet til Danmarks historie bar dog alligevel rige frugter. Han var stifteren af »*Et til det danske Sprogs og Histories Forbedring samlet Selskab*«, som 1745 begyndte at udsende *Danske Magazin*, der stadig udgives af selskabet, og hvori der gennem de mange aar er blevet fremlagt et stort kildemateriale — ogsaa til sønderjysk historie. Men Langebeks største bedrift blev dog udsendelsen af *Scriptores Rerum Danicarum medii ævi*, som senere blev fortsat af andre og ialt foreligger i ni bind (1772-1878), hvoraf det sidste indeholder et

udførligt register. Ogsaa heri findes meget værdifuldt sønderjysk kildemateriale.

I det 19. aarhundrede er udgivelsesarbejdet blevet fortsat i stadig større omfang. En særlig omfattende og betydningsfuld virksomhed er udfoldet af *Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie*, der stiftedes i 1877. Meget af det middelalderlige kildemateriale foreligger nu i bedre udgaver, aarbøgerne saaledes i mønstergyldig form i *Ellen Jørgensen: Annales Danici medii ævi* (1920) og mange af beretningerne i *M. C. I. Gertz'* to store udgiverarbejder: *Vitae sanctorum Danorum* (1908-1912) og *Scriptores minores historiæ Danicæ medii ævi* (1917-1922). Et vigtigt kildekrift er den stærkt omdisputerede *Kong Valdemars Jordebog*, sidst og bedst udgivet af *Svend Aakjær* (1926-) med et værdifuldt noteapparat. For vort kendskab til sønderjyske forhold i det 13. aarhundrede er jordebogen uden tvivl den vigtigste kilde. En del af det middelalderlige kildestof er udgivet i dansk oversættelse af *Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse*.

Kirkehistorikeren *H. F. Rørdam* arbejdede hele sit liv indgaaende med det 16. aarhundredes historie, og hans store udgiverværk: *Monumenta historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede I-II* (1871-1875) og 2. r. I-II (1884-1888) indeholder et omfattende stof, for en del bestaaende af historiske beretninger. Den vigtigste af de trykte kilder til dette aarhundredes historie er dog *Kancelliets Brevbøger 1551-1636* (1885-1940), der skal fortsættes til 1660, og som indeholder uddrag af alle kongebreve, hvoraf en del vedrører enklaverne og Haderslev amt. Brevbøgerne fra 1523-1550 er udgivet under titlen: *Kong Frederik den Førstes danske Registranter* (1879) og *Danske Kancelliregistranter 1535-1550* (1881-1882). Hertug Hans den ældres kopibøger, de saakaldte *Hansborgregistranter*, er ved at blive udgivet af *Caroline Andersen*. Endnu foreligger kun første bind: *De hansborgske Registranter I. Forordninger 1544-1580* (1943). Af betydelig interesse for Sønderjylland er desuden *Kronens Skøder 1535-1719 I-III* (1892-1941), der ligesom Kancelliets Brevbøger er udgivet af Rigsarkivet, som ogsaa har ansvaret for *F. Falkenstjernes* og *Anna Hudes* udgave af

Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden (1895-1899), et værk mod hvis udgivelsesprincipper der kan rejses mange indvendinger.

Vedrørende det 17.-20. aarhundrede er der ikke udgivet saa omfattende et kildemateriale som fra den ældre tid. Skulde man fremhæve et enkelt tidsafsnit, hvor det trykte stof spiller en særlig dominerende rolle, maa det blive sidste halvdel af det 18. aarhundrede. Af interesse for sønderjysk historie er bl. a. *Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772 I-IV* (1927-1936), som indeholder akterne ang. processerne mod Struensee og Brandt samt de breve, der blev beslaglagt hos Struensee og de mænd, der havde været knyttet til ham. De er udgivet af H o l g e r H a n s e n. Endvidere L. B o b é: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770-1827 I-X* (1895-1931) og A a g e F r i i s: *Bernstorffske Papirer i Tiden 1732-1835 I-III* (1904-1913). Fra det 19. aarhundrede bør nævnes de trykte referater af folkerepresentationernes forhandlinger, først og fremmest *Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Hertugdømmet Slesvig*.

Ogsaa fra tysk side er der i tidens løb blevet udført et stort arbejde for at faa udgivet kildematerialet til hertugdømmernes historie. Det ældste tyske værk, som i større udstrækning indeholder materiale vedrørende Sønderjyllands historie, er E. J. W e s t p h a l e n: *Monumenta inedita rerum Germanicarum præcipue Cimbricarum et Megapolensium I-IV* (1739-1745). Denne kildeudgave er uundværlig ved et ethvert studium af ældre sønderjysk historie, hvorfor det er saa meget desto mere beklageligt, at gengivelsen i allerhøjeste grad er mangelfuld og fejlene talrige. J. F. N o o d t: *Beyträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und Gelehrten-Historie der Herzogthümer Schleswig und Holstein I-II* (1744-56) er ikke nær saa omfattende som Westphalens værk.

I det 19. aarhundrede tog udgivervirksomheden stærk fart, og det er først og fremmest »Gesellschaft« der har æren herfor. *Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden I-V* (1886-1932), udgivet af P. H a s s e og V o l q u a r t P a u l s, svarer i sit anlæg til det danske repertorium, men afviger dog fra dette ved at gengive de utrykte breve in extenso og ved i en del

tilfælde ogsaa at optrykke tidligere udgivne breve. Et omfattende materiale er ligeledes fremlagt i *Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte* I-IV (1839-1875, i bd. I-II bl. a. aktstykker vedrørende hertugdømmernes historie til 1400, i bd. III *Registrum Königs Christians I*), og det af samme selskab udgivne *Quellensammlung* I-VII (1862-1913), hvor hvert bind udgør en helhed for sig og indholder kildestof, der som regel har en vis indre sammenhæng; heri bl. a. G. Waitz: *Urkunden und andere Actenstücke zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein unter dem Oldenburgischen Hause* (bd. II), *Scriptores minores rerum Slesvico-Holsatensium* (bd. IV), *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig* udg. af R. Hansen og W. I. Lers Jensen (bd. VI). En slags afløser af dette værk er *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, der begyndte at komme i 1914, og som baade indeholder kildemateriale og behandlinger, efterhaanden mest det sidste.

En kronologisk ordnet fortegnelse over aktstykker i de ældre tidsskrifter findes i A. L. Bertis: *Register über die Zeitschriften und Sammelwerke für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* (1873) og en tilsvarende oversigt over dokumenter, der er offentliggjort i *Zeitschrift*, er optaget i registrene til dette værk. I *Zeitschrift* 1876-78, 1881 er der udgivet nogle *Repertorien* zu *Schlesw.-Holst. Urkunden Sammlungen*, som dog er af temmelig begrænset værdi.

Til slut skal nævnes et trykt kildestof af en særlig beskaffenhed: *aviserne*. En kort orientering med hensyn til de sønderjyske aviser gennem tiderne har P. Eliassen givet i: *Presseforhold i Sønderjylland* (Dansk Provinspresse, 1925), mens R. D. Bülck har foretaget en meget indgaaende undersøgelse af de ældste aviser: *Das schlesw.-holst. Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789* (Quellen und Forschungen XVI, 1928).

I ældre tid var aviserne meget knappe og indeholdt af hjemligt stof især officielle kundgørelser og lignende. P. v. Hedemann-Heespen har i *Die Schleswig-Holsteinischen Anzeigen 1750-1800 als Geschichtsquelle* (Zeitschrift 1911) givet en redegørelse for, hvilket historisk materiale der kan findes i et af datidens blade.

I løbet af det 19. aarhundrede bliver aviserne bredere i formen, faar et mere og mere forskelligartet indhold og større og større historisk værdi. Deres tal forøges samtidig, og det bliver vanskeligere og vanskeligere at finde frem til det, man søger. Men samtidig med at stoffet bliver rigere og mere levende, bliver det ogsaa mere upaalideligt. Den politiske og nationale lidenskab præger indholdet i høj grad. Hvad det vinder i fylde, taber det i troværdighed. Gør man sig dette forhold klart, kan man med stort udbytte bruge avisernes rige kildestof til belysning af mange forskellige sider af den historiske udvikling i det 19. og 20. aarhundrede. Udarbejdelse af registre til dem vilde lette benyttelsen i høj grad. Hidtil foreligger der dog kun saadanne til aargangene 1893-1923 af *Hejmdal*. De er udarbejdet af *Troels Fink* og findes bl. a. paa Landsbiblioteket i Aabenraa. Af kongerigske aviser er *Politiken* og *Berlingske Tidende* registreret, henholdsvis fra aarene 1884-1907 og 1856-1907. Registerne, der er udarbejdet af Institutet for Historie og Økonomi, findes paa Statsbibliotekerne i Aarhus og København og paa Landsarkivet i Odense.

XII. ARKIVMATERIALET.

Mens studiet af Danmarks oldtid næsten udelukkende bygger paa de jordfundne levn — fortidens efterladenskaber fra mark og mose — stiller forholdet sig anderledes, naar talen er om middelalderen og den nyere tid. Vore museer gemmer mange og rige minder fra disse perioder af landets historie, og rundt om taler de gamle kirker og andre af fortidens bygninger deres manende sprog til vort sind. Men en dyb og alsidig indtrængen i fortids liv og udvikling, naaes dog kun gennem de haandskrevne kilder. Disse kan være beretninger, skrevet af samtidens eller senere tiders mennesker. For den ældre middelalders vedkommende maa historieskrivningen i meget vid udstrækning bygge paa denne slags kilder. Men efterhaanden som vi kommer længere ned mod vor egen tid, forandrer forholdet sig. Beretningernes Rolle bliver mindre, og brevstof, regnskaber, alt det man med eet ord kan kalde arkivstoffet, bliver mere og mere omfattende.

Den største del af arkivstoffet stammer fra administrationens arkiver. Ogsaa betydelige arkiver af ren privat natur er bevaret. Paa de gamle herregaarde, ofte ogsaa paa almindelige bøndergaarde, har man trofast vaaget over fortidens minder, og meget er blevet gemt til vore dage. Ogsaa mange af tidligere aarhundreders betydelige mænd har haft den rette historiske forstaaelse, har erkendt deres forpligtelse overfor deres lands historie og eftertidens historiske forskning og har opbevaret deres breve og optegnelser. I tidens løb er de fleste af disse papirer blevet samlet i arkiverne og delvis ogsaa i bibliotekerne, hvor man især kan vente at finde manuskripter, samlinger og forarbejder til bøger og i naturlig forbindelse dermed litterære personligheders efterladenskaber i det hele taget.

Bibliotekerne ordner deres bøger og haandskrifter sagligt. For eksempel samles bøger, der angaar skolevæsen, for sig, bøger angaaende kirkelige forhold for sig. En saadan ordningsmaade var ogsaa almindelig i ældre tiders arkiver, men efterhaanden som arkivmasserne svulmede op, viste det sig, at denne vej ikke mere var farbar. I anden halvdel af det 19. aarhundrede slog den opfattelse mere og mere igennem, at de papirer, der hørte sammen, skulde holdes samlet, at for eksempel Tyske Kancellis arkiv skulde forblive en enhed, der ikke maatte sammenblandes med Rentekammerets arkiv. I de fleste arkiver ordnede man desuden papirerne paa samme maade, som det paagældende embede selv havde haft dem ordnet, havde de ligget efter brevbøgernes eller journalernes numre, skulde de blive liggende som bilag til disse. Denne ordningsmaade, som man almindeligvis kalder ordning efter proveniens- eller hjemhørsprincippet, er i de danske arkiver gennemført meget følgestrengt. I de tyske arkiver — her drejer det sig selvfølgelig først og fremmest om Det preussiske Statsarkiv i Kiel — har man gennemført proveniensprincippetets første regel: de enkelte arkivfonds er holdt for sig; men ved fordelingen af akterne har man som regel forladt den oprindelige ordning og gennemført en meget stærk saglig gruppering af akterne, ligesom man i høj grad benytter sig af bogstav- og talsignaturer. I Statsarkivet i Kiel brugtes for eksempel bogstavet C ved akter fra slesvigske amter, C. VI er betegnelsen for papirer fra Tønder amt, C. XII for papirer fra Flensborg amt, mens der nu anvendes

afdelingsbetegnelser. Dette ordningsprincip hænger naturligt sammen med, at det i tyske embeder er og igennem lang tid har været almindeligt at ordne akterne sagligt, saaledes at sager ang. samme emne ofte heftes sammen i et akthefte. En nedhængende »Aktenschwanz« angiver dettes indhold. De fleste af de sønderjyske akter fra tiden efter 1867 er ordnet paa denne maade.

Sønderjyllands og de sønderjyske arkivers historie er paa det inderligste knyttet sammen. Landsdelens omskiftelige skæbne gennem tiderne har paa afgørende maade sat sit præg paa de sønderjyske arkivaliers skæbne. Uden at kende hovedtrækkene af den statsretslige, politiske og administrative historie, vil det være vanskeligt at holde rede paa de mange forskellige arkivfonds, hvorfra kilderne til Sønderjyllands historie maa hentes. Det var ikke blot de mange delinger, som gjorde Slesvig til et administrativt kaos, til et virvar, som selv embedsmændene ikke kunde finde ud af. Den sønderjyske befolknings konservatisme og den særegne historiske udvikling gjorde, at landsdelen bestod af en række administrative og retslige enheder, som ikke var skarpt adskilt og afgrænset i topografisk henseende. Mange steder fandtes enklaver, som ofte havde deres oprindelse i gamle gejstlige besiddelser; dette gælder for eksempel Løgumkloster, Maarkær og Svabsted amter, hvis undersaatte som regel laa blandet mellem andre amters. Af størst betydning var de kongerigske enklaver paa Slesvigs vestkyst. Ogsaa de var af gejstlig oprindelse — det var Ribe bispens ejendom, som var blevet inddraget ved reformationen¹⁾. Da de i et og alt hørte under kongeriget, maa kilderne til deres historie søges i de kongerigske arkiver. Endvidere maa man erindre, at de statsretslige grænser ikke faldt sammen med de gamle stiftsgrænser. Ribe stift omfattede hele vestkysten af Slesvig, oprindelig til og med Ubjerg sogn. En del mistedes i det 16. og 17. aarhundrede, men lige indtil 1864 hørte størstedelen af Vestslesvig under Ribe stift. I spørgsmaal, der angik kirke- og fattigvæsen, delvis ogsaa skolevæsen, gjaldt den kongerigske lovgivning, og Danske Kancelli var med hensyn til disse forhold den øverste regeringsmyndighed. Paa

¹⁾ En oversigt over deres omfang findes i første udgave af Trap: Danmark II (1859) 1004-1040; jvnfr. iøvrigt M. H. Nielsen i Fra Ribe Amt V, 1919-1922).

tilsvarende maade hørte Als (undtagen Sønderborg og Kegnæs) og Ærø under biskoppen i Odense, indtil der i 1819 indsattes en særlig biskop for de to øer, hvilket dog ikke ændrede deres forhold til den kongerigske lovgivning.

Endelig skal der erindres om, at Hertugdømmet Slesvig, hvortil Femern ogsaa hørte, omfattede mere end det omraade, der efter 1864 var under fremmedherredømmet, idet Danmark ved Wienerfreden — til erstatning for de kongerigske enklaver — beholdt de otte sogne syd for Kolding samt Ærø og en del sogne omkring Ribe.

Det er dog ikke blot de mange fyrster og de udviklede administrationsforhold, der gør sønderjyske arkivforhold til en labyrint, som det selv for den øvede historiker kan være vanskeligt at finde rundt i. Historien er ikke stillestaaende. Den er en genspejling af livet med dets stadige uro, skiften og forandring. I Sønderjylland har den historiske udvikling været mere urolig end i den øvrige del af Danmark. Det har fra tidernes morgen været et grænseland og haft et grænselands omskiftelige skæbne. Grænser forandredes, og herskerne skiftede. Ogsaa denne skiften har selvsagt afsat sit spor i arkiverne, deres historie og organisation.

Da krigen afsluttedes i 1864, var de væsentligste af de sønderjyske centraladministrationsarkiver samlet i København. Men afstaaelsen af hertugdømmerne medførte ogsaa en forandring heri. Wienertraktatens paragraf 20 fastslog blandt andet, at foruden administrative og retslige dokumenter vedrørende de afstaaede territorier, skulde de dele af de københavnske arkiver, »som have tilhørt de afstaaede Hertugdømmer, og som ere blevne udtagne af deres Arkiver, være at aflevere til dem tilligemed de tilhørende Fortegnelser og Registre«. Forhandlingerne om afleveringerne til Preussen afsluttedes i 1873, og i dette og de følgende aar afleveredes en stor del af Tyske Kancellis arkiv, Rentekammerets arkiv, Gottorperarkivet og mange andre arkivfunds. Der vil under omtalen af de enkelte arkiver blive gjort nærmere rede for dette forhold. I almindelighed kan det siges, at afleveringen absolut ikke gjorde studiet af Sønderjyllands historie lettere. Meget var blevet tilbage i København, men da der havde manglet faste og klare principper for, hvad der skulde afleveres,

og hvad der skulde blive tilbage, var det meget vanskeligt at skaffe sig overblik over, hvad der var i København, og hvad der var kommet til Slesvig. Udførlige trykte registraturer kunde have raadet bod paa meget, men hidindtil har kun korte oversigter set dagens lys.

Da de historiske begivenheder i 1920 førte Nordslesvig tilbage til Danmark, var det naturligt, at arkivalierne vedrørende de sønderjyske landsdele kom tilbage til de danske arkiver. Da man paa begge sider var klar over, at afleveringerne i 1870erne var utilfredsstillende, enedes man om at tage hele spørgsmaalet op til ny drøftelse. I 1924 opnaaedes der enighed mellem forhandlerne, men først i 1936 fandt selve udvekslingen sted. Til Rigsarkivet afleveredes da det meste af, hvad der i sin tid var blevet afleveret til Preussen af Det slesvigske Ministeriums arkiv, desuden Tyske Kancellis kopibøger 1730-1770 (de ældre havde ikke været afleveret), et stort antal nordslesvigske lokalakter fra Gottorperarkivet, Rentekammeret, Tyske Kancelli, Den slesv.-holst. Landkommission (bl. a. udskiftningskort) og enkelte mindre arkivfonds. En vigtig og betydningsfuld erhvervelse var ogsaa amtsregnskaberne og jordebøgerne fra de nordslesvigske amter (undtagen Tønder). Til Landsarkivet i Aabenraa afleveredes saa at sige alt, hvad der i Statsarkivet fandtes af nordslesvigske lokalarkiver. Tyskland fik fra Rigsarkivet et betydeligt materiale, der især stammede fra Fællesarkivet og Gottorperarkivet, og som først og fremmest angik Holsten, men dog ogsaa Sydslesvig. Fra Landsarkivet i Aabenraa afleveredes en del ikke særlig betydningsfulde arkivalier vedrørende Syd-Tønder kreds¹⁾.

Der kan ikke være tvivl om, at for den danske forsker, der beskæftiger sig med studiet af Sønderjyllands historie, har arkivudvekslingen betydet et stort fremskridt. Selvom en del enkeltheder kan kritiseres, maa man dog ikke glemme, at selv den mest stringent gennemførte udveksling kun til en vis grad kan løse de arkivalske problemer. Størstedelen af akterne kan fordeles

¹⁾ Redegørelse for afleveringerne i 1870erne findes i Aarsberetninger fra det Kongelige Gehejmearchiv V og VI (1871-1882), for udvekslingen i 1936 blandt andet i H. T. 10. r. IV (1937-1938), Fortid og Nutid XII (1937-1938) og Archivalische Zeitschrift 42-43 (1934).

topografisk, men protokollerne vil aldrig kunne deles. For den, der til bunds vil drive studier over hertugdømmernes historie, er det nu som tidligere nødvendigt at benytte alle tre statsarkiver: Rigsarkivet i København, Landsarkivet i Aabenraa og Statsarkivet i Kiel.

Da de administrative grænser idag ikke er de samme som før 1864, opstod der efter 1920 en arkivteknisk vanskelighed. For at raade bod herpaa, blev det paa et møde af arkivlederne i København 1936 besluttet at foretage en arkivudveksling mellem Landsarkiverne i Viborg, Odense og Aabenraa. Arkivalier, der angik egne, som laa uden for det paagældende landsarkivs omraade, skulde saavidt muligt afleveres til det landsarkiv, hvorunder den paagældende egn hørte. Fra Viborg til Aabenraa skulde der saaledes overføres arkivalier vedrørende Vestslesvig, fra Aabenraa til Viborg papirer vedrørende egnen omkring Ribe og de otte sogne. Landsarkivet i Odense skulde have alt, hvad der angik Ærø, og aflevere, hvad det havde om Als. Ordningen er allerede delvis gennemført, men ogsaa for dens vedkommende gælder det, at en saadan udveksling aldrig kan blive fuldstændig.

Dansk arkivvæsens grundlov er loven af 30. marts 1889. Ved denne oprettedes et Rigsarkiv, og tre provinsarkiver (nu landsarkiver) i Viborg, Odense og København. Hertil kom efter genforeningen et arkiv i Aabenraa. Mens Rigsarkivet eller Hovedarkivet indeholder centraladministrationens papirer, er landsarkiverne opbevaringsstedet for de lokale embeders arkiver.

Selvom der har været ønsker fremme derom, var der ikke før 1864 blevet indrettet noget arkiv i hertugdømmerne. Det var derfor en nærliggende tanke at skabe et saadant arkiv, saa meget mere som man havde særlige statsarkiver i de gamle preussiske provinser. Begyndelsen blev gjort i 1868, og allerede i det følgende aar kunde der udnævnes en kommissarisk arkivleder. Arkivet skulde først og fremmest rumme de papirer, der allerede fandtes paa Gottorp slot, og de arkivalier, der i henhold til fredstraktaten skulde afleveres fra København. Det var dog ogsaa meningen i Statsarkivet at samle akter fra de slesvigske og holstenske lokale embeders arkiver. En friherre von Reitzenstein fik fuldmagt til at foretage indsamlingen. Allerede i 1869 besøgte han adskillige steder i Nordslesvig. Dele af Aabenraa

byarkiv afleveredes saaledes i juni 1869. I en skrivelse af 21. juli 1869 til amtsretterne opstilledes der regler for, hvad der skulde afleveres. Foruden de gamle breve (Urkunden) og arkivernes ældre sager fra tiden før 1650 var det først og fremmest kriminalakter, der skulde til Slesvig. For de sønderjyske byers vedkommende var det ogsaa næsten udelukkende denne slags arkivalier, der blev afleveret¹⁾. Ogsaa senere fandt der afleveringer sted, og selvom disse var betydeligt mere omfattende, bærer de dog ogsaa tilfældighedens præg. Af ensartede protokollrækker kan enkelte bind være afleveret, andre være blevet tilbage. Nogle gamle arkivfortegnelser sendtes til Slesvig, andre forblev ved embederne. Da det var de enkelte embedsmænd selv, som udtog sagerne, er det disse, som i første række maa bære skylden herfor, selvom ansvaret i sidste instans falder paa arkivmyndighederne med deres svigtende sans for, hvad der var af betydning for den historiske forskning, og manglende evne til koncist og klart at formulere de krav, der maatte stilles til afleveringerne. Der er nu raadet bod paa fortidens synder, idet saa at sige alle de akter, der har været afleveret fra Nord-slesvig, ved den store arkivudveksling er kommet tilbage til Landsarkivet i Aabenraa, hvor de er blevet forenet med de øvrige embedsarkivalier.

LITTERATUR:

Wilh. Junghans: Die älteren Landesarchive Schleswig-Holsteins und deren Rücklieferung von Seiten Dänemarks (Jahrbücher für die Landeskunde VIII, 1866, ogsaa som særligt skrift), H. Kochendörffer: Das Archivwesen Schleswig-Holsteins (Nordelbingen II, 1923 og som særligt værk, 1924).

1. RIGSARKIVET.

Rigsarkivets indhold er af et saa stort omfang, at en vis erfaring og historisk viden er nødvendig for at kunne udnytte det fuldtud. Inden man begynder sine studier der, er det fornuftigst i forvejen at skaffe sig et overblik over arkivets organisation og

¹⁾ Angaaende afleveringerne se Hille: Übersicht über die Bestände des kgl. Staatsarchivs zu Schleswig (1900) 2; Fortid og Nutid X (1933-1934) 1 ff.

indhold. En ganske kort oversigt over dets historie, organisation og virksomhed er givet i en lille pjece: *Rigsarkivet* (1939), mens der mere udførligt og indgaaende redegøres herfor i: *Axel Linvalds: Dansk Arkivvæsen. Historie, Organisation og Virksomhed* (1933). Nogen samlet trykt fortegnelse over Rigsarkivets samlinger eksisterer ikke, men i *Kr. Erslevs: Rigsarkivet* (1923) er der givet en summarisk oversigt over de forskellige arkivfonds og deres indhold samt over de vigtigste registraturer og andre hjælpemidler. Den lille bog, der bærer vidne om sin forfatters klare tankegang og fremragende evne til at disponere sit stof, er ganske uundværlig for enhver, der vil studere i Rigsarkivet. Over enkelte arkivgrupper foreligger der trykte fortegnelser, udgivet af Rigsarkivet under betegnelsen: *Vejledende Arkivregistratur: I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513-1848* (i: *Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv 1883-85*. Ny udgave 1943 ved *Bjørn Kørnerup*), *II. Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet 1660-1848* ved *J. Bloch* (1892), *III. Finansarkiverne 1660-1848, Generalpostdirektionens Arkiv 1711-1848* ved *J. Bloch* (1900), *IV. Privatarkiver fra det 19. Aarhundrede beroende i Rigsarkivet* ved *Kr. Erslev* (1923), *V. Danmarks Kirkebøger* ved *S. Nygård* (1933). Registraturerne — det gælder ikke mindst II og III — er dog i allerhøjeste grad forældet, idet der siden deres udgivelse har fundet meget store omordninger sted af de paagældende arkivfonds.

En særlig redegørelse for de specielt sønderjyske arkivalier findes i en artikel af *F. J. West: Oversigt over de i Rigsarkivet opbevarede Arkivalier vedrørende Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland* (Fortid og Nutid III, 1921). Vil man vide lidt om det sønderjyske arkivstofs nyere historie, kan en gennemlæsning af *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv I-VII (1852-1883)*, *Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1883-88*, *Meddelelser om Rigsarkivet (med Landsarkiverne) 1889-1920* og *Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I (1906-1918)* i mange tilfælde give god oplysning.

En samlet redegørelse for dansk centraladministrations historie foreligger ikke, men der findes en række fremstillinger vedrø-

rende enkelte tidsrum. Nævnes kan William Christensens indgaaende skildring af det 15. aarhundredes statsforvaltning i bogen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede* (1903), Carl Christiansens: *Bidrag til dansk Stats-husholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I-II* (1908-1922). Særlig betydningsfulde afsnit af den centrale statsstyrelses historie efter 1660 er skildret i værket: *Den danske Centraladministration* (1921), mens V. A. Secher og Bjørn Kornrup har givet fremstillinger af Danske Kancellis historie i Vejledende Arkivregistraturer I (1886 og 1943). Fortegnelser over dansk centraladministrations embedsmænd i tiden 1660-1935 er udarbejdet og udgivet af Rigsarkivet: G. N. Kringelbach: *Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848* (i Meddelelser fra det kongelige Gehejmearkiv 1886-1888) G. N. Kringelbach, L. Laursen og Harald Jørgensen: *Den civile Centraladministration 1848-1893* (1894), *1894-1913* (1921), *1914-1935* (1936). Hertil slutter sig G. N. Kringelbach: *Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden* (1899) og *Appelinstansernes Embedsetat 1660-1919* (1928). Et studium af disse værker gør det muligt at faa en oversigt over den indviklede og stadig skiftende forretningsgang indenfor enevældens kollegier, først og fremmest Tyske Kancelli og Rentekammeret.

I Rigsarkivet findes der desuden en del haandskrevne hjælpemidler, som kan lette benyttelsen af de omfattende arkivfunds. Her skal blot nævnes de vigtigste af dem, der har betydning for studiet af sønderjysk historie, idet der med hensyn til specialregistraturerne maa henvises til redegørelsen ved omtalen af de enkelte arkiver. Af registraturer og fortegnelser af mere almen interesse kan nævnes: Fortegnelse over Rigsarkivets arkivregistraturer, designationer over de akter, som i 1870'erne og i 1936 afleveredes til Tyskland (registrant nr. 163 a-g og 165 d), og over dem, der i 1936 kom til Danmark fra Statsarkivet i Kiel (nr. 165 a-c). Den sidstnævnte designation omfatter ogsaa de akter, der kom til Landsarkivet i Aabenraa, og findes i begge arkiver.

Ved benyttelsen af breve indtil det 16. aarhundredes midte kan man ofte drage nytte af den kronologiske fortegnelse over

Rigsarkivets pergamentsbreve og vigtigere papirsbreve. Ogsaa Voss' registranter over topografisk samling paa pergament og registrene til topografisk samling paa papir kan undertiden have sin betydning ved topografiske studier, selvom de paagældende samlinger i det væsentligste er opløst.

Rigsarkivet har udarbejdet en seddelregistratur over, hvad der foreligger af personalhistoriske hjælpemidler. Af almindelige fortegnelser over embedsmænd kan nævnes: N. Møller: *Alfabetisk Fortegnelse over alle Rangspersoner 1730 - ca. 1780*), der omfatter hele riget. Et eksemplar findes ogsaa i Det kongelige Bibliotek (Ny kgl. Saml. fol. 744). Med hensyn til embedsmændene i de forskellige administrationsgrene henvises til redegørelsen for de enkelte arkivfonds.

En del af de almindelige personalhistoriske hjælpemidler vil blive omtalt i forbindelse med de enkelte arkiver og under Rigsarkivets manuskriptsamling, her skal kun nævnes nogle enkelte, der alle findes paa læsesalen: Brevskriverregister til privatarkiverne, register til testamenterne, F. r. O l s e n: *Den danske Postetat 1624-1927* (dublikeret) og J. H. F. J a h n s: *Personalìa*, indeholdende alfabetisk ordnede oplysninger om forskellige militærpersoner (væsentlig fra sidste halvdel af det 17. aarhundrede). L e n g n i c k s kirkebogsuddrag, der ogsaa omfatter sønderjyske sogne, og som undertiden, hvor kirkebøgerne senere er tabt, er førstehaands kilder, samt L. B o b é s uddrag af kirkebøger fra hertugdømmerne (bl. a. Slesvig og Eckernförde, Kiel og Rendsborg).

a. MIDDELALDEREN. KONGEHUSETS OG RIGETS ARKIVER. KABINETSARKIVERNE.

Det væsentligste af arkivmaterialet fra *middelalderen* er trykt, og i Repertoriet (1. r. IV (1906-1912) og 2. r. VIII (1936)) findes der fuldstændige fortegnelser over indholdet af de enkelte arkivfonds. *Kongehuset og rigets arkiv* (seddelregistratur) indeholder en del akter vedrørende de enkelte konger, statsforfatningen og centralstyrelsen samt en særlig afdeling angaaende de indre forhold. Heraf kan nævnes C. 6 a og b: landgods i Sønderjylland

og afdelingen D: Særlig stillede landskaber og unionsriger: 1. Slesvig (og Holsten). Denne afdeling indeholder mange meget vigtige sager vedrørende Slesvigs almene historie, ikke mindst de statsretslige forhold, 2. Slesvig stift 1539-1661, 7. Diverse pergamenten vedrørende hertugdømmerne 1302-1739. En række »Urkunden« vedrørende Nordslesvig 1473-1816 blev i 1936 afleveret fra Statsarkivet i Kiel. Uden særlig tilladelse er selve kongehusets arkiv kun tilgængeligt til 1770.

I denne forbindelse maa ogsaa nævnes *Kabinetsarkiverne*, hvoraf en del gik tabt ved Christiansborgs brand i 1794. Af størst betydning er Frederik den sjettes kabinetsarkiv, der ogsaa omfatter den tid, da han var kronprins (seddelregistratur).

b. DE KONGELIGE REGERINGSKONTORER.

Af regeringskontorerne, hvorfra den kongelige del af Sønderjylland administreredes, var *Tyske Kancelli* (fra 1806 Slesvig-holstenske, fra 1816 Slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli) det vigtigste. Selvom der allerede tidligere var tilløb til en udskillelse af et særligt tysk regeringskontor, var det dog først under Frederik I, at der opstod et tysk kancelli, idet hans tidligere hertugkancelli i det væsentlige overtog ledelsen af hertugdømmerne og de udenrigske anliggender. Udenrigspolitikken hørte under Tyske Kancelli indtil 24. december 1770, da der oprettedes et særligt departement for de udenlandske sager. Tyske Kancellis arkiv er derfor delt i to afdelinger: den indenlandske og den udenlandske. Kun den første har speciel betydning for sønderjysk historie.

Hvad der nu findes i Rigsarkivet af Tyske Kancellis tidligere store arkiv er meget spredt og tilfældigt, det meste blev i sin tid afleveret til Preussen, og kun en mindre del, de nordslesvigske lokalakter og kopibøgerne 1730-1770, er nu kommet tilbage. I slutningen af 1890'erne begyndte man paa en ordning af de tilbageblevne akter, en del ordnedes efter den Sixtelske registratur, hvoraf man har faaet en afskrift, omfattende de ikke afleverede dele (registratur nr. 132; om registraturen se nærmere under Statsarkivet i Kiel side 192), mens en stor del af de øvrige arkivalier ordnedes som indlæg eller bilag til brevbøgerne eller

ekstrakterne af disse. Over arkivet findes en af arkivar West udarbejdet seddelregistratur; desuden forskellige andre registraturer og fortegnelser: et »Repertorium Cancellariæ« fra 1601 og et af arkivsekretær Kr. R. Scharffenberg ca. 1760 udarbejdet »Repertorium Archivi« med sag-, person- og stedregister (registrant 132 b). Endvidere en fortegnelse over, hvad der i 1850'erne afleveredes fra Det slesvigske Ministerium (registrant 90) samt en fælles registratur over en betydelig del af arkivalierne vedrørende hertugdømmerne (registrant 110).

Mens en ikke helt ringe del af arkivet før 1770, især fra det 16. og 17. aarhundrede, endnu findes i Danmark, er de fleste af de nyere akter afleveret til Preussen. Det vigtigste af indholdet er brevbøgerne: »Patenten« fra aarene 1524-1538, 1596-1602, 1622, 1626-1631, 1648-1651, 1655-1657, 1660-1684, 1687-1699, 1701-1770 og »Indländische Registrante« (senere »Rescripte«), der begynder 1541, men som fra tiden før 1670 kun er bevaret fra enkelte spredte aar, deraf dog en del fra det 16. aarhundrede. Fra 1670-1770 er rækken fuldstændig. Rigsarkivet har for tiden efter 1730 ladet tage en afskrift af de ekstrakter, der findes i Statsarkivet af de to rækker brevbøger, og hertil er der særlige alfabetiske registre. Afskrifterne, der dog kun er ført ned til 1789, gør det lettere at arbejde med brevbøgerne til 1770 og har ikke mindst betydning for tiden efter 1770, da de til en vis grad erstatter de afleverede protokoller. Det var ønskeligt om afskrivningen kunde gennemføres til 1848.

Fra aarene efter 1770 er arkivets vigtigste indhold den lange række forestillingsprotokoller, hvoraf der paa læsesalen findes et kronologisk ordnet udtog i 6 bind med navne- og sagregister, det sidste paa sedler.

Af det øvrige indhold kan foruden koncepterne og indlæggene til brevbøgerne nævnes en række bestallingsprotokoller, der begynder 1523, en del korrespondancesager (især med medlemmerne af de slesvigske hertugslægter) og indberetninger fra embedsmændene og de administrative myndigheder i hertugdømmerne samt sager angaaende de mange forhandlinger mellem kongen og hertugerne i det 16.-18. aarhundrede. Endvidere en række processager, landdagsakter og kommissionsakter. En del sager vedrørende Ærø og de otte sogne og de nordslesvigske lokalakter,

som afleveredes i 1936, er nu indordnet i selve kancelliets arkiv. Det samme gælder nogle mindre, men ikke uvæsentlige, samlinger: Nyere politisk samling, papirer fra Regenburgs samlinger (deriblandt en del materiale vedrørende det danske sprogs historie 1811-1849), akter vedrørende krigen 1807-1814 og grev W. Moltkes papirer.

Over embedsudnævnelser under Tyske Kancelli ca. 1660-1725 og 1730-1737 findes et seddelregister, der dog ikke er fuldstændigt for den første periodes vedkommende. En trykt registratur over Tyske Kancellis arkiv kan snart ventes at foreligge.

Det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli blev ophævet 2. september 1849, og dets forretninger gik lidt senere over til *Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig*, der oprettedes 5. marts 1851. En betydelig del af dette arkiv afleveredes til Preussen, men ved udvekslingen tilbageleveredes alt med undtagelse af kopibøgerne og akter af aktuel retslig betydning. Af indholdet kan nævnes forestillingerne 1849-1863. En ældre fortegnelse i registrant 110. desuden seddelregistratur.

Med hensyn til *Danske Kancellis* store og udmærkede arkiv er der ingen grund til at gaa i detaljer. Dets betydning var meget ringe for Slesvig, og det er næsten kun oplysninger om enklaverne og de kirkelige forhold i Vestslesvig og paa Als og Ærø, man kan vente at finde deri. Dog maa det erindres, at i det 16. og 17. aarhundrede blev en del sager angaaende de kongelige dele af hertugdømmet Slesvig undertiden ekspederet derigennem. En trykt registratur *Danske kancelli og de dermed beslægtede Institutioner 1513-1848* (Vejledende Arkivregistraturer I, 1886), er som nævnt udgivet af V. A. S e c h e r 1886 (ny udgave ved B j ø r n K o r n e r u p 1943). En lille oversigt over den væsentligste del af indholdet findes i Haandbog i Slægtsforskning (1943). Af de forskellige hjælpemidler skal kun nævnes person- og stedregistrene til seddelregistraturen over breve og indlæg til brev-bøgerne, udarbejdet til 1650. Da afleveringen i sin tid fandt sted til Preussen, blev der af arkivet udtaget en del sager angaaende de egne, der havde sorteret under kancelliet. Disse er nu tilbageleveret og atter indordnet i arkivet. En særlig fortegnelse giver oplysning om, hvor akterne i de enkelte læg nu findes (registrant 165 a 2).

Der findes seddelregister over udnævnelser under Danske Kancelli 1660-1848, endvidere topografisk og sagligt ordnede protokoller over adskillige bestallinger 1730-1848 (med sted- og personregistre). En særlig fortegnelse over retsbetjente omfatter ogsaa enklaverne.

I forbindelse med Danske Kancelli kan nævnes *General-Kirkeinspektionskollegiet*, som eksisterede 1737-1791, og som indeholder en del arkivalier angaaende kirker og skoler i de sogne, som hørte under de kongerigske stifter. Trykt registratur i Vejledende Arkivregistratur I (1886 og 1943).

Næst efter Tyske Kancelli er det *Rentekammerets* arkiv, som har størst betydning for studiet af sønderjysk historie. En stor del af de tyske akter blev i 1874-1875 afleveret til Preussen. Især gik det ud over de tyske renteskriverkontorers arkivalier, mens det tyske sekretariats arkiv, der var af mere almen interesse, ikke led saa haardt ved afleveringerne.

Rentekammeret blev først i 1660 et selvstændigt kollegium, som dog indtil 1679 hed *Skattekammerkollegiet*. Det havde ledelsen af størstedelen af de finansielle, økonomiske og materielle anliggender, idet der dog efterhaanden udskiltes særlige kollegier for ledelsen af visse grene heraf, finanskollegiet, generaltoldkammeret og kommercekollegiet. I Skattekammerkollegiets bogføring var der ikke nogen adskillelse med hensyn til rigets enkelt dele (dog angaar enkelte protokoller, ført af Henrik von Stöcken, udelukkende hertugdømmerne). Fra 1679 laa de tyske sager under det danske sekretariat, men i 1699 oprettedes et særligt *tysk sekretariat* for hertugdømmerne, hvor de sager blev behandlet, som skulde afgøres ved kongelig resolution. Fra 1680 var der desuden særlige *renteskriverkontorer*, hvor Rentekammerets korrespondance førtes. En trykt fortegnelse over arkivet er udgivet af J. Bloch i 1892 (Vejledende Arkivregistraturer II), men denne er nu fuldstændig forældet og for hertugdømmernes vedkommende meget ufuldstændig, hvorfor Rigsarkivets seddelregistratur maa benyttes (jvnfr. ogsaa registrant 110). En ny registratur er under udarbejdelse. De to afdelinger, som først og fremmest har interesse for sønderjysk historie, er det tyske sekretariat og kontorerne for Slesvig.

Det tyske sekretariat: Fra 1660-1699 findes de tyske resolu-

tioner sammen med de danske, og de vil for denne periodes vedkommende let kunde findes ved hjælp af den af Rigsarkivet udarbejdede fortegnelse over Rentekammerets kongelige resolutioner (med sted- og personregister). Fra 1703-1848 findes rækken af de tyske resolutions- og forestillingsprotokoller fuldstændigt bevaret, ialt 242 bind. Til dem hører en del bilag, der dog i det væsentlige kun gaar til 1772. Et alfabetisk register til resolutionerne fra 1721-1848 er udarbejdet af M. von E s s e n og E. L a s s e n. Særlige tyske ekspeditionsprotokoller (kopibøger over kongelige breve) begynder allerede 1664. Af andre rækker kan nævnes embedsansøgninger 1700-1848 og en del embedseder, bestallingsprotokoller 1720-1848 (findes ogsaa 1670-1679) og en række indkomne breve fra forskellige myndigheder og enkeltpersoner. En meget stor del af sekretariatets arkiv er ordnet i afdelingen: arkivalier vedrørende særlige hverv: overtilsyn med bygnings-, dige- og vejvæsen, møller, krohold og salthandel, købstæderne, landvæsnet i almindelighed (herunder papirer fra den store landundersøgelseskommission 1723-1730), hoveri, indkvartering, skatte- og matrikelsvæsen (med en del skattetakserationer og mandtalslister, bl. a. 1710-1721, 1743-1744 og 1789, som delvis kan gøre det ud for folketællinger) samt told- og møntvæsen. En særlig afdeling angaar tabelvæsen og statistika, hvor ogsaa de sønderjyske folketællinger findes. Den første af disse afholdtes i 1769, men af denne findes kun bevaret nogle af de sognevise sammenregninger. I Landsarkivet i Aabenraa findes selve listerne fra Rise og Sønder-Rangstrup herreder, Aabenraa by og Løgumkloster amt. En stor del af listerne fra den næste folketælling fra 1803 opbevares i Kiel, mens størstedelen af de følgende folketællinger: 1835, 1840, 1845 (fødested angivet for første gang) 1855 og 1860 findes i Rigsarkivet. En redegørelse for de sønderjyske folketællinger er givet i Fortid og Nutid III (1921) 144 f. og Haandbog i Slægtsforskning (1943) 180-185.

Kontorer for Slesvig. Indholdet heraf er ret tilfældigt, idet størstedelen af akterne som nævnt er afleveret til Tyskland. Foruden en del brevbøger og journaler fra den ældre tid er der bevaret en række indkomne breve fra embedsmænd, delvis ordnet efter amter eller byer. Endvidere akter angaaende de embedsmænd, der sorterede under Rentekammeret, angaaende de konge-

lige slotte og domæner, veje, møller, kroer o. s. v. samt sager angaaende landvæsnet, bl. a. en del oplysninger om forholdene i Haderslev amt. Af særlig interesse er samlinger og forarbejder til jordebogen over Haderslev amt 1708 ff. (3 pakker), beskrivelse af Haderslev amt 1708 ff. (6 bind) og koncept til jordebog over Haderslev amt 1708 ff. (6 bind).

Af andre arkivalier, der hører hjemme i Rentekammerets arkiv, maa nævnes de nordslesvigske akter, som i 1936 afleveredes fra Kiel, og en del sager vedrørende de otte sogne og Ærø. *Den store matrikel af 1688* (om denne se Gunnar Knudsen: *De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser* (Fortid og Nutid II, 1919) og Henrik Pedersen: *Det danske Landbrug paa Grundlag af Christian V's Matrikel 1688* (1928) omfatter ogsaa de kongerigske dele af Sønderjylland. Selvom der i en landsby kun findes en enkelt kongerigsk gaard, kan markbogen godt indeholde en udmærket og værdifuld beskrivelse af landsbymarken. Af en vis interesse er ogsaa *mandtaller og skatteprotokoller vedrørende indkomstskatten og formueskatten 1810-1814*. Af arkiver med tilknytning til Rentekammeret maa anføres: *Interimskommissionen af 4. 11. 1713* (Overrettens Rentekammerafdeling) og *Det slesvig-holstenske kammer paa Gottorp 1735-1747*. Endvidere *Den slesvig-holstenske Landkommissions arkiv*, som næsten kun bestaar af de nordslesvigske sager, der i 1936 blev afleveret fra Kiel.

En fortegnelse over de embedsmænd i hertugdømmerne, som sorterede under Rentekammeret, findes i den saakaldte »Bedienings-Protokoll« ca. 1750-1830. Desuden en særlig protokol over rentekammerets embedsmænd og funktionærer ca. 1830-1840. Seddelregistret over embedsudnævnelser 1660-1848 indeholder kun for den ældre tids vedkommende enkelte sønderjyske embedsmænd.

Styrelsen af *rigets financer* hørte indtil 1771 under Rentekammeret, men var udskilt som en særlig ressort med to *assignmentskontorer*, et dansk-norsk og et tysk, som sekretariat (registratur over det tyske i Vejledende Arkivregistraturer III, 59-64). Under Struensee oprettedes et *Finanskollegium*, som var den øverste myndighed for hele monarkiets finansielle og økonomiske styrelse, men hvis virksomhed allerede i 1773 indskrænkedes

til kun at omfatte penge-, bank- og møntsager, mens den egentlige finansstyrelse laa hos en ekstraordinær *Finanskommission*. 1784 overtog finanskollegiet atter selve finansstyrelsen, mens en *Finanskassedirektion* fik overdraget dettes tidligere funktioner. I 1816 afløstes kollegiet af *Finansdeputationen*. Med hensyn til disse og beslægtede arkivers indhold maa henvises til den af J. Bloch i 1900 udgivne trykte fortegnelse i Vejledende Arkivregistraturer III. Der findes ogsaa registraturer over akterne angaaende *statens pensionsvæsen* (især Vejl. Arkivreg. III, 229-230 og 182-186) og *livrente-, pensions- og forsørgelsesanstalterne* (Vejl. Arkivreg. III, 193-198), der indeholder et værdifuldt personalhistorisk materiale, som er let at udnytte paa grund af en række udmærkede hjælpemidler: Inskriptionsprotokoller, registre over interessenterne (med hustruer) og et af Rigsarkivet udarbejdet seddelregister over interessenterne (med hustruer) i den almindelige enkekasse. Udførlig redegørelse for disse arkiver og for hjælpemidlerne til deres benyttelse findes i Kr. Erslev: Rigsarkivet (1923) 54 ff. og Haandbog i Slægtsforskning (1943) 189-194.

I personalhistorisk og kulturhistorisk henseende knytter der sig ligeledes en del interesse til den saakaldte *Fonden ad usos publicos* 1765-1842, der oprindelig var bestemt til at yde ekstraordinære tilskud til veltjente embedsmænd, men senere især anvendtes til videnskabelige og kunstneriske understøttelser (Vejl. Arkivreg. III, 187-189, jvnfr. den af Rigsarkivet udgivne publikation: *Fonden ad usos publicos* I-II, 1897-1902).

I ældre tid sorterede toldsagerne under Rentekammeret, men i 1760 oprettedes et *Generaltoldkammer*, som i 1816 forenedes med Kommercekollegiet til et *Generaltoldkammer- og Kommercekollegium* med fælles sekretariat. Selvom en stor del af de tyske akter er afleveret til Tyskland, findes der dog stadig i Rigsarkivet en del toldsager vedrørende hertugdømmet (fortegnelse over arkivet i Vejl. Arkivreg. II, 249-299), hvoraf de vigtigste er de tyske forestillinger 1760-1847 (64 bind med særlige registre) og ekspeditionsprotokoller 1760-1848 (diverse aar). En del yngre toldsager fra hertugdømmerne er, skønt af forskellig proveniens, holdt for sig i en særlig afdeling (seddelregistratur).

Af stor betydning for studiet af de materielle forhold i hertugdømmet er det i 1735 oprettede *Kommercekollegiums* arkiv.

Mens de ældre kommercekollegiers arkivalier (1670-1731) findes i Stadsarkivet i København, opbevares dette i Rigsarkivet, og i modsætning til næsten alle de andre arkiver har det ikke lidt ved afleveringer til Tyskland. En fortegnelse over det findes i Vejl. Arkivreg. II, 303-340. Da der indtil 1797 fandtes et særligt tysk sekretariat, er sagerne vedrørende hertugdømmerne næsten altid holdt for sig. Hovedindholdet udgøres af de tyske forestillings- og resolutionsprotokoller 1736-1797 (med register), privilegieprotokoller -1797 samt kopibøger 1735-1797 og journaler 1735-1795 med tilhørende journalsager. Fra 1797 gennemførtes en omordning af kollegiets organisation, idet den topografiske leddeling erstattedes af en saglig med særlige afdelinger for produktions- og fiskerifaget, industri- og fabrikfaget samt handels- og konsulatfaget. Som nævnt under Generaltoldkammeret blev Kommercekollegiet i 1816 forenet med dette kollegium. Fiskerisagerne blev dog henlagt under Rentekammeret. I Kommercekollegiets arkiv findes de værdifulde indberetninger fra 1735 angaaende hertugdømmernes tilstand.

Generalpostamtet (fra 1809 *Generalpostdirektionen*) oprettedes 1711, en trykt fortegnelse i Vejl. Arkivreg. III, 211-239. Indtil 1770 var der ingen topografisk leddeling, og de forskellige protokoller m. m. fra denne periode er fælles for hele monarkiet. Det samme gælder resolutionsprotokollerne fra hele tidsrummet 1711-1847. I 1770 indførtes tre sekretariater: dansk, norsk og tysk. Størstedelen af arkivalierne fra det sidstnævnte er afleveret til Tyskland, nogle af disse er dog nu leveret tilbage.

Krigsarkiverne. Nogen trykt fortegnelse over disse foreligger ikke, men fyldige redegørelser findes i Erslev: Rigsarkivet (1923) 67-79 og Haandbog i Slægtsforskning (1943) 198-206; en registratur over militære regnskaber 1588-1763 er trykt i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1878, iøvrigt seddelregistratur. Redegørelse for opbygningen af krigsmagtens administration i registrant 90 b.

Militærsagerne før 1660 maa søges i Danske og Tyske Kancellis arkiver. I 1660 oprettedes *Krigskollegiet*, der 1679 erstattedes af *Krigskancelliet*, hvorfra *Søkrigskancelliet* endeligt udskiltes 1735. Allerede fra 1660 havde der eksisteret et *Generalkrigskommisariat*, hvorunder de økonomiske forhold og hærens

forsyning sorterede. Det var som regel fælles for land- og søetaten indtil 1712, da begge etater fik eget kommissariat. I 1763 forenedes Krigskancelliet og Generalkrigskommissariatet til *Generalkrigsdirektoriet*. Bortset fra en kortere periode forblev de to afdelinger under samme kollegium: *Generalitets- og Kommissariatskollegiet*, fra 1808: *Generalkommissariats-Kollegiet*. Den vigtigste bestanddel af disse arkiver er de mange rækker af kongelige ordrer og resolutioner, refererede sager, kongelige ekspeditioner, haandbreve (med indlæg) og supplikationer (fra 1699 memorialier) til kongen. I Generalkrigskommissærens arkiv findes de 3000 bind lægdsruller, hvoraf desværre kun nogle faa fra tiden efter 1848 er fra Sønderjylland. *Generalauditørens* arkiv indeholder justitsprotokoller 1728-1750 og skifteprotokoller 1743-1846 (kun de højere officerer, seddelregister) samt skiftesager 1716-1759 og justitsager 1703-1771 fra de i Rendsborg garnisonerede regimente. En del af generalauditørens arkiv findes iøvrigt i Hærens arkiv.

Det i 1735 oprettede *Søkrigskancelli* forenedes i 1746 med *Kommissariatskollegiet for Søetaten* til *Admiralitets- og Kommissariatskollegiet*. Kollegiets vigtigste kontorer var Søkrigskancelliet (depechekontoret), hvorigennem alle udnævnelser ekspederedes, Admiralitetskontoret, der havde med kommandosager at gøre, og Kommissariatskollegiet, under hvilket flaadens økonomi og forsyning sorterede. For hvert af kontorerne findes der særlige rækker af akter og protokoller, hvoraf de vigtigste er resolutionsprotokoller, kopibøger og indkomne sager. Under søetaten fandtes flere domstole til udøvelse af retsplejen, bevaret er bl. a. justitsprotokoller og auditørens skiftebøger 1670-1779.

I forbindelse med kollegierne maa ogsaa nævnes forskellige kommissionsarkiver vedrørende sønderjyske forhold paa Napoleonskrigenes tid (registratur 126), deriblandt »*Commission zur Untersuchung der Kriegsschäden in den Herzogthümern*«.

c. REGNSKABER.

Rigsarkivet har et meget stort antal sønderjyske regnskaber, hvoraf enkelte gaar tilbage til middelalderen. Af praktiske grunde er de for størstedelens vedkommende samlet i en særlig afde-

ling, dog saaledes at det enkelte arkivfonds regnskab er holdt for sig (se Fortid og Nutid III (1921) 53). Af *kirkelige regnskaber* er der især grund til at nævne Ribe ærkedegns kirkeregnskabsbog for Vestslesvig 1514-1547 (Fællesarkivet XXIII, nr. 7), kirkeregnskaber for Haderslev og Tørrning amter 1547-54 og for Hviding, Nørre-Rangstrup og Gram herreder 1563 (Hansborg XXII, nr. 6 og 25). *Lens- og amtsregnskaberne* (se Th. B. Bang i Fortid og Nutid I (1914-1916) 141-60 og Carl Christiansen sammesteds IV (1923) 1-37) indeholder et væld af historisk materiale, ofte kan man i dem finde ting, som man slet ikke venter at finde der, saaledes mange toldregnskaber. Fra en række aar findes der særlige jordebøger, en personalhistorisk og landbrugshistorisk meget værdifuld kilde. Fra slutningen af det 16. aarhundrede er regnskabsrækkerne nogenlunde fuldstændige, idet de noget spredte regnskaber, som i forvejen fandtes i Rigsarkivet, er blevet suppleret med meget store afleveringer fra Kiel. Dog findes Tønder amts regnskaber med enkelte undtagelser stadig i Statsarkivet, men i dette tilfælde er det saa heldigt, at der i Tønder amtstuearkiv i Landsarkivet i Aabenraa findes amtsregnskaber herfra (1722, 1727-1867). I det følgende skal kort omtales de væsentligste af de ældre regnskaber og jordebøger (foruden lensregnskaber ogsaa skatteregnskaber, bøderegistre og lignende). Mange af disse er udgivet i F. Falkensbjerg og Anna Hude: *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden* (1895-1899), en udgave som dog ikke altid overflødiggør benyttelsen af selve regnskaberne. Fra *Haderslev amt* er der bevaret et meget righoldigt materiale. Fra ældre tid en del regnskaber fra 1524-1543 (diverse aar), desuden plovskatregistre 1642, 1683, 1689 og 1708 og forskellige særlige skatregistre. Jordebøgerne findes 1596-1640 dog med enkelte huller, 1645, 1662-1666, 1672, 1706, 1710 (Tyrstrup herred) 1716, 1719 (Haderslev by og herred) og 1753 (Frøs og Kalvslund herreder). Fra *Aabenraa amt* findes der regnskaber 1523, 1535, 1538-1539, jordebøger 1609 og 1704 og fra 1632 fortegnelse over fæstegodset. Særlige regnskaber findes fra Løgumkloster amt, hvorfra ogsaa jordebøger 1607, 1677 og 1704. Fra Sønderborg og Nordborg amter en del regnskaber 1483-1545 (diverse aar), jordebog fra Nordborg amt 1649-1650. Fra nyere tid foreligger en række

særlige regnskaber fra Ærø. Fra Tønder amt amtsregnskaber og forskellige regnskaber 1491, 1533-1543, 1568-1579 (ekstr.), 1594-1613, 1640, 1647-1648, 1668-1670, 1684-1689, 1700, 1706-1714, 1717, 1719-20. En del af regnskaberne omfatter dog kun marskherrederne eller mindre omraader af amtet. Jordebøger 1684-1685, matrikel over Lundtofte herred 1711, demat- eller plovregistre 1581, 1634 og 1709 (Horsbøl herred), 1666 og 1674 (Bøking herred), 1696 (Kær herred) og 1709, endvidere »Tunderisches Amts Kirchen und Festegüter« (1590). For Møgeltønder hus findes der lensregnskaber eller ekstrakter deraf 1600-1658 og jordebøger 1600-1657 (diverse aar). Fra Trøjborg og bispegaarden Brink regnskaber fra henholdsvis 1538 og 1388-1389.

I Rigsarkivet opbevares ogsaa en del *sydslæsviske* lensregnskaber og jordebøger fra Flensborg amt (tilbage til 1450), landskabet Ejdersted og Gottorp, Husum (alle fra 1438) og Svabsted amter.

Ikke ringe interesse knytter sig til de *militære regnskaber*, over hvilke der som nævnt findes en fortegnelse i Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1878, 107-150. For handelen og søfartens historie er *toldregnskaberne* en meget værdifuld kilde. Af særlig Interesse er de middelalderlige regnskaber fra det store gennemgangstoldsted i Gottorp (1484-1485 trykt i Danske Magazin 6. r. VI, 1933), 1490-1492, 1494-1495, 1497-1498, 1501, 1508, 1510-1511, 1519 og ca. 1545-79. Fra de nordslæsviske tolddistrikter er der, bortset fra hvad der findes i amtsregnskaberne (bl. a. Haderslev og Aabenraa), kun bevaret faa ældre toldregnskaber: fra Ballum 1640-1641, 1651-1656 (blandt jyske toldregnskaber), Haderslev by 1539, 1590, 1631-1632 (øksne), Tønder 1688-1689, 1694. Fra tiden efter 1713 findes der en del antegnelser, ekstrakter m. m. og fra enkelte aar — som regel 1767 og 1769, 1777 og 1779, 1802 og 1804 — er selve regnskaberne bevaret. Aabenraa uden 1713, Haderslev 1710 og 1712.

d. DE SØNDERJYSKE MELLEMINSTANSER OG DOMSTOLE.

Den kongelige statholder havde overopsynet med retsplejen og med lokaladministrationen og førte et særligt tilsyn med byernes politi, økonomi og næringsvæsen (se F. J. W e s t : *De kon-*

gelige Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten i Sdj. Aarb. 1909). Størstedelen af arkivet afleveredes til Preussen i 1870erne. Med den begrundelse at embedet kun var et gennemgangsled, blev en stor del af akterne kasseret i Statsarkivet. Heldigvis findes der i arkivkonventionen af 25. decbr. 1933 optaget en bestemmelse om, at udvekslede arkivalier ikke maa kasseres, før de er tilbudt det land, der har afleveret dem. Fortegnelse over arkivet i registratur 110. Af indholdet kan nævnes: anordninger og forordninger, embedsbesættelser, krigsuroligheder i begyndelsen af det 19. aarhundrede, koncepter og indlæg 1567-1846 og nogle sager angaaende Ærø. Hertil kommer enkelte sager, som i 1936 afleveredes fra Kiel.

I 1648 oprettedes et kongeligt *regeringskancelli i Flensborg*, som allerede 1649 flyttedes til *Glückstadt*. Med undtagelse af aarene 1684-1689 var det fælles for begge hertugdømmerne indtil 1713, da der oprettedes en overret paa Gottorp, som overtog dets funktioner. Kancelliet fungerede som overret og overkonsistorium og havde desuden en del forvaltningssager under sig. Dets historie i tiden 1648-1774 er skildret af Hermann Schmidt: *Die Glückstädter Regierungs- u. Justizkanzlei des königlichen Anteils in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* (Zeitschrift 1918). En del af akterne er forblevet i København, men størstedelen opbevares i Kiel, hvor man har et repertorium i 7 bind. I Rigsarkivet findes en ekstraktudskrift af dette vedrørende de dele af arkivet, som ikke fandtes i Statsarkivet, med oplysninger om de manglende numres oprindelige titel og findested (registrant 129, se ogsaa Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I (1906-1918) 45 f.). Desuden seddelregistratur. En del af indholdet er udenrigspolitiske sager, endvidere »Abgetheilte schleswig-holsteinische Herrschafte«, (bl. a. den sønderborgske og nordborgske konkurs), »Landtage und Huldigungen«, »Militaria«, enkelte pakker vedrørende adelen og kirken samt breve fra lærde mænd og udenlandske adelsmænd til kongen. Enkelte akter er desuden kommet til Rigsarkivet ved den store arkivudveksling.

Overretten paa Gottorp, der bestod 1684-1689 og 1713-1834, var øverste domstol for Sønderjylland og desuden forvaltningsmyndighed. Dets historie indtil 1730 er skildret af Max Rasch: *Das Gottorffer Obergericht in den ersten zwei Jahr-*

zehnten seines Bestehens (1713-1730) (Zeitschrift 1923). De ældre sager fra tiden før 1750 samt enkelte nyere sager var kommet til Gehejmearkivet, men afleveredes i 1874 til Preussen. Tilbage blev kun en del korrespondancesager, ordnet sagligt, samt sager angaaende de dele af Sønderjylland, som i 1864 forblev ved Danmark. Nogle af de nordslesvigske lokalakter afleveredes fra Tyskland i 1936.

Ved forordningen af 15. Maj 1834 gennemførtes en adskillelse af retspleje og forvaltning. *Overappellationsretten paa Gottorp* overtog Overrettens retslige funktioner, mens dens administrative myndighed henlagdes til *Den slesvig-holstenske Regering paa Gottorp*, der var fælles for begge hertugdømmer. Af dette arkivs indhold findes nogle faa pakker i Rigsarkivet. De angaar dels pressen og sprogforholdene, dels Haderslev amt og Ærø. Desuden en del akter, som er afleveret fra Kiel.

Medlemmerne af Overretten var tillige medlemmer af *Overkonsistoriet*, der desuden bestod af generalsuperintendenten og 2 andre gejstlige. Det var først og fremmest appellinstans for underkonsistorierne. Af det lidet, der er forblevet i Rigsarkivet, er størstedelen kirkevisitatssager, endvidere en del kirkesager (bl. a. angaaende kirkeritualet og kirkebønnen) og skolesager.

Landretten var domstol for ridderskabet og besidderen af de adelige godser samt appellationsret for disses undersaatte. I Rigsarkivet findes af dets arkiv nogle faa pakker, derimellem en del kongelige breve. Resten i Kiel.

Endvidere maa nævnes en del særlige arkiver fra tiden 1848-1863, bl. a. »Landesverwaltung und Regierungscommissair« 1849-1851, sager vedr. Statholderskabet 1849-1851, Immediate Overbestyrelseskommission, Den kgl. Kommissarius ved den slesv. Stænderforsamling 1853-1863 og stadsbygmester og bygningsinspektør L. A. Winstrups arkiv.

e. FÆLLESARKIVET.

Fællesarkivet indeholder uden tvivl det vigtigste og mest omfattende materiale til Sønderjyllands ældre historie, og det er derfor naturligt, at det i tidens løb har været genstand for en ret indgaaende omtale i den historiske litteratur, især kan der

henvises til H. Kochendörffer: *Vom gemeinschaftlichen Archiv* (Nordelbingen IV, 1925), Dietrich Schäfer i *Hansische Geschichtsblätter* 1882 og redegørelsen i *Repertoriet* 2. r. VIII (1936) 12-15.

De sønderjyske hertugers arkiv, hvoraf der nu kun er bevaret meget lidt, er gaaet op i de schauenborgske grevers velbevarede arkiv, som overtoges af Oldenborgerne og derefter gik ind i fællesarkivet, der fra 1460 blev den danske konges arkiv og senere hertug Frederiks. Det opbevaredes i det blaa taarn i Segeberg, hvor kongens rentemester Anders Glob i 1523 udtog noget af indholdet og kasserede en del gamle breve. Frederik den første overførte det til hvælvingen paa Gottorp, og i den følgende tid henlagdes deri en del arkivalier, der især angik udenrigspolitiske forhold. Delingen i 1544 medførte ogsaa en deling af arkivet; hver af de tre brødre udtog, hvad der angik deres særlige landsdele, mens resten bevaredes som fællesarkiv, forsynet med tre nøgler, en til hver af fyrsterne. I den følgende tid optoges stadig nye akter deri. Da hertug Hans den ældre var død i 1580, blev en del af hans arkiv, det saakaldte Hansborgarkiv, indlemmet deri (se under hertugelige arkiver). Efter Gottorpernes fordriivelse fra Sønderjylland blev arkivet registreret, og i 1734 oversendtes det til København, hvor det kom til at udgøre en del af Gehejmearkivet.

Foruden enkelte ufuldstændige fortegnelser fra middelalderen findes der en del nyere registraturer. Den ældste er forfattet af Frederik den førstes tyske kansler Wolfgang von Utenhof (registrant 38) og findes i fem eksemplarer i Rigsarkivet. Den næste fortegnelse er fra 1598 og er forfærdiget af 4 kongelige og fyrstelige raader (registrant 39). Større betydning har et repertorium fra 1671, der skyldes Johan Moth og Burchard Niederstedt (registrant 42), og som er trykt i *Falcks Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes III* (1825) efter afskrifter i Universitetsbiblioteket i Kiel. Den registratur (registrant 32), som sønderjyden Eskel Lohmann optog i 1732-1733 før afsendelsen til København, har nogenlunde de samme »kapitler« som repertoriet, men rækkefølgen indenfor det enkelte »kapitel« er ikke den samme. Senere, især i gehejmearkivar Thorkelins tid, blev en del fremmede akter indlemmet i arkivet, og der udarbejdedes

en særlig registratur over dette supplement (registrant 34), hvorefter der lavedes et sag-, person- og stedregister (registrant 34 a) til begge registraturerne. Disse sager er nu i det væsentlige igen udskilt. Andre registraturer er nr. 35, der vistnok er en fortsættelse til nr. 34, og nr. 36 (over Breitenauiana, jvnfr. registrant nr. 37). Desuden findes der en nyere seddelregistratur, udarbejdet af arkivsekretær Carl Matthiesen. En del af indholdet er nu afleveret til Kiel, nemlig: før 1460 alt undtagen nordslesv. lokalakter, efter 1460 kun holstenske og sydslesvigske lokalakter. Der findes fotografier af de vigtigste af de afleverede breve.

F. DE FYRSTELIGE ARKIVER.

Angaaende de *sønderjyske hertugers* og *Schauenborgernes* arkiver se under fællesarkivet. Vedrørende det sidstnævnte arkiv jvnfr. ogsaa *Rudolf Usinger: Das Gräfllich Schauenburgische Archiv* (Jahrbücher für die Landeskunde X, 1869).

Hertug Frederik den førstes arkiv: Bortset fra hvad der findes andre steder af Frederik den førstes hertugarkiv er der bevaret en lille smule som et særligt arkivfond. I denne forbindelse maa ogsaa nævnes Frederik den førstes registrant 1508-1513 (se Repertoriets 2. r. VIII (1936) 18 f.).

Gottorperarkivet: De gottorpske hertugers arkiv blev, forsaa vidt det fandtes paa Gottorp, overført til København, efter at akterne i 1734-1736 var blevet registreret af Eskel Lohmann i fem bind (registrant 146 og 147). En del af arkivet afleveredes til Preussen, og en ny registrant (seddelregistratur og registrant nr. 113) udarbejdedes over det tilbageblevne. I 1936 fandt der atter en ny stor aflevering sted, saa at næsten hele gottorperarkivet nu findes i Kiel, hvortil enkelte dele af det ogsaa er kommet ad andre veje. Tilbage er kun blevet nogle faa lokalakter, som næsten udelukkende angaar Nordslesvig. Nævnes kan den store undersøgelseskommissions papirer samt opgørelsen af de skader, befolkningen i Tønder, Løgumkloster og Aabenraa amter led 1628-1629. Gennemlæsningen af de gamle registraturer er smertelig for enhver, der har interesse for Sønderjyllands historie. Et stort materiale til belysning af centrale problemer i dansk

indenrigs- og udenrigspolitik i tiden før 1713 findes nu udenfor landets grænser. Kun lidt bøder det paa tabet, at en del (men langt fra alle) nordslesvigske lokalakter er kommet til Rigsarkivet ved arkivudvekslingen.

Vedrørende arkivets historie findes en kort redegørelse af Georg Hille: *Zur Geschichte des Herzogl. Gottorp'schen Archivs auf Gottorp* (Zeitschrift 1896). Over gottorpske embedsudnævnelser 1591-1616 findes et særligt seddelregister i Rigsarkivet (jvnfr. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins XV, 1928).

Hansborg arkivet: En del af hertug Hans den ældres arkiv blev efter hans død udleveret til kongen og hertug Adolf, mens resten gik ind i Fællesarkivet, hvorfra det igen blev udskilt af A. D. Jørgensen. Foruden fortegnelsen i Lohmanns registratur findes der ogsaa en nyere af Rigsarkivet udarbejdet registratur (seddelregistratur og registrant nr. 124). Af indholdet maa især nævnes de 20 smukke statelige bind registranter 1543-1580, der nu udgives fra dansk side (udkommet er: *De hansborgske Registranter. I. Forordninger 1544-1580*. Udgivet ved Caroline Emilie Andersen (1943). Interessante er ogsaa en del breve fra undersaatterne til hertugen (herover en særlig seddelregistratur). Heldigvis har dette velbevarede og velordnede arkiv ikke lidt meget ved afleveringer til Tyskland.

De sønderborgske hertuger: Foruden de enkelte hertuginiers arkiver findes der ogsaa en del arkivalier vedrørende de forskellige sønderborgske linier, samlet i en fælles gruppe og registreret i registrant^o 110. Af det blandede indhold kan nævnes: Koncepter til ekspeditioner 1625-1664, strid mellem Hans den yngre og Frederik II om bønder paa Als og Ærø, Nordborg amtsregnskaber 1699-1720, overleveringsforretninger over Gammelgaard 1731 og en del sager angaaende Sønderborgernes forleninger, de senere arvedelinger, og de augustenburgske godser samt inventarier over Augustenborg 1853.

Glücksborgarkivet: Efter at den ældre glücksborgske linie var uddød, blev arkivet i 1786 i otte kasser ført fra Flensborg til København og indlemmet i Gehejmearkivet. Fortegnelse i registrant 133 a, jvnfr. 133 b og seddelregistratur. Af indholdet, som gaar tilbage til det 16. aarhundrede, kan nævnes: Dokumenter

vedrørende det fyrstelige hus, sager vedrørende forleningen, landdagsakter 1627-1673, kirkesager, regnskabssager, inventarier og økonomiske beregninger, privatsager, nyttaarsbreve og andre korrespondancesager og desuden rets- og kancelliprotokoller 1635-1660, 1719-1766. En del af arkivet afleveredes til Preussen i 1874, men det meste heraf er nu leveret tilbage, saa at der i Kiel kun findes enkelte akter angaaende de glücksborgske besiddelser i Angel.

Plön: Af denne fyrstelinies arkiv er nu saa at sige alt afleveret til Preussen; tilbage er kun blevet enkelte ting angaaende Als og Ærø, især: Indberetninger og ansøgninger fra Søbygaard len paa Ærø 1634-1675. Fortegnelse i registrant 110.

g. LOKALARKIVER.

De lokale embeders arkiver findes almindeligvis i Landsarkivet. Dog er en del af de ældste lokalarkiver — især de gejstlige — paa forskellig vis kommet til Rigsarkivet. Vigtigst er bispe- og kapitelsarkiverne. *Slesvig bispearkiv* er af ret stort omfang. Udførlige oplysninger om det findes i Repertoriet 1. r. IV (1906-1912) 50-53 og 2. r. VIII (1936) 68-73. Foruden en betydelig række breve, der gaar til 1563, indeholder det Slesvig bispens jordebog fra det 15. aarhundrede (se Reimer Hansen og Willers Jessen: *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig* (Quellensammlung der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte VI, 1904)) og de forskellige ældre arkivfortegnelser og brevbøger, bl. a. den saakaldte Svabstedbog. *Slesvig kapitels arkiv* (Repertorium 1. r. IV (1906-1912) 53 og 2. r. VIII (1936) 73-76) er mindre omfattende, en del af det findes i Statsarkivet. Af *Haderslev kapitels* arkiv er enkelte dele bevaret, men desuden kendes en del breve gennem forskellige afskrifter (se Repertoriet 1. r. IV (1906-1912) 53 f og 2. r. VIII (1936) 76-79). I denne forbindelse maa ogsaa nævnes de gejstlige arkiver i Odense og Ribe. Af det ikke særligt omfattende *Odense bispearkiv* synes kun et enkelt brev at vedgaa Als og Ærø: Kaldsbrev af 23. 3. 1550 for Nicolai Moldenhouver til Tandslet præstekald. Derimod indeholder *Ribe bispe-*

og kapitelsarkiver, som naturligt er, et stort antal sønderjyske breve. Særlig maa kapitelsarkivet fremhæves, det største og mest omfattende gejstlige arkiv fra middelalderen (Repertoriet 1. r. IV (1906-1912) 47-49 og 2. r. VIII (1936) 60-68).

Fra *Løgumkloster* er der bevaret enkelte breve fra tiden 1324-1539. De er næsten alle trykt i *Scriptores rerum Danicarum VIII* (1834), hvor den saakaldte Løgumbog fra 1578 er trykt i sin helhed. *Maarkær* klostres arkiv opbevares dels i Rigsarkivet dels i Statsarkivet. Derimod er der i Rigsarkivet intet bevaret fra *Ryd* og *Slesvig St. Johannes* klostre. Enkelte breve fra det førstnævnte findes i Kiel, mens det sidstnævntes arkiv endnu opbevares i klostret (repertorium i *Zeitschrift* 1876, bilag). Med hensyn til klosterarkiverne henvises iøvrigt til Repertoriet. Ogsaa fra slesvigske præstearkiver findes der enkelte breve i Rigsarkivet.

h. PRIVATARKIVER.

Tidligere fandtes der enkelte sønderjyske *godsarkiver* i Rigsarkivet. Disse er nu overført til Landsarkivet i Aabenraa med undtagelse af de ældste dele af arkiverne fra Solvig (1390-1547) og Trøjborg (1460-1538). Derimod findes der en anselig samling af *sønderjyske privatfolks arkiver* i København. En oversigt over de nyere privatarkiver findes i Kr. Erslevs: *Privatarkiver fra det 19. Aarhundrede beoende i Rigsarkivet* (Vejledende Arkivregistraturer IV). Dette værk, som kom i 1923, er dog allerede nu forældet paa grund af de betydelige afleveringer, der senere har fundet sted. En fortegnelse over nogle af de største og betydningsfuldste privatarkiver findes iøvrigt i Kr. Erslev: *Rigsarkivet* (1923) 93 ff.

De fleste nyere arkiver er utilgængelige, eventuelt kun tilgængelige med Rigsarkivarens eller andres samtykke. Der findes en fortegnelse over alle arkiverne; desuden specificerede seddelregistraturer eller registranter i folio over de fleste af dem. I det følgende gives en kort fortegnelse over de vigtigste arkiver, idet der ogsaa medtages saadanne mænd fra kongeriget, som har haft afgørende betydning for Sønderjyllands historie. Det maa iøvrigt erindres, at ofte er det kun mindre dele af de paagældende per-

soners arkiver, som er kommen til Rigsarkivet: Nicolaj Ahlmann, storkansler Fr. v. Ahlefeldt († 1686), lektor H. V. Clausen, redaktør Fr. Fischer (bl. a. dagbøger 1864-1867, desuden ét bind i Landsarkivet), redaktør Andreas Grau, husfoged og overinspektør Heinr. v. Günteroh, professor Chr. Flor, provst Aleth Sophus Hansen, biskop Jørgen Hansen, pastor Hans Vilhelm Hertel, pastor I. M. L. Hjort, amtmand og overpræsident U. A. Holstein (†1789), en del af hans efterladenskaber i manuskriptsamlingen, særligt personregister til hans: »Histoire de la naissance du directoire de guerre« og »Anecdotes historique sur le Danmark«, højskoleforstander og folketingsmand Sophus Høgsbro, tingskriver Peter Jepsen, Rinkenæs, rigsdagsmand Gustav Johannsen og Johan Ottosen, rigsarkivar A. D. Jørgensen, murermester C. Kruse, Flensborg, rigsdagsmand Hans Krüger, bogholder Jørgen Køcks, Aabenraa, overinspektør Chr. Lehmann, stænderdeputeret Peter Hjort Lorenzen, fysikus P. A. Madvig, redaktør Godske Nielsen, landdagsmand Julius Nielsen, generalsuperintendent M. I. E. Nielsen († 1883), stiftamtmand Th. A. Regenburg, storkansler Conrad Reventlow, overpræsident Carl Anthon von Rosen, en række forskellige Schack'ske privatarkiver, flere af dem af betydeligt omfang, gehejme-konferensraad Fr. Ferd. Tillisch, fysikus F. F. Ulrik, Tønder, overlærer A. P. West og professor Paul Verrier. I fortegnelsen kunde med lige saa stor ret være medtaget en del andre personer, som i kraft af deres embedsvirksomhed eller paa anden maade har været i midlertidig eller løsere forbindelse med Sønderjylland eller sønderjyske personligheder, og hvis arkiver indeholder en del materiale til sønderjysk historie. Det gælder blandt flere andre grev Heinrich Ernst Schimmelmann (se registrant 115), statsminister Møsting og statsminister Stemann, sekretær i det udenlandske departement Fr. Chr. Dankwart, kammerherre Emil Vedel, direktør i udenrigsministeriet Peter A. F. S. Vedel og Orla Lehmann, hvis arkiv for størstedelens vedkommende er overført fra Det kongelige Bibliotek, (se Gigas: Det store kongelige Biblioteks Haandskrifter II (1906) 252-267).

Arkiverne for de foreninger, som havde deres sæde i Sønderjylland, er nu afleveret til Landsarkivet, men derimod findes der i Rigsarkivet nogle arkiver fra de forskellige *sønderjyske*

foreninger i kongeriget: Sønderjysk Samfund, 4 S, Studenterforeningen Hejmdal, Foreningen af 5. Oktober 1898, De samvirkende sønderjyske Foreninger, Syvstjernen og Komiteen til Oprettelse af danske Bogsamlinger i Slesvig.

i. FORSKELLIGE
SÆRLIGT SØNDERJYSKE SAMLINGER,
MANUSKRIFTSAMLINGEN M. M.

Langt den største del af de sønderjyske arkivalier er indordnet i de arkivfonds, hvor de proveniensmæssigt hører hjemme. Dog er der enkelte undtagelser. Af særlige sønderjyske samlinger er der en del sager, ordnet efter registrant 35 (tillæg til fællesarkivet, se der) og registrant 90 p. 163 ff. og 172 f. endvidere en del sager, lagt efter den saakaldte Kleinske liste (registrant 111), egentlig sager, der er fundet i det slesvig-holsten-lauenborgsk kancelliarkivs reservelokale. Disse spredte akters indhold er meget forskelligartet. En del angaar de forskellige fyrstelinier, og næsten alt er fra det 16. og 17. aarhundrede.

Rigsarkivet har et ikke ubetydeligt antal *haandskrifter*, udtaget af arkivfonds eller skænket af private. De er ordnet efter et system, svarende til bibliotekernes ordningsmaade, og der findes i samlingen særlige afdelinger vedrørende hertugdømmernes historie, topografi og personalhistorie; dog vil man ogsaa kunne finde en del bidrag til sønderjysk historie under almindelig dansk historie, bl. a. haandskrifter angaaende de sønderjyske krige. Fra afdelingen: *hertugdømmernes topografi* kan nævnes: almindelige samlinger af Eskel Lohmann (nr. 1) og H. Knudsen (nr. 4), samlinger vedrørende grevskabet Rewentlow (18 c), Trøjborg (nr. 19), Als og Ærø (nr. 20), »General-Designation« over de i tiden 1792-98 af S. Bruun opmaalte sogne i den sønderjyske del af Ribe amt (5 a-c).

Haandskrifter vedrørende *hertugdømmernes almindelige historie*: samlinger af Andreas Hojer (nr. 1a), Lohmann (nr. 2), Ulrik Petersen (nr. 3 a, især angaaende Slesvig by. Oversigt i Danske Samlinger 2. r. IV (1874-1876) 346 ff.), Heinrich Christian Stryk (nr. 3 bb), H. Knudsen (nr. 9), og Christian Lud-

vig Ernst Stemann (nr. 10). Endvidere Laur. Engelstofts samlinger vedrørende hertug Frederik Christian af Augustenborg (†1814) (nr. 22), »Die gewissenlose Haus-Haltung des . . . Freyherrn von Schlitz genandt von Görtz« (nr. 31), *Hertugdømmernes indre historie*: Lohmann: Optegnelser om den fynske biskops jurisdiktion over kirkerne paa Als og Ærø (nr. 2a). Under afdelingen *almindelig dansk-norsk personalhistorie m. m.* findes ogsaa en del sønderjysk personalhistorie. Af almindelige samlinger, omfattende hele monarkiet, kan nævnes: Eskel Lohmanns samlinger (nr. 7 aa), Klevenfeldts samlinger om adelen, Hundrups om de lærde skolers lærere, bl. a. Sønderborg (nr. 66, bd. 26) og spredte oplysninger om sønderjyske lærere (nr. 71 b), Jahns samlinger vedrørende danske officerer, ordnet efter regimenter (nr. 81), Paul Hennings omfattende samlinger (uden nr.). Af speciel sønderjysk personalhistorie: F. J. Wests fortegnelser over embedspersonalet i regeringskancelliet i Glückstadt og over retten paa Gottorp m. m. (nr. 84 a), sammes fortegnelse over sønderjyske amtmænd og retsbetjente (nr. 88 b-c), delvise afskrifter af kirkebøger i Dybbøl, Havetoft og Oksenvad m. m. (nr. 84 b), optegnelser til Haderslev bys, Tyrstrup herreds og Als Nørre-herreds præstehistorie (nr. 86-88 a). Under *speciel dansk-norsk personalhistorie* findes der optegnelser om familierne Ahlmann, Gude, Prætorius og afskrifter af breve til P. Hjort Lorenzen.

Foruden haandskrifterne og de historiske samlinger i privatarkiverne (f. eks. Regenburgs) findes der ogsaa en del mere specielle samlinger. Vigtigst af disse er arkivsekretær *Carl Markus Andreas Matthiessens* (1820-1893). Oversigt over indholdet i Fortid og Nutid III (1921) 61-63. Af mere almen interesse er ogsaa Langebeks diplomatorium for Slesvig og Holsten og S. J. v. Westphalens ikke særligt betydningsfulde: *Diplomatarium Slesvico-Holsaticum*. Størstedelen af *Langebeks samlinger* opbevares paa Det kongelige Bibliotek, men en mindre del findes dog i Rigsarkivet (registrant 98), bl. a. fortegnelse over indbyggerne i Tønder 1759, beskrivelse af Tønder by og amt fra 1733 og afskrift af Aabenraa byret. Særlige samlinger af betydning for hertugdømmernes historie er gehejmeraad *Christoph Gensch von Breitenaus* (1638-1732) efterladte papirer (registrant 37, se

under fællesarkivet) og de *Scheel'ske papirer*, som angaar Ærø. Af almindelige personalhistoriske samlinger maa først og fremmest nævnes *Det kongelige genealogisk-heraldiske Selskabs* ret omfattende arkiv, der dels bestaar af generalia, dels af specialia (ordnet alfabetisk) og en særlig afdeling: efterretninger om nogle for størstedelen borgerlige slægter. I dette arkiv findes *Voss' excerpter* til hertugdømmernes adelshistorie, der ialt omfatter 72 bind og nogle pakker (med topografiske registre; se nærmere Fortid og Nutid III (1921) 59 f). En fortegnelse over arkivet er udgivet i Historisk Museum I. (1819) 103-77, men er nu delvis forældet. Det er registreret i registrant 112. Af mindre betydning er *Det kongelige historisk-genealogiske Arkivs* samlinger (seddelregistratur). Til adelshistorien findes der flere ret omfattende samlinger, vigtigst er arkivar *Thisets*, der angaar hele den danske adel (registrant 98 og Axel Linvald i Personalhistorisk Tidsskrift 7. r. III (1919) 81-83). Nævnes kan ogsaa *H. H. Schous* store personalhistoriske samlinger (registrant 98), der først og fremmest indeholder et seddelregister til Københavns universitetsmatrikel med personalhistoriske oplysninger om de immatrikulerede.

Rigsarkivet har en ret betydelig *kortsamling* (seddelregistratur). Foruden kort over ladegaarde og deres udparcellering, herredskort til geografisk-militært brug (1800-1805) kan nævnes de mange nordslesvigske udskiftningskort, som er afleveret fra Statsarkivet, og som delvis stammer fra den slesvig-holstenske landvæsenskommissions arkiv, delvis fra lokale embedsarkiver. Desuden en del planer over fæstninger, slotte, kirker og købstadsbygninger.

2. LANDSARKIVET I AABENRAA.

Allerede før genforeningen dukkede spørgsmaalet om et sønjysk landsarkiv op. Det viste sig hurtigt, at det var meget vanskeligt at naa til enighed, og man besluttede at udskyde afgørelsen og foreløbig samle de sønderjyske arkivalier i et midlertidigt arkivdepot i Aabenraa. I aarene 1923-1925 blev indsamlingen

foretaget af arkivets leder, nuværende landsarkivar Gribsvad. Men den endelige løsning af spørgsmaalet var man stadig ikke kommet nærmere, og først den 11. februar 1931 blev der fremsat et lovforslag om at oprette et landsarkiv i Aabenraa. Det blev vedtaget i marts samme aar og to aar senere, i juli 1933, kunde arkivet aabnes for de besøgende (en udførligere redegørelse for arkivets historie er givet af Frode Gribsvad i Fortid og Nutid X (1933) 1 ff.).

Arkivbygningen ligger Nr. Chausse 45 i Aabenraa, og der er fri og gratis adgang for enhver, der vil drive historiske studier.

Fra arkivvæsenets side vil der snart blive udgivet en udførlig redegørelse for arkivets indhold. Idet der henvises til denne, kan omtalen af, hvad Landsarkivet rummer, indskrænkes til nogle faa hovedrids.

Størstedelen af arkivmaterialet stammer fra de sønderjyske embeders almindelige afleveringer, idet disse som regel omfatter tiden indtil 1920. En betydelig udvidelse fik arkivmasserne i 1936, da de arkivalier, som i tysk tid var bleven afleveret fra Nordslesvig til Statsarkivet i Slesvig, blev leveret tilbage. Disse sager er, som nævnt, ordnet paa en lidt anden maade end arkivalierne ordnes i Danmark, efter saglige synspunkter i mange smaa læg. Da der er specificerede fortegnelser herover, er det temmelig let at finde, hvad man ønsker af disse akter (et eksemplar af fortegnelsen findes ogsaa i Rigsarkivet, ligesom Landsarkivet har en afskrift af fortegnelsen over, hvad der er afleveret fra Kiel til Rigsarkivet). Endvidere har Landsarkivet faaet nogle mindre afleveringer fra Landsarkiverne i Viborg og Odense, ligesom det ogsaa rummer en del private arkiver: Godsarkiver, foreningsarkiver og private mænds og kvinders arkiver samt forskellige mere tilfældige papirer, som har været i privateje. Paa forskellig maade er der gjort et ikke ringe arbejde for at indsamle historisk værdifulde arkivalier, som findes hos privatpersoner. En betydelig indsats er blevet gjort af den af Videnskaberne Selskab nedsatte »Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie«, der allerede har reddet saa mange private arkivalier. Det er ogsaa paa dens initiativ, at Historisk Samfund for Sønderjylland har iværksat en systematisk arkivindsamling i visse dele af Nordslesvig. For-

haabentlig vil der ogsaa i fremtiden være forstaaelse i befolkningen for disse bestræbelser, saa det kan lykkes at bevare alt, som har betydning for det historiske forskningsarbejde.

a. AMTSARKIVER.

De vigtigste af arkiverne er uden tvivl amtsarkiverne. Foruden korrespondanceprotokoller af forskellig art findes der i disse et stort antal akter, de ældre af disse er som regel ordnet efter særlige arkivfortegnelser, hvor ordningen er saaledes, at de fleste papirer er fordelt efter de embeder, hvorfra de er afsendt (kancellisager, rentekammersager o. s. v.). De nyere sager ligger som bilag til journalerne. Desuden findes der et stort antal diverse akter, som er ordnet rent sagligt. Endvidere vil man i disse arkiver finde en del lægdsruller, som er af stor vigtighed ved personalhistoriske undersøgelser.

Amtmanden fungerede i mange tilfælde som dommer. Foruden en vis domsmyndighed i kriminalsager havde han ogsaa afgørelsen i en række mindre væsentlige retssager, der angik aftægts-, tyende-, haandværks- og næringsforhold m. m. I alle sager, der skulde for herredsretten, afholdt han »det første forhør«, det vil sige, han prøvede at mægle mellem parterne. Endvidere afholdt han de saakaldte civilbødesessioner, hvor der idømtes bøder for smaaforseelser. De protokoller, der er fremgaaet af denne domsmyndighed, frembyder ofte betydelig historisk interesse. De belyser mange forskellige forhold, ofte netop de dagliglivets smaa ting, som det ellers er saa vanskeligt at faa klarhed over. Med undtagelse af Tønder amt gaar de tilbage til første halvdel af det 18. aarhundrede.

Sammen med provsten udgjorde amtmanden kirkevisitoriet, som førte opsyn med kirkens, skole- og fattigvæsnets økonomiske forhold. Størstedelen af kirkevisitoriernes arkiver findes i amtsarkiverne, en mindre del i provstearkiverne.

b. LANDRAADS- OG KREDSUDVALGSARKIVER.

I 1867 omordnedes amtsadministrationen. Amterne forsvandt og erstattedes af kredse, ledet af *landraader*. Landraadernes ar-

kiver indeholder et meget værdifuldt og hidtil ubenyttet stof til belysning af forholdene i den tyske tid. De er ordnet paa sædvanlig tysk vis i akthefter, hvor sager angaaende samme emne er samlet under et. Over akthefterne, der er fordelt i forskellige saglige grupper, findes der specificerede aktfortegnelser, saa det som regel er temmelig let at udnytte dette stof.

Ved kredsordningen af 26. maj 1888 indførtes kredsudvalg, som forvaltede kredsens anliggender. *Kredsudvalgsarkiverne* (arkivet fra Tønder ikke afleveret) er ordnet paa samme maade som landraadsarkiverne. De indeholder et meget omfattende stof, bl. a. skattesager og sager vedrørende amtsbanerne. Hverken landraads- eller kredsudvalgsarkiverne er tilgængelige uden særlig tilladelse.

c. AMTSTUE- OG HUSFOGEDARKIVERNE.

Paa *amtstuerne* betales landgilde, skatter og andre afgifter til staten. Det var amtsforvalteren, tidligere amtskriveren, der ledede amtstuens arbejde. Han skulde sørge for, at pengene kom ind og blev afleveret eller givet ud paa rette maade. Hvert aar maatte han indsende sit regnskab, amtsregnskabet, til revision i Rentekammeret, og disse regnskaber findes nu i Rigsarkivet (se der), for Tønder amts vedkommende dog i Kiel. I Landsarkivet er der desuden bevaret enkelte koncepter eller genparter (Aabenraa amt fra 1783, Sønderborg fra 1788, Tønder amt fra 1722). Foruden amtsregnskaberne findes der i amtstuearkiverne en del jordebøger, en særlig god række fra Haderslev amt (hele amtet 1604-05, 1629, Vesteramtet 1690-), og et stort materiale angaaende de enkelte skatter og afgifter. Et særligt godt og omfattende arkiv er bevaret fra Tønder amt. I 1868 afløstes amtstuerne af *skattekasser*, som i 1895 erstattedes af *kredskasser*. Disse embeders arkiver er dog ikke af større betydning.

Husfogderne skulde tage vare paa de kongelige ejendomme og besiddelser, hvad enten det nu var de store bortforpagtede ladegaarde (pensionsgaarde eller domæner), de kongelige møller, fiskedamme eller broer, skovene eller vejene. De bevarede husfogdarkiver er kun af ringe omfang.

d. RETSBETJENTARKIVERNE M. M.

Den ordinære ret var i landsognene herredstinget, der lededes af herredsfogden, i byerne bytinget, hvor byfogeden førte for-sædet. Efterhaanden fik amtmændene en stor retslig myndighed, og i købstæderne blev det lidt efter lidt saaledes, at det næsten kun var borgmester og raad, der afsagde dom og udøvede de retslige funktioner.

Af retsbetjentarkiversnes indhold er de vigtigste og mest benyttede grupper: tingbøger, skyld- og panteprotokoller samt skifteprotokoller.

Af *tingbøgerne* er der bevaret ganske faa fra det 17. aarhundrede, f. Eks. fra Gram og Lø herreder og byerne (med undtagelse af Sønderborg). Grunden hertil er, at de fleste tingbøger i 1854 afleveredes til appellationsretten i Flensborg og siden sporløst er forsvundet. Tingbøgerne er en værdifuld kilde til sognehistorie, gaard- og slægtshistorie. Det er et stort arbejde at gaa dem igennem, men sjældent et arbejde uden udbytte. En fortegnelse over de sønderjyske tingbøger og retsprotokoller er givet af H a n s K n u d s e n i Fortid og Nutid XV (1944) 88-90.

Efterhaanden gjorde den fremadskridende specialisering sig ogsaa gældende paa dette omraade, og man begyndte at indføre obligationer og andre breve, der medførte heftelse paa en ejendom, i særlige protokoller, de saakaldte skyld- og panteprotokoller. Ved forordningen af 10. september 1734 indførtes der ensartede *skyld- og panteprotokoller* i hele Sønderjylland med undtagelse af de adelige godser, hvor de først indrettedes i 1780erne og 1790erne. I protokollerne fik den enkelte debitor sit særskilte »folium«, hvorpaa der indførtes korte uddrag af alle breve, der medførte en heftelse paa den enkelte ejendom, mens en afskrift af selve brevet indførtes i den saakaldte bibog. Skyld- og panteprotokollerne bestod nogenlunde uforandret indtil 1880erne, da de tyske grundbøger indførtes i henhold til loven af 27. maj 1873. I enklavesognene mod vest er pantebøgerne indrettet ligesom protokollerne i kongeriget. Obligationer m. m. er indført i selve skøde- og panteprotokollerne, hvortil der er alfabetiske registre. Senere udarbejdedes der realregistre, hvor hver ejendom havde sit »folium«.

Skyld- og pantebøgerne indeholder en mængde overdragelses-

og aftægtskontrakter og erstatter delvis *skifteprotokollerne*, hvoraf kun faa er bevaret (fællesregister, udarbejdet af landsarkivet). Af retsbetjentarkivernes øvrige indhold kan nævnes *kontraktprotokoller* (afskrifter af oprettede kontrakter), *formynderprotokoller* og *formynderregnskaber* samt *auktionsprotokoller*.

Efter den præjssiske overtagelse af hertugdømmet blev den administrative og dømmende myndighed adskilt ved forordningen af 26. juni 1867. Herredsfogderne fortsatte som administrative embedsmænd (politimestre), og deres arkiver er for den følgende tids vedkommende af en ganske anden art end de tidligere og udgør en særlig afdeling. Herredsfogedembederne ophævedes i 1889, og deres funktioner overtoges af *amtsforstanderne*. I deres arkiver, som endnu ikke er offentligt tilgængelig, vil der kunne findes en del stof til klarlæggelse af enkeltheder i den nationalpolitiske kamp.

Den dømmende myndighed gik i 1867 over til *amtsretterne*, hvor ogsaa skyld- og panteprotokollerne blev videreført. Amtsretsarkiverne er eller vil i nærmeste fremtid alle blive afleveret (med undtagelse af grundbogsakterne). De har et ret betydeligt omfang, men det meste af indholdet er fra tiden efter 1900, idet de ældre akter er kasseret af de tyske myndigheder.

e. DE GEJSTLIGE ARKIVER.

Nordslesvig hørte i ældre tid under tre stifter: Slesvig, Ribe og Odense. Af *den slesvigske Generalsuperintendents* arkiv er der afleveret lidt fra Kiel (bl. a. fortegnelser over præsternes indtægter 1737, kirkeinventarier (med oplysninger om kirkens, præsternes og degnenes indtægter), og visitatsberetninger 1794-1884). Derimod er hele det arkiv, som *Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig* (1854-1864) har efterladt sig, kommet til Landsarkivet fra Statsarkivet. Det omfatter altsaa ogsaa Sydslesvig. Angaaende Ribe bispearkiv og Fyns bispearkiv henvises til afsnittet om landsarkiverne i Viborg og Odense. 1819 blev *Als og Ærø* udskilt som et særligt *bispedømme*. Dettets arkiv er nu efter mange omskiftelser samlet i Aabenraa med undtagelse af en del

ærøske sager, som findes i Landsarkivet i Odense. Af indholdet er der især grund til at nævne konceptbøgerne 1819-1864 og en del ældre kirkeregnskabsbøger.

Provstearkiverne indeholder et meget værdifuldt materiale for den, der vil lære kirkens og skolens forhold at kende. Da en stor del af indholdet er ordnet efter sogne, er disse arkiver let tilgængelige for enhver lokalhistoriker. I dem findes ogsaa konsistorialprotokollerne, der behandler kirkelige stridigheder (herunder ægteskabssager), og giver et udmærket billede af de sædelige og kulturelle forhold. Det samme gælder visitatsberetningerne. I Haderslev provsti findes der fra 1564 oversigter over kirkernes og præsternes indtægter. Af særlig værdi — ogsaa for personalhistorikeren — er de mange gamle kirkeregnskaber. I Haderslev provsti begynder de 1564. Ogsaa fra Tønder provsti, fra Als og Sundeved findes der gamle værdifulde kirkeregnskaber; nævnes kan endvidere de saakaldte »*Mahnbücher*« fra Slogs herred, som ofte giver de enkelte gaardes ejerrække fra det aarhundrede, der ligger forud for skyld- og panteprotokollernes anlæggelse.

Præstearkivernes vigtigste indhold er selvfølgelig kirkebøgerne, over hvilke der findes en fortegnelse i S. N y g å r d : *Danmarks Kirkebøger* (Vejledende Arkivregistratur V, 1933) og i W. J e n s e n : *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landsteils Lübeck und der Hansestädte* (Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins II, 1936). Det sidstnævnte værk giver ogsaa en oversigt over konfitentregistre (fortegnelse over altergæster), arkivfortegnelser, kirkeregnskabsbøger, inventarier, stolestaderegistre m. m. Siden Nygårds fortegnelse udkom, er mange af de da eksisterende »huller« blevet udfyldt ved nye afleveringer, og i langt de fleste tilfælde er kirkebøgerne blevet afleveret meget længere ned i tiden.

Kirkebøgerne er jo en særlig vigtig kilde for personalhistorikeren. De nordslesvigske kirkebøger kan deles i de kongerigske (Tørninglen, enklaverne, Als med undtagelse af Sønderborg og Kegnæs) og de slesvigske. De kongerigske er for den nyere tids vedkommende ført efter et trykt skema af 1812 og i to eksemplarer fra dette aar. De slesvigske findes dobbelt fra 1763, og i modsætning til de kongerigske kirkebøger giver de i

tiden efter 1763 en fylde af oplysninger: ved de viede: forældrenes navne, bopæl og stilling og ved de døde: alder, stilling, ægtefælle, forældres navn og bopæl, børn og svigerbørn, evt. børnebørn. I forbindelse med kirkebøgerne kan nævnes *personregistrene*, som indførtes 1874, og som stadig føres i hele Sønderjylland (vielsesregistrene dog kun til og med 1926).

Præstearkivernes øvrige indhold er af den største betydning for ethvert studium af sønderjyske forhold, ikke mindst for lokalhistorikeren, der her som regel vil finde et interessant og betydeligt materiale angaaende kirkens og skolens historie.

f. SKOLEARKIVER.

Fra gammel tid havde Nordslesvig kun een større latinskole: *Johanneum i Haderslev*, hvis arkiv nu findes i Landsarkivet. *Tønder seminariums* arkiv begynder 1788.

Foruden de tyske *Kredsskoleinspektørers* arkiver, der er ordnet i akthefter, findes der ogsaa en del *lokale skolearkiver*, dog næsten udelukkende fra Haderslev og Aabenraa amter. Det værdifuldeste indhold af disse er som regel de skolekrøniker, som de tyske lærere skulde føre. Skolearkiverne er ikke afleveringspligtige, og Landsarkivet kan derfor ikke forlange dem afleveret, men da de ofte indeholder en del stof af interesse, vilde det være beklageligt, om de gik tabt. Forhaabentlig vil lærerne engang sørge for, at de bliver sikret for fremtidens forskning.

g. KOMMUNALARKIVER.

Noget lignende gælder for de tyske *landkommuners* arkiver. Heller ikke her kan arkivet gøre noget krav gældende, og ogsaa her er det ganske tilfældigt, hvad der er bevaret. Af størst interesse er som regel kommuneprotokollen med referat af kommuneraadets eller kommuneforsamlingens forhandlinger.

Med undtagelse af borgerskabsprotokoller, rets- og politiar-kivalier er *købstædernes* arkiver heller ikke afleveringspligtige. To af de sønderjyske købstæder — Aabenraa og Sønderborg —

har dog afleveret deres arkiver og saaledes gjort dem tilgængelig for den historiske forskning. Af disse er *Aabenraa* det betydeligste, selvom det har lidt meget haardt ved hensynsløse kassationer i tysk tid. Næsten intet gaar tilbage til tiden før 1610, da arkivet gik tabt ved byens brand. Akterne ligger ordnet efter en registratur fra 1836.

Sønderborg byarkiv har ogsaa lidt meget haardt ved kassationer, og det er nu temmelig tilfældigt, hvad der er bevaret. Det meste er fra det 19. aarhundrede og ligger ordnet efter de afdelinger, som findes i en arkivordning fra omkring 1829.

De afleverede dele af *Haderslev* og *Tønder* byarkiver (om det øvrige se under sønderjyske lokalarkiver) indeholder foruden borgerskabsprotokollerne ogsaa en del politisager.

h. GODS- OG KOGSARKIVER.

Nordslesvig har ikke i de senere aarhundreder været rig paa adelige godser. De fleste var blevet købt af kongen og hertugerne. Det er derfor heller ikke ret mange godsarkiver, der findes i Landsarkivet.

Det største og mest omfattende af de afleverede godsarkiver er fra *Gram* gods. Størstedelen af det blev ca. 1926 ordnet af senere arkivar Caroline Andersen, som ogsaa har udarbejdet en fortegnelse over det. Foruden en del Schach'ske privatarkivalier indeholder det et meget betydeligt arkivmateriale vedrørende selve godset og dets administration. Fra *Trøjborg* er der et lille, men meget værdifuldt arkiv, hvoraf en ikke ringe del gaar tilbage til det 16. aarhundrede. Af *Schachenberg* godsarkiv var en lille del i sin tid kommet til Rigsarkivet, hvorfra det er afleveret til Landsarkivet. Resten findes paa Schachenberg (se nærmere under sønderjyske lokalarkiver). Et betydeligt arkiv er bevaret fra *Søgaard*. Det synes at være nogenlunde fuldstændigt fra 1725, da godset gik ud af Ahlefeldtternes eje. Ogsaa fra de *augustenburgske besiddelser* Graasten og Augustenborg er der bevaret et stort arkiv. De fleste af de ældre sager er afleveret fra Kiel. En række mindre arkiver er bevaret fra *Ladegaard* i Lundtofte herred, de *Lindevedske besiddelser* (bl. a. Høgsbrogaard, Vesterbæk og Spandetgaard), *Revsø*, *Skovbølgaard* og *Stoltelund*.

Nævnes kan det ogsaa, at de vigtigste *kogsarkiver* findes i Landsarkivet. De betydeligste er fra *Frederikskog* og *Rudbølkog*, men ogsaa *Højer* og *Møgeltønder* kogsarkiver er forholdsvis omfattende, mens arkivet for *Slogs herreds kog* kun bestaar af en enkelt pakke. Disse arkiver giver et udmærket materiale til belysning af de ejendommelige administrative og retslige forhold, der herskede herude i marsken, og fortæller en del om menneskenes aarhundredlange og sejrriige kamp mod havet, om digebygninger og inddigninger.

i. PRIVATARKIVER.

Selvom en række af de vigtigste privatarkiver fra Sønderjylland findes andetsteds, især i Det kongelige bibliotek og Rigsarkivet, er det dog heller ikke saa faa, der i tidens løb er kommet til Aabenraa. En del af dem indeholder ikke meget af værdi, men i andre er der ofte et historisk interessant stof. Et meget vigtigt privatarkiv vil arkivet faa, naar det, som bestemmelsen er, modtager H. P. Hanssens arkiv, der er under ordning. Heri findes ogsaa en del andre privatarkiver, f. eks. Nikolaj Andersens, hjulmager Jørgen Jørgensens, pastor Johan Lautrups, Anna Christiane Ludvigsens (Lautrup) og slagtermester Reimers'.

j. FORENINGSARKIVER.

Af foreninger, hvis arkiver er blevet afleveret til Aabenraa, kan nævnes: Vælgerforeningen, Skoleforeningen (kun skemaer til ansøgninger, indbundet i en række bind) og Sprogforeningen, Nordslesvigs Kreditforening, forskellige landboforeninger, Slesvigs loyale Lærereforening og andre lærereforeninger, Rødding Højskoles elevforening (1853-59), Nordslesvigsk Arbejdersekretariat og Jernfondet. Endvidere en del sparekasse- og brandforsikringsarkiver. Her findes ogsaa den saakaldte Daler-Emmerlev Sielkommunes arkiv, som gaar tilbage til 1608.

k. FORSKELLIGE ARKIVER OG SAMLINGER.

Lavsarkiverne hører heller ikke til de afleveringspligtige arkivalier, og det er kun faa af de gamle lav, der har afleveret deres

— ofte historisk værdifulde — papirer til Landsarkivet. Det vigtigste af de lavsarkiver, som er blevet sikret for eftertidens forskning, er Haderslev skomagerlavs arkiv (1424)-1921.

Af forskellige mindre embedsarkiver kan nævnes *skovriderarkiverne*, af hvilke det bedste er fra Aabenraa, *fysikatsarkiverne*, *branddirektorsarkiverne* og arkiver, der angaar *statens tilsyn med bygninger*.

Af praktiske grunde er Landsarkivets *pergamentsbreve* udtaget og anbragt for sig. De er ikke talrige, men udmærker sig ofte ved deres alder. De vigtigste er byernes pergamenter: Aabenraa 1335-1671 (deriblandt byskraaen fra 1335 og oversættelser deraf), Sønderborg 1495- og fra Haderslev to breve fra bager- og smedelavet samt en del breve angaaende latinskolen 1567-1605. Endvidere findes der pergamentsbreve fra nogle præstearkiver (Ager-skov, Gram, Tønder og Vonsbæk), landsbyarkiver (Stenderup paa Sundeved, Brøns, Eggebæk, Hovslund), godsarkiver (Gram 158...-1736, Ladegaard og Søgaard). Enkelte findes ordnet i en særlig række: *topografica*.

Landsarkivet har paa forskellig maade modtaget en del *udskiftningsakter*, som ikke hørte hjemme i noget embedsarkiv; de findes især fra Haderslev amt og er ordnet alfabetisk i en lang række.

Alle ældre *kort* opbevares for sig, og der er udarbejdet en særlig registratur over dem; vigtigst er *udskiftningskortene* hvoraf langt de fleste er fra Haderslev amt, enkelte ogsaa fra Als, Rise, Lundtofte og Lø herreder.

De akter, som ikke kunde indordnes i de almindelige arkiver eller i ovennævnte grupper — det drejer sig væsentligst om papirer, som er afleveret af private — er anbragt i en afdeling med titlen *Topografica*. De er alle ordnet efter amter, sogne og landsbyer, saa man i løbet af et øjeblik kan danne sig et skøn over, hvad der findes angaaende en bestemt lokalitet. Her opbevares ogsaa sogne- og landsbyarkivalier fra tiden før 1867, forsaavidt de ikke er gaaet ind i præstearkiverne. En del af indholdet er ikke af særlig stor værdi — ejendomsbreve og lignende — mens der paa den anden side ogsaa findes værdifulde ting her, idet saadanne mere private papirer ofte kan indeholde oplysninger om forhold, som det officielle arkivmateriale tier om. For søn-

derjysk historieskrivnings fremtid maa man haabe, at stadig flere og flere vil faa forstaaelse for den betydning, opbevarelsen af skriftlige efterladenskaber har, hvad enten det drejer sig om breve, optegnelser eller regnskaber. Enhver ved, at jordfundne oldtidslevn skal sikres og bevares for efterslægten. Det bør gaa op for alle, at breve og haandskrifter er af lige saa stor betydning for udforskningen af landets fortid.

3. LANDSARKIVET I VIBORG.

Selvom den udveksling, der blev besluttet i 1936, medførte, at en del af arkivalierne vedrørende sognene syd for Ribe og enklavesognene kom til Arkivet i Aabenraa, saa er der dog stadig en del sønderjysk materiale i Viborg (jvnfr. Landsarkivar H a n s K n u d s e n : *De vigtigste Kilder til Ribe Amts Historie i Landsarkivet for Jylland* (Fra Ribe Amt VII, 1928-1931). Det meste findes i *Ribe Bispearkiv*. En oversigt herover er givet af H a n s K n u d s e n i artiklen: *De jydsk Bispearkiver* (Fortid og Nutid V, 1924-1925). Den største del af arkivet indtil 1791 er registreret i to registraturer (nr. 7 til 1774 og nr. 8: 1775-1791). Da stoffet saa vidt muligt er ordnet topografisk efter herredsprovstier, har det været let at udskille de sønderjyske akter. De fleste af disse er derfor ogsaa afleveret til Aabenraa. Tilbage er kun blevet sager angaaende de sogne, som i 1864 forblev ved Danmark. Ogsaa en del pakker indeholdende almindelig korrespondance er blevet gennemgaaet og delt (f. ex. ærkediakonats breve og diverse dokumenter 1562-1695 og ærkediakonats dokumenter vedrørende Tørninglen 1576-1778), mens en del indkomne breve udelt er forblevet i Viborg. Det gælder bl. a.: Indkomne breve 1569-1765, kgl. reskripter 1559-1852, kancellibreve 1690-1840, rentekammerbreve 1682-1779 og forskellige kollegiers og direktioners breve 1736-1779 samt bræve fra Ribe søndre amtsprovsti 1814-28. Af korrespondanceprotokoller er der grund til at nævne kopibøger over udgaaede breve 1652-1654 (Biskop Kragelund) og 1731-1841. Stor historisk betydning har de mange indberetninger. Redegørelser for præsternes og degnenes økonomiske forhold findes i de saakaldte herredsbøger fra 1649 og

1690 (i Aabenraa: Gram, Lø og Møgeltønder herreder 1649, desuden i Hviding herreds provstearkiv: Hviding herred; Lø og Møgeltønder herreder 1690, i Viborg; Kalvslund og Frøs herreder 1649), desuden indberetninger om præsternes indtægter 1688, 1693 (Hviding herred i Viborg, Lø herred i Aabenraa) og senere. I denne forbindelse kan ogsaa nævnes: sogneregistre for Ribe stifts sønderjyske herreder 1599 og stiftsregistret fra samme aar, der indeholder fortegnelse over tiendeydere (det første er trykt in extenso, det sidste delvis i Sønderjydske Aarbøger 1937, 52-110). Af indberetninger vedrørende skolevæsnet: degnenes vilkaar og lokkede kvinder 1630, skolevæsnets forbedring 1785, 1789-90, skolevæsen og degneboliger 1798-1806, skolelærernes undervisning 1811-1812 og skolevæsnets organisation 1816.

Men iøvrigt var der snart ikke den ting, som præsterne ikke maatte indsende indberetninger om: Beneficeret gods og kirkeejere 1794, 1798-1809, fundatser 1813, og aarlige oversigter over antallet af fødte, viede og døde i sognene. Stor topografisk interesse har fortegnelserne fra ca. 1668 (videreført til ca. 1710) og 1717 over Ribe stifts amter, sysler, herreder, sogne, sognepæster og herregaarde m. m.

De økonomiske forhold spillede en stor rolle for den gejstlige administration, og det er et ikke ringe materiale vedrørende disse, der er bevaret i bispearkivet: Ribe bispedømmes indkomster og herligheder 1547-1775, 1788, kirkesyn 1696-1792 (div. aar). Angaaende kapitlets jordegods findes en del oplysninger i den afdeling, der angaar domkapitlet, f. ex. jordebog 1669, domkapitlets adkomster, retsdokumenter m. v. 1503-1667; interessant er ogsaa Ribe kapitels tegnebog 1538-1675. Da ærkedegnen var regnskabsprovst for størstedelen af de sønderjyske sogne under Ribe stift, findes der i de dele af hans efterladenskaber, som er forblevet i Viborg, en mængde af interesse for sønderjysk historie: summarisk ekstrakt af ærkedegnene Anthon Keyzers og Jens Wiborgs kirkeregistre ca. 1581, »Kercken Register« (kirke-regnskaber) 1582-1584, ærkedegn Ægidius Lauritsøns regnskabsbog 1613-1620, Tørninglen kirkers jordebog og renteregistre 1625-1674, ærkedegn Jens Olufsens kirkeregnskabsbog 1628-1630 og sammes »Klackbog« 1634-36 (liste over regnskabsrejser, opgørelse af beholdninger m. v.), ærkedegn Christian

Bordings kirkeregister 1639. De løse kirkeregnskaber 1554-1863 er derimod afleveret til Aabenraa, forsaavidt de angaar de i 1864 afstaaede sogne, det samme gælder fire kirkeregnskabsbøger fra Døstrup, Mjolden, Randerup og Visby 1649-1785 (den sidste kun -1773). I forbindelse med den gejstlige retsmyndighed staar landemodeprotokollerne 1635-64, 1674-1854 og dokumenter til samme 1618-1843, tamperretsprotokollerne over ægteskabssager 1772-1798 (med bilag 1725-96). For præsternes og degnenes personalhistorie har edsbøgerne 1643-1768 (se Danske Samlinger IV, 1868-1869, 117-142) og vitaprotokollerne 1731-1841 stor betydning, mens visitatsoptegnelserne 1687, visitatsprotokoller 1809-33 og provsternes aarlige visitatsindberetninger 1793-1840 giver værdifulde bidrag til forstaaelse af de almindelige kirkelige og skolemæssige forhold.

Ribe Stiftamts arkiv er et særdeles stort og omfangsrigt arkiv. Ved udvekslingen blev der i 1938 afleveret en del til Landsarkivet: bl. a.: jordebog over de sønderjyske dele af Riberhus amt 1663, Riberhus amts matrikel 1688, indkomne breve angaaende Lø herred, Møgeltønder og Ballum birker 1800-1828, hoverireglement for Trøjborg gods 1800, sager angaaende Rømø 1729, 1777-79 samt forligskommissionsprotokol for Rømø, List og Lø herred 1795-1822. Desuden en del sager vedrørende udskiftningen 1769-1789, nogle landvæsenskommissionsforretninger 1788-1851 samt en del korrespondancesager 1789-1835, fra 1829 sagligt ordnet.

Af det, der stadig findes i Viborg, kan nævnes: til 1828: kopibøger 1684-1711, 1726-1755; Riberhus amts og Ribe stifts ekspeditionsprotokoller 1756-1821, kopibøger 1822-1828, kopibøger over indkomne breve 1674-1711, kopibøger over kongelige reskripter og kollegiebreve 1725-1791, kollegialprotokoller 1796-1808, journaler 1731-34, 1781-1828 og forskellige korrespondancesager 1680-1828 (herunder ogsaa en del reskripter og kollegiebreve). Fra 1828: kopibøger 1828-1850, journaler 1829-1850, reskripter og kollegiebreve 1829-1850, korrespondancesager, sagligt ordnet 1829-1853. Forskelligt: Højesteretsdomme i justitssager 1737-1802, domsakter i justitssager 1708, 1734-1827, protokol (med dokumenter) for kommissionen til afgørelse af stridigheder om vandafledning mellem lodsejerne i Roager og V. Vedsted 1757, forhandlingsprotokol for kommissionen til

udarbejdelse af lovforslag til bedre ordening af landboforholdene i de blandede distrikter (med dokumenter) 1856, »Coldingers Af-skeed saa og adskillige Relationer og Forestillinger angaaende Riberhus Ladegaards Gods og Birch« 1727-1728, forskelligt ved-rørende Føhr 1733-1788, skifteprotokoller 1730-1792, koncept-skifter 1718-1796 (med register), originale skiftebreve 1734-93, overformynderprotokol 1754-1796, skattekommissionsprotokol 1743, forskellige fattig- og skolesager.

Retsarkiverne. Da de kongerigske retter i Vestslesvig (Lø her-red, Møgeltønder og Ballum birker, Lustrup og Riberhus birker) selvfølgelig sorterede under *Viborg Landsting*, vil man i Lands-tingets retsprotokoller, der delvis gaar tilbage til det 16. aarhun-drede og i hvert fald er velbevarede fra det 17. aarhundrede (pro-tokol C., der angaar disse egne, begynder 1616), kunne finde meget af interesse for disse sønderjyske omraader. Betydning kan ogsaa landstingets skøde- og pantebøger have (begynder 1621 med gode registre fra 1690). Derimod staar det ikke i for-bindelse med disse særegne statsretslige forhold, at den ældre del af *Solvig godsarkiv* er havnet i Landstingets arkiv, hvor noget af det stadig findes (i pakken: Breve og irettelagte Dokumenter 1477-1600), mens pergamentsbrevene og en del papirbreve ad forskellige veje er kommet til Rigsarkivet.

Retsforholdene i den nordlige del af Vestslesvig var meget udviklede. Flere gange havde man i tidens løb prøvet at faa ordnet de kongerigske bønders jurisdiktionsforhold. Det lyk-kedes først i 1735, da Riberhus birk oprettedes, hvortil næsten alle de kongerigske bønder i Haderslev vesteramt, som ikke hørte under det schackenborgske Lustrup birk, skulde svare. De to birker blev lagt sammen i 1812 (Riberhus birk var fra 1805 forenet med byfoged- og borgmesterembedet i Ribe), og 1859 kom de begge ind under det nyoprettede Ribe herred (en forteg-nelse over dette herreds undersaatte findes i *Trap: Danmark*. 1. udgave II (1859) 1006, 1008 ff). En fortegnelse over disse omraaders lægdsruller, skøde- og panteprotokoller samt skifte-protokoller findes i *H o f m a n - B a n g: Jens Sørensen og Ma-ren Nielsdatter* (1927). Til videre orientering meddeles en over-sigt over de to birkearkivers ældre indhold, idet kun begyndel-sesaaret for de forskellige rækker opføres.

Riberhus birk: justitsprotokoller 1735- (med tilhørende dokumenter 1789-1801), skøde- og panteprotokoller 1738-, skifteprotokoller 1796- med dokumenter 1787-), overformynderiprotokoller 1796-, kopibøger 1772- kollegial- og stitsbreve 1735, 1786-, udstykningssager 1785-, fortegnelser over beboerne og deres hartkorn 1789 og fortegnelse over birkets hartkorn 1770-.

Lustrup birk: justitsprotokoller 1715-, skøde- og panteprotokoller 1738-, skifteprotokol for selvejere 1796- (med dokumenter 1773-1812), »Copie-Brevbog« 1787-1812, kollegialbreve 1763-. En del af de ældre retsarkivalier vedrørende Lustrup birk findes i godsarkivet paa Schackenborg (bl. a. tingbøger 1661-1714). I Viborg findes desuden *Vesterland-Føhr* og *Amrum* birks arkiv, der bl. a. indeholder: justitsprotokoller 1732-1822 (med dokumenter 1744-1783), skøde- og panteprotokoller 1687-1826, skifteprotokoller 1762-1812, auktionsprotokoller 1732-1812.

Af de øvrige ripensiske arkiver, som kan faa betydning for studiet af de vestslesvigske sognes historie, kan nævnes *Ribe amtstuearkiv*. Foruden matriklen 1664 og 1688 findes der bl. a. skattehovedbøger fra 1807 og samlinger af godsernes jordebøger ca. 1800. I 1840 deltes Ribe amtstuedistrikt i to dele, Varde og Ribe amtstuedistrikter, det sidstnævnte omfattede godset syd for kongeaen og Anst, Gørding og Malt herreder.

Det vil af det foregaaende fremgaa, at selv efter gennemførelsen af den arkivudveksling, der besluttedes i 1936, findes der i Landsarkivet i Viborg et meget betydeligt stof vedrørende de vestslesvigske sogne. Ganske anderledes stiller forholdet sig med hensyn til de *otte sogne syd for Kolding*. Med undtagelse af *præstearkiverne* og *Stenderupgaards arkiv*, der gaar tilbage til 1519, forblev alle de lokale arkiver i de afstaaede omraader, hvorfor de nu findes i Landsarkivet i Aabenraa, og arkivudvekslingen vil kun delvis kunne ændre dette forhold. Skal man arbejde med disse egne historie, bør man derfor først undersøge, hvad der findes i Aabenraa. Foruden kirkebøgerne indeholder præstearkiverne en del værdifuldt stof, hvoraf en del gaar tilbage til det 16. og 17. aarhundrede.

Af de arkiver i Aabenraa, der har betydning for studiet af de egne, som i 1864 forblev ved Danmark, maa først og fremmest nævnes *Haderslev amtsarkiv*, som kun i ringe grad er ordnet

topografisk, hvorfor kun lidt af indholdet har kunnet lade sig udskille uden indgaaende undersøgelser. Foreløbig er der til Viborg afleveret en række udskiftningsakter og sætningsinstrumenter (delvis ogsaa fra andre arkiver) og papirer angaaende Fovslet, Drenderup, Straarup og Vorgaard samt Dalby mølle, endvidere en del kirke- og skolesager. Derimod er *Haderslev provstearkiv* næsten fuldstændigt gennemgaaet og sagerne ang. de otte sogne udskilt. Foruden kirke- og skolesager (1619-1869), der er ordnet sognevis, nogle konsistorialsager 1757-1841 og arkivfortegnelser fra 1803, drejer det sig især om løse kirkeregnskaber fra det 19. aarhundrede og en række kirkeregnskabsbøger fra de enkelte sogne. De begynder 1564 og gaar til 1843. *Tørninglen provstearkiv* er ikke fuldstændigt gennemgaaet, og afleveret er kun nogle fortegnelser over præstearkiverne 1839, kirkeregnskaber 1858/59-1866/67 og nogle løse sager 1786-1842. Af *Generalsuperintendentens arkiv* er nogle arkivfortegnelser fra ca. 1803 og kirkeinventarer fra ca. 1763 kommet til Viborg. Af *Aller-Taps præstearkiv*: Forskelligt vedrørende Taps 1758-1854. *Fra Haderslev Østeramtsstue* stammer nogle folketællingslister fra 1835, og af *Hviding og Nørre-Rangstrup herreders retsbejtarkiv* er der afleveret en del justitssager 1747-1864 fra Ribe Domkirkes landsogn, V. Vedsted og Seem sogne (især skiftesager). Nævnes kan det ogsaa, at nogle sager vedr. Stenderup S. er afleveret fra Museet paa Koldinghus til Landsarkivet i Viborg.

4. LANDSARKIVET I ODENSE.

Der er kun to fynske arkiver, som indeholder arkivalier vedrørende omraader indenfor det nuværende Sønderjylland (Als): Fyns bispearkiv og Fyns stiftsøvrigheds arkiv.

I *Fyns bispearkiv* er indholdet ikke saa mangfoldigt som i Ribe bispearkiv. Iøvrigt maa det erindres, at da der i 1819 oprettedes et særligt bispedømme for Als og Ærø, afleveredes et stort antal af bispens og stiftsøvrighedens akter vedrørende de to øer til den nye biskop. I henhold til udvekslingsbestemmelserne af 1936 har Landsarkivet i Aabenraa af Fyns bispearkiv desuden

modtaget følgende akter: Alsø herreders breve 1587-1785, Alsø Nørreherreds og Alsø Sønderherreds breve 1786-1819. Endvidere kirkeregnskabsbøger fra Asserballe (ca. 1547-1729), Hagenbjærg (1730-1741), Lysabild (1587-1691), Tandslet (1691-1731) og Ulkebøl (1632-1713). Med hensyn til alsiske og ærøske kirke-regnskaber i Odense og i Rigsarkivet kan der henvises til en fortegnelse i Fortid og Nutid VIII (1929-1930) 279-300.

Af det, der stadig findes i Odense, er der grund til at nævne: Biskop Muus' korrespondanceprotokol 1712-1717 og biskoppens kopibøger 1732-1849. Ligeledes en del interessante indberetninger: om tiendeydere 1677-78 og om forskellige forhold vedrørende sognekaldene 1660-1690 (diverse aar); synsforretninger 1631-1635, 1693-1702 (diverse aar) og indberetninger om kirkernes tilstand og indkomster 1664-1665, 1668, 1676-78, om degnekald og skoler 1680, 1714, 1736, 1743 og om fødsler og dødsfald 1688-1722. Visitatsprotokoller findes 1732-1803, 1834-1896, edsbøger 1616-63, 1718-68 (den sidste ogsaa degne) og endvidere en pakke, indeholdende præsters, rektorers og degnes eder 1670-1695, protokoller over kollatser og kaldsbreve 1730-1875 og ordinanders optegnelser om deres liv 1732-1884.

Af *stiftsovrighedens arkiv* kan nævnes: landemodeprotokoller 1680-1867 (med dokumenter 1689-1838); »Protocollum consistorii« 1662-1702 (∴ tamperretsprotokoller, hvortil dokumenter 1665-1701). Til Aabenraa er blandt andet afleveret kirkeregnskaber 1708-1785.

Arkivalier vedrørende *Ærø* findes for størstedelens vedkommende i Landsarkivet i Odense, hvortil der ogsaa er afleveret en del ærøske akter fra Aabenraa. Men enhver, der vil udtømme arkivstoffet vedrørende *Ærø*, maa dog ogsaa gennemgaa materialet i det sønderjyske Landsarkiv.

5. HÆRENS ARKIV.

Mens de militære kollegiers arkiver findes i Rigsarkivet, er de militære afdelingers arkivalier forblevet i Krigsministeriet, hvor de er samlet i Hærens arkiv. Kaptajn *Rockstroh* — arkivets tidligere leder — har i Fortid og Nutid II (1919) 170-

176 givet en kort oversigt over den væsentligste del af indholdet, ligesom der ogsaa findes en udførlig redegørelse af H. H a t t i Haandbog i Slægtsforskning (1943) 258-263, mens H. E. E. K o c h i en afhandling om infanterireglementets stambøger og justitsprotokoller (Fortid og Nutid VII (1928-1929) 138-147) mere indgaaende har skildret de arkivalier, som især har interesse for personalhistorien.

Hærens arkiv, der selvfølgelig ogsaa omfatter de hærafdelinger, der var garnisoneret i Sønderjylland, indeholder et rigt materiale for den personalhistoriske forskning, et materiale som ved udmærkede arkivoversigter og talrige personregistre er gjort let tilgængeligt for forskeren. Mange danske slægter nedstammer fra en fremmed hvervet soldat, og selvom de enkelte afdelingers arkivalier, stambøger, edsbøger og lignende, i mange tilfælde ikke gaar særlig langt tilbage, vil det dog altid være umagen værd at gøre et forsøg paa at finde oplysninger om en hvervet soldat her. Det siger sig selv, at arkivet ogsaa indeholder et stort materiale til hærvesenet og krigenes historie, og de enkelte afdelingers justitsprotokoller kan ofte give mange kulturhistoriske oplysninger af betydelig interesse.

6. SØNDERJYSKE LOKALARKIVER.

a. HADERSLEV BYARKIV.

Bortset fra hvad der findes i Aabenraa, opbevares arkivet paa raadhuset, og tilladelse til at benytte det faas ved henvendelse til magistraten. Det er et stort og udmærket arkiv, der i aarene efter 1920 er blevet ordnet af byens historieskriver, Th. O. Achelis.

Arkivet er delt i to dele: det ældre arkiv til 1864 og det nyere arkiv fra tiden efter 1864, og over begge afdelinger er der udarbejdet en ret specificeret fortegnelse. Det ældre arkivs indhold er delt i 27 afdelinger, hvoraf de vigtigste er: VIII: embedsmænd og forretningsgang 1663- , XII: kirkesager 1581-1863, herunder ogsaa hospitalet, stiftelser og legater 1625- samt kollektler 1631-1835, XIII: skolesager (1567)-1864: den lærde skole (1567)-1864 og borgerskolen 1663-1864, XV: fattigvæsnets

1726- , XVII: kammer- og finanssager 1626- , der foruden skattesager, sager angaaende told- og skibsafgifter bl. a. ogsaa indeholder landvæsenssager 1698- samt sager vedrørende mønt- og pengevæsen 1685- , XVIII: kommunal forfatning. Denne afdeling er arkivets betydningsfuldeste og mest omfattende. Af det righoldige indhold kan kun det allervigtigste nævnes: jordebøger, brandtaksationskatastre 1742-1854, magistratens forhandlingsprotokoller 1716-1869, deputeretkollegiets protokol 1840-1869 (med bilag 1751-1783), forskellige sager angaaende embedsmænd og tjenestemænd, byens skatter og regnskabsføring (med byregnskaber 1630-1864). Det omfattende materiale angaaende næringsvæsnet findes i den følgende afdeling XIX: haandværks-, industri-, handels- og skibsfartssager med en række papirer angaaende de enkelte haandværksgrene og fabrikker og om søhandelen (herunder ogsaa havnen), XX: postvæsnet 1648-1864, XXI: politisagerne er afleveret til Aabenraa med undtagelse af brandassurancesager, XXII: militærsager 1644- , XXIII: stændersager og XXVIII: Konservatoratets arkiv.

b. T Ø N D E R B Y A R K I V .

Arkivet findes paa Alexandrineskolen. Tilladelse til benyttelse faaes af magistraten i Tønder. Det er et meget stort og velbevaret arkiv, som 1922 ff er blevet ordnet af den nu afdøde tyske historiker Dr. h. c. L u d w i g A n d r e s e n , som viede Tønder bys historie et livs intensivt arbejde, og som i sin bog: *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869* (1937) 144-148 har givet en kort oversigt over det væsentligste af arkivets indhold, jvnfr. ogsaa samme forfatters *Geschichte der Stadt Tondern I* (1939) XI-XIII. Ludwig Andresen har udarbejdet en fortegnelse over arkivet, som i høj grad letter benyttelsen af det. Da arkivdepotet i Aabenraa oprettedes, kom den afleveringspligtige del af arkivet dertil (borgerskabsprotokoller, politisager m. m.).

En vigtig del af arkivet er de gamle »Urkunden« 1436-1695, hvoraf en del er pergamentsbreve. En fortegnelse over dem findes i *Nordalbingische Studien I* (1858) 253-55. Rækken omfatter bl. a. byens privilegier og privilegiekonfirmationer, en del konge-

og hertugbreve, tingsvidner m. m. Nogle af brevene blev i 1877 deponeret i Statsarkivet i Slesvig, men kom i 1923 tilbage til Tønder.

Det øvrige arkiv er delt i 556 fag, som er ordnet i en række forskellige afdelinger. Af korrespondancesager kan nævnes: Indkomne reskripter og breve 1530-1858, »Registranten über Rescripte und Briefe« 1727-1853, relationsprotokoller 1727-1873 (med kopier af udgaaede breve). Af regnskaberne er de vigtigste: bykassererregnskaber 1695-1867, kærnerregnskaber 1596-1867 (fra 1690 fuldstændige), »Stadtwagerechnungen« 1711-1865. Af skatteregnskaber og skattesager kan bl. a. nævnes »Protocolla votorum bei der Regulierung der Schatzung- und Einquartierungsanlagen« 1738-1764, som indeholder en del oplysninger om den enkelte borgers økonomiske forhold, maanedlige skatteligninger 1664- , renteskat 1721- , martiniskat 1640, 1701, 1704- , plovskat 1636-57, krigsskat 1714-16, kop- og næringsskat 1717-1720, kopskatmandtaller 1765- .

Af de enkelte afdelinger kan nævnes: »Allgemeine städtische Verwaltung, städtische Beamte, städtische Körperschaften«, som bl. a. indeholder afskriftsamlingen Acta Tunderensia (se nærmere Zeitschrift 1908, 355-402, og 1909, 174-232. Et bind findes ogsaa i Landsarkivet i Aabenraa), »Diarium über die gemeinsame Beschlüsse des Magistrats u. des Deputirten Kollegiums« 1725-1836 og protokoller for deputeretkollegiet 1832-1868. Akter vedrørende borgmesteren 1607-1855, bysekretæren 1724-1834 og byfogden 1606-1834. Under afdelingen skibsbroer, kanal, Vidaa findes skibsbrøregnskaber 1711-1875. Under fattigvæsen en del fattigregnskaber 1709- . Til belysning af næringsforholdenes historie rummer arkivet et stort materiale, der baade angaar handel (ogsaa kniplingshandel), industri (hatte- og strømpefabrik), markedsvæsen og landhandel samt haandværket (delvis ordnet efter de enkelte lav). Under afsnittet »Bevølle- rungsstand« findes bl. a. folketællinger 1769, 1803, 1835, 1840, 1845, 1855 og senere samt forskellige indbyggerfortegnelser fra det 19. aarhundrede. Af det øvrige indhold kan nævnes: byggesager, kirkesager (med regnskaber), skolesager (med skolekasserregnskaber), sager vedrørende seminariet, legater (ordnet efter de enkelte legater), hospitalet, vajsenuset, brandvæsen (blandt

andet brandforsikringskatastre 1744- , der giver god oplysning om de enkelte bygninger), akter angaaende enkelte familier og personer, foreninger og politiske valg.

c. SCHACKENBORG GODSARKIV.

Arkivet findes paa Schackenborg og er ualmindeligt velbevaret. En oversigt er udarbejdet ca. 1924 af godsinspektør Davidsen (afskrift i Landsarkivet i Aabenraa og i Rigsarkivet). Foruden protokollerne (139 nr.) omfatter det ældre godsarkiv 208 nr. Hertil kommer saa det yngre arkiv og Seekamp godsarkiv (væsentligst nyere sager). Det maa erindres, at Schackenborg foruden Møgeltønder og Ballum birker ogsaa omfattede Lustrup birk ved Ribe med en del gods i den nordligste del af Sønderjylland.

Et meget værdifuldt materiale findes i de gamle tingbøger: Møgeltønder birk 1669-1803, Lustrup birk 1661-1714 (for den følgende tids vedkommende se side 181), Ballum birk 1665-1778, Vesterland-Føhr ca. 1660-1670. Skøde- og panteprotokoller: Møgeltønder birk 1697-1725. Skifteprotokoller: Møgeltønder birk 1696-1752, Emmerlev 1776-1790, Ballum 1696-1758. Auktionsprotokoller: Møgeltønder 1731-68, Ballum 1731-1807. Formyndersprotokol 1770-1808. Fæsteprotokoller 1691-1881 (delvis topografisk delt). Kirkeregnskabsbøger: Møgeltønder 1676-1869, Emmerlev 1649-1731, 1750-1804, Ballum 1654-1730, 1752-1837. Kopibøger 1703-1723, 1805- . Kassebøger 1776-1901. Desuden forefindes godsets jordebøger fra 1660-1904 samt matriculeringsprotokoller 1688 og 1844.

Pakkesagerne er sagligt ordnet. Af stor betydning er de mange fæstebreve, der gaar helt tilbage til 1561 og delvis er ordnet efter sogne. Blandt landvæsenssagerne findes der mange udskiftningssager, men ogsaa en del formynderi- og skiftesager. Kirkesagerne er mest delt efter de enkelte kirker, under møllesager er der specialakter vedrørende Lindskovmølle, Daler, Emmerlev, Ballum Ladegaard og Skallebæk møller. Afsnittet Schackenborgs pengesager, arvereguleringer etc. indeholder bl. a. skiftesager vedrørende den grevelige familie. Under afsnittet grevskabets administration (1747-1873) findes en del papirer vedrørende

grevskabet i den tid, det har været under administration. De øvrige afsnit angaar: embedsmænd og betjente, korrespondance og indberetninger, regnskabsvæsen (ogsaa administrationsregnskaber), skatter og paabud, jurisdiktionsforhold, justits- og politisager, kommunale anliggender m. m. (indeholder ogsaa en del nærings-sager, bl. a. sager vedrørende kniplingskræmmere), militærsager og forskellige anliggender.

d. BRØDREMENIGHEDEN I CHRISTIANSFELD.

Brødremenigheden har et stort og velordnet arkiv, som ikke er af ringe interesse for landsdelens kirke- og personalhistorie. Over arkivet er der i 1903 udarbejdet en arkivfortegnelse, hvoraf en afskrift findes i Landsarkivet. Selve arkivet er delt i to afdelinger: I. Menighedsarkivet, der bestaar af: A. Præstearkivet, B. Forstanderarkivet, C. og D. Brødrekorets og søstrekorets arkiver samt E. Anstaltsarkivet, og II. Ældsteraadets arkiv.

Præstearkivet bestaar af to dele, hvoraf den ene angaar den herrnhutiske bevægelse i almindelighed (f. eks. synoder, hedningemission, diaspora), mens den anden vedrører menigheden i Christiansfeld og er delt i 14 underafdelinger. En af disse indeholder levnedbeskrivelser af menighedens medlemmer, over hvilke der i 1903 er udarbejdet et alfabetisk register med angivelse af fødsels- og dødsaar, fødsels- og dødssted. Da der er tale om mange hundrede numre, vil man forstaa, at levnedbeskrivelserne giver vægtige bidrag til sønderjysk personalhistorie. Iøvrigt indeholder dødsregistrene i de christiansfeldske kirkebøger ogsaa udførlige oplysninger om de afdøde. Kirkebøgerne begynder 1773 og findes i Christiansfeld, men Landsarkivet og Rigsarkivet har fotografier deraf for aarene 1773-1924.

Af præstearkivets indhold kan iøvrigt fremhæves: »Protokolle der Helferkonferenz« 1780-1806 og »Protokolle der Ältestenkonferenz« 1772-1895, præsternes korrespondance 1772-1899, en del »Chorsachen (Ehechor und Witwenchor)«, menighedsdiarier 1773-1878, aarsberetninger 1773 og til dato, efterretninger om Christiansfeld menighedens anlæggelse og senere historie og en del sager om skole- og fattigvæsen.

Brødrekorets arkiv indeholder blandt andet diarier 1779-1893,

»Hauskonferenzprotokolle« 1785-1889, korrespondance 1808-1878, testamente- og skiftesager, obligationer og regnskabsbøger samt en del »Gewerbesachen« og en fortegnelse over brødrehusets beboere og personalakter. Søsterkorets arkiv svarer selvfølgelig i hovedtrækkene til brødrekorets.

Anstaltsarkivet har ogsaa interesse udenfor Sønderjylland, idet en del personer fra kongeriget og de øvrige skandinaviske lande besøgte pensionen eller skolen i Christiansfeld og ofte blev præget af dette ophold for resten af deres liv (se J. Holdt: *Kostskolerne i Christiansfeld* (Sdj. Aarb. 1943, jvnfr. ogsaa 1944)). Foruden skoleplaner og lærerplaner indeholder det en del vidnesbyrd og personalia om eleverne, aarsberetninger 1852-1890, diarier 1882-1901 og protokoller for »Direktionskonferenz« 1785-1804 og for »Lehrerkonferenz« 1835-1861 samt regnskabsbøger 1779-1891, endvidere korrespondance 1799-1890 og kopi-bøger 1873-1890.

Ældsteraadets arkiv omfatter kun akter fra tiden efter 1895, da menighedens styrelse omorganiseredes, idet opsynskollegiet og ældste-konferencen erstattedes af et ældsteraad (menighedsraad).

I tilknytning til Brødremenighedens arkiv findes et værdifuldt bibliotek, der bl. a. indeholder størstedelen af Zinzendorfs skrifter, en omfattende litteratur om Brødremenighedens missionsmarker samt de herrnhutiske tidsskrifter, frem for alt: *Mitteilung aus der Brüdergemeinde* 1738-1939, der bl. a. giver oplysninger om menighedens indre og ydre missionsvirksomhed og indeholder biografier af førende personligheder indenfor Brødremenigheden.

7. DET PREUSSISKE STATSARKIV I KIEL¹⁾.

Statsarkivet havde i 1871 faaet egne lokaler i Slesvig. Efter genforeningen blev det flyttet til Kiel. I henhold til bestemmelserne i udvekslingsoverenskomsten er arkivalierne til 1864 som

¹⁾ Paa grund af krigens udbrud har det ikke været muligt at foretage undersøgelser i Statsarkivet med særligt henblik paa denne oversigt, nogle af bemærkningerne er dog bygget paa erfaringer, gjort under tidligere studieophold i arkivet.

regel tilgængelige for danske videnskabsmænd, dog bør man for en sikkerheds skyld først forspørge, om man kan faa adgang til det bestemte materiale, man ønsker at efterse. Benyttelsen er gratis, naar det drejer sig om almindelige videnskabelige studier, mens der ved personalhistoriske undersøgelser maa betales et gebyr.

I det følgende redegøres der i korte hovedtræk for hovedindholdet af statsarkivet, væsentligst paa grundlag af arkivdirektør *Georg Hilles* lille instruktive bog: *Übersicht über die Bestände des königlichen Staatsarchivs zu Schleswig* (Mittheilungen der königlichen preussischen Archivverwaltung IV), der kom i 1900 og selvfølgelig er forældet paa visse punkter. Man maa haabe, at der snart maa komme en ny, lidt mere detailleret udgave. Mange af dem, der beskæftiger sig med studiet af hertugdømmet Slesvigs historie, vil sikkert ogsaa ønske, at det engang maa lykkes Rigsarkivet at skaffe afskrifter af de vigtigste af Statsarkivets registraturer.

Som nævnt er Statsarkivets akter ordnet efter provenienssystemet, idet hvert embedes arkiv som regel er holdt for sig. Derimod har man næsten aldrig anbragt arkivalierne efter gamle registraturer eller fulgt embedernes egen ordning. Indenfor de enkelte arkivfonde er de fordelt efter rent saglige principper, sager angaaende det samme emne ordnes i læg, og flere læg indordnes under en fælles gruppefortegnelse. De enkelte slesvigske embedsarkiver er ordnet i to store grupper: A. Almindelige arkiver, d. v. s. arkiver der omfatter hele hertugdømmet, først og fremmest centraladministrationens arkiver, og C. Lokalarkiver.

De *almindelige arkiver* blev ordnet i grupper, hver af disse omfattende et arkivfond og hver med sin særlige signatur (romertal). Disse er nu erstattet af nyere afdelingsbetegnelser, men de ældre signaturer er dog stadig i brug, og det er dem, man almindeligvis ser citeret. De vigtigste afdelinger er: A. II (afdeling 10. Statholderskabet), A. III (afdeling 11. Regeringskanselliet i Glückstadt), A. IV (afdeling 11. Overretten paa Gottorp og Appellationsretten i Flensborg-). A V og XXV (akter, protokoller og journaler fra de øverste toldmyndigheders arkiver), A. VI (afdeling 18. Generalsuperintendenten), A. VII (akter og korrespondancesager fra de plønske hertugers arkiv, jvnfr.

Danske Magazin 5. række V (1904) 293 ff.), A. VIII (afdeling 21. Det glücksborgske arkiv), A. XI (stænderforsamlingerne), A. XII (afdeling 66. Rentekammeret), A. XIII (den preussiske Regering i Slesvig), A. XIV og XV (akter fra tiden 1848-1852 og 1863-68), A. XVI (akter angaaende borgerlige og adelige familier), A. XVII (afdeling 65. Tyske Kancelli til 1730), A. XVIII (afdeling 65. Tyske Kancelli efter 1730), A. XIX (Fællesregeringen og landsretssager), A. XX (afdeling 7. Gottorperarkivet), A. XXIV (amtsregnskaber), Det slesvigske Ministerium (afdeling 79), Provinsialregeringen 1834-1848 (afdeling 49) og Den slesvig-holstenske Landkommissions arkiv (afdeling 25).

Arkivudvekslingen i 1936 bragte en ikke ubetydelig del af disse arkivalier til Danmark. De afleverede dele af A. VI kom til Aabenraa, de øvrige sager til Rigsarkivet. Udvekslingen littedes i nogen grad ved, at en stor del af akterne er ordnet topografisk, men paa den anden side formindskedes dens værdi ved, at der i Kiel forblev en del af de nordslesvigske lokalakter, som paa en eller anden maade belyste ældre administrationsforhold og almindelige tilstande.

I det følgende gives en kort redegørelse for de vigtigste arkivfonds. Med hensyn til ældre registraturer over og litteratur vedrørende disse arkiver henvises til afsnittet om Rigsarkivet, hvor der som regel ogsaa findes en kort oversigt over de enkelte arkivers historie.

I *Statholderembedets* arkiv findes der enkelte ting fra før 1700. Størstedelen er kasseret i 1899 udfra den betragtning, at embedet kun var et gennemgangsled. Af det tilbageblevne kan nævnes en del indberetninger, saaledes lister over magistratspersoner 1733, indberetninger om købstæderne 1735-1737, om kommercekollegierne i byerne 1736-1741 og forslag om ophjælpning af byerne.

Regeringskancelliet i Glückstadt havde kun med Sønderjyllands forhold at gøre indtil 1713. Dets betydning for sønderjysk historie er derfor ret begrænset. Repertorium i 7 bind (se Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I (1906-1918) 45 f.).

Overretten paa Gottorp. Det ret omfattende arkiv er delt i tre afdelinger A. B. og C. Mens A er registreret i et enkelt bind, findes fortegnelserne over B og C i en mængde forskellige og meget detaillerede registraturer, hver omfattende en saglig gruppe

(f. eks. nr. 41: Skolevæsen, nr. 79: »Bondengüter« og nr. 68: Handel). Det meste af disse to afdelingers indhold er dog af temmelig ny dato, især fra tiden efter 1800. Af arkivet er der kun afleveret lidt i 1936 og vist nok intet af afdelingerne B og C. En særlig afdeling af overrettens arkiv udgøres af den saakaldte samling »Akten aus Nachlass Engel«, der ofte indeholder ting helt tilbage til det 16. aarhundrede.

Generalsuperintendentens arkiv. Af indholdet kan nævnes visitatsberetningerne, hvoraf de yngre (fra Haderslev 1796- , Aabenraa 1794-) er kommet til Landsarkivet i Aabenraa, mens de ældre er forblevet i Kiel. De indeholder mange værdifulde bidrag til belysning af kirkens, skolens og fattigvæsnets historie, men giver ogsaa mange oplysninger om befolkningens almindelige levevilkaar og tænkemaade.

Det glücksborgske arkiv er et ikke ret stort, men paa sin vis værdifuldt arkiv, der næsten helt er afleveret til København. Tilbage er kun blevet enkelte specialakter vedrørende de glücksborgske besiddelser i Angel.

De dele af *Rentekammerets arkiv*, som i 1874-1875 blev afleveret til Tyskland, bestod især af akter fra de tyske kontorer. Af dets ret omfangsrige arkivmasser kan nævnes folketællingslisterne fra 1803, der ogsaa omfatter Nordslesvig. Kun ganske enkelte lister findes i Rigsarkivet og Landsarkivet i Aabenraa (se Haandbog i Slægtsforskning (1943) 184).

Tyske Kancellis arkiv omfatter selvfølgelig kun den indenrigske afdeling. Af de udenrigske sager er dog afleveret de to afdelingers fællesprotokoller 1730-1770, fællesjournalerne og konseilsprotokollerne fra tiden før 1730. Afleveringen er saa meget mere beklagelig, som den var unødvendig. Aftalen var, at alt angaaende forholdet til udlandet skulde blive i København (Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I (1906-1918) 41).

Naar Tyske Kancellis arkiv er blevet delt i to afdelinger med 1730 som skel, har det sin historiske berettigelse. Det blev i aarene 1791-1795 ordnet af arkivets arkivar Peter von Sixtel. Sagerne fra før 1730 lod han ligge. Hvad der af dem blev afleveret til Preussen, var ret uordnet og blev nyregistreret af dr. Hille, idet akterne fordeltes paa 1908 numre. Som mønster for ordningen toges det Sixtelske system for den nyere del af arki-

vet. Af de første 720 numre, væsentligst generalia, er der intet kommet til København. Den vigtigste del af indholdet er sikkert landdagsakterne 1544-1711 (en del af disse findes ogsaa paa universitetsbiblioteket i Kiel, andre i Rigsarkivet). De nyere akter ordnede Sixel efter saglige grupper, med repertorierne (registre) til den kronologiske samling af forordninger som mønster. Der er to hovedafdelinger: generalia og specialia, akterne i den sidstnævnte afdeling er næsten udelukkende topografisk ordnet. Arkivalierne fortegnedes i 15 bind, hvoraf de tre første siden omarbejdedes til 5 bind. Alle findes nu i Statsarkivet, og dr. Hille har i sin bog om Statsarkivet (side 25-28) givet en specificeret oversigt over indholdet af hvert enkelt bind. Foruden de 17 bind omfatter registraturen nu 8 andre bind, fire af disse nr. 20-23, er forfattet af ukendte forfattere, de øvrige udarbejdet af Statsarkivet (nr. 18: Provincialstænder, akter angaaende enkelte familier, testamenter m. m., nr. 19: »Landwirtschaftliche Angelegenheiten«, digesager, stormfloder, mønt- og banksager m. m., nr. 24: kopibøger og journaler, nr. 25: forbemærkning til kancellirepertorierne, fortegnelse over de kancelliakter, der var blevet tilbage i København (afskrift heraf i Rigsarkivet). De enkelte læg har faaet nummerering, fortløbende gennem alle bind, ialt 8036 numre, heraf hører numrene 1-1471, 4747-6801 til generalia, numrene 1472-4746 til specialia, mens nr. 6802-8036 omfatter protokollerne, hvoraf især maa nævnes: Patenten og Rescripten fra tiden efter 1770, Patenten- og Rescripten-Extracte 1704-1850, konseilprotokol 1705-1770, fra 1771 fortsat i relationsprotokollerne, supplikprotokoller 1711- 1850 og gratialprotokoller 1707-1738. Ved arkivudvekslingen kom kopibøgerne over patenter og reskripter 1730-1770 til Rigsarkivet sammen med de topografiske akter vedrørende Nordslesvig, mens kopibøgerne for de følgende aar indtil 1848 og alle de almindelige akter er forblevet i Kiel.

Landretten paa Gottorp var forum for den slesvigske adel. Dens arkiv var en tid i Universitetsbiblioteket i Kiel, hvorfra det i 1876 afleveredes til Statsarkivet, der ordnede akterne foreløbigt (1481 numre), idet der blev udarbejdet person-, sted- og sagregister til disse. Intet er afleveret til København.

Gottorperarkivet. Allerede ved afleveringen til Preussen i

1870erne kom en betydelig del af det gamle gottorpske arkiv til Slesvig, idet man i København væsentligst beholdt familiepapirer og politisk-historiske akter. Ved arkivudvekslingen i 1936 afleveredes næsten hele resten, tilbage blev kun nogle faa nordslesvigske akter. Ad andre veje kom Statsarkivet i besiddelse af en del papirer, som ogsaa oprindeligt havde hørt hjemme i dette arkiv. En del af arkivet (politiske og familiehistoriske akter) findes iøvrigt i det hertugelige arkiv i Oldenburg. Ved den nyordning af akterne, der fandt sted i 1894, gennemførte man ikke en deling efter de forskellige administrationsmyndigheder (Geheimsekonsellet, Justitskancelliet, Rentekammer og Krigskammer), men ordnede alt i en lang række (nr. 1-3546), idet kun regnskaberne blev skilt ud. De enkelte læg ordnedes i saglige grupper: først de almindelige akter, derefter en række topografisk ordnede sager, endelig en del angaaende adel og livegenskab 1529-1713, adelige klostre og kirker 1570-1712, enkelte godser 1495-1713 og borgerlige familier 1513-1712. Tilsidst kopi-bøger og registranter (1351)-1709, konseilprotokoller 1598-1626 og kammerprotokoller 1700-1713, samt en del »fælles sager« 1578-1713.

Da en del af de almindelige akter har været delt i topografiske underafdelinger, er enkelte af disse (især justitssager) blevet afleveret i 1936, ligesom en del af de nordslesvigske specialakter. Ikke saa faa af de læg, som angik administrative og almindelige historiske forhold blev dog tilbageholdt. Af akter, som udelukkende angaar Nordslesvig, og som er forblevet i Kiel, kan nævnes: Forskelligt vedrørende undersøgelseskommissionen 1680 f. og 1709 ff., told og licent samt oksehandel i Aabenraa amt og by 1610-1712, told og licent i Tønder 1599-1711, forskellige militærsager (Aabenraa by, Løgumkloster), strid om grænseskel mellem Genner og Djernæs 1555-58, Aabenraa amts undersaaters privilegier 1639-1704 og deres klage mod amtmand Fr. v. Ahlefeldt og amtskriver Claus Esmarch 1603, Aabenraa amts tilstand 1639-1709, sager angaaende embedsmisbrug, begaaet af Amtskriveren i Løgumkloster Wulf Calund. De mere almindelige akter angaaende Tønder amt findes stadig i Kiel, ligeledes en del sager angaaende enkelte godser (Fladsten, Gram og Nybøl, Risegaard og Søgaard), familier og personer. De nordsles-

vigske *amtsregnskaber* — hvad enten de stammede fra det gottorpske arkiv eller Rentekammerets arkiv —, er alle kommet til København med undtagelse af dem fra Tønder amt. Foruden enkelte ekstrakter 1568-79 og kornregistre 1578-79, 1581-90 findes disse fra 1580, 1591, 1593-1848 (med lakuner). Fra 1611 er der ført særlige regnskaber for marskherrederne.

Ved udvekslingen kom hele den del af *Det slesvigske Ministeriums arkiv*, som tidligere var afleveret til Preussen, tilbage til København. Tilbage blev kun kopibøgerne (men ikke journalerne) og »saadanne Aktgrupper, som kan være af aktuel Betydning ved Opklaring af retslige Tvistemaal indenfor de under Tyskland forblevne Omraader ligesom ogsaa en del udskilte Akter af fremmed Proveniens«.

I denne forbindelse kan det nævnes, at den slesvig-holstenske Landsforsamlings og oprørshærens arkivalier forblev udelt i Kiel, mens akterne vedrørende Tillisch' styrelse 1849-1851 kom til København.

Af de øvrige akrixfonds indeholder *den slesvig-holstenske Landkommission* et værdifuldt materiale vedrørende landboreformerne. En række specialakter er afleveret til København. Det samme gælder *den slesvig-holstenske Provinsialregerings* arkiv 1834-1848.

Lokalarkiverne er ordnet efter amter, landskaber, byer og lignende. Hver af disse har sin egen signatur (C. VI: Tønder amt, C. VII: Bredsted amt, C. VIII: Husum og Svabsted amter, C. IX: Ejdersted, C. X: Pelworm, C. XI: Nordstrand, C. XII: Flensborg amt, C. XIII: Gottorp amt: C. XIV: Hütten amt, C. XV: Stapelholm, C. XVI: Kappel herred, C. XVII: Eckernförde herred, C. XVIII: Femern, C. XIX: De slesvigske byer). De forskellige embeders arkiver, f. eks. amts-, amtstue-, husfoged- og retsbetjentarkiver er indenfor det enkelte amt alle samlet under samme hovedsignatur, men kendetegnet ved en undersignatur, hvortil benyttes arabertal. Som regel har alle lægene fra hvert amt fortløbende nummerering.

Der er ingen grund til nærmere at omtale de enkelte arkiver. De nordslesvigske er alle afleveret til Landsarkivet i Aabenraa med undtagelse af ganske enkelte læg, væsentligst saadanne der har interesse for den politiske historie. Af arkiverne fra Tønder

amt er dog kun afleveret de akter, der udelukkende angaar den del af amtet, som blev afstaaet i 1920, mens de sager, som angaar hele amtet eller Syd-Tønder kreds, er forblevet i Kiel.

Foruden disse embedsarkiver har Statsarkivet ogsaa en række særlige samlinger. Arkivets »Urkunden« er ordnet i særlige rækker og hver enkelt registreret paa sedler: bl. a. breve vedrørende hertugdømmerne 1340-1836, vedrørende Slesvig 1438-1838, akter fra bispedømmets og domkirkens arkiver 1384-1664 og en del klosterarkiver: bl. a. Maarkær 1391-1525, Ryd 1458-1565 og klosteret i Flensborg 1325-1746. Brevene vedrørende de nordslesvigske byer er alle kommet tilbage, dels til Tønder byarkiv og dels til Landsarkivet i Aabenraa. Fra Sydslesvig findes en del breve fra Flensborg 1282-1766, Husum 1441-1747 og Slesvig 1252-1703. En del »Urkunden« vedrørende Nordslesvig 1473-1816 er afleveret til Rigsarkivet. *Kortsamlingen* indeholder bl. a. en del værdifulde udskiftningskort. De nordslesvigske er kommet til Rigsarkivet. De afleverede dele af *manuskriptsamlingen* findes i Aabenraa. I arkivet findes ogsaa en særlig samling af *forordninger* og *reskripter* vedrørende hertugdømmerne.

Det tyske arkivmateriale vedr. *tiden efter 1864* vil, naar det engang bliver gjort almindelig tilgængelig for forskningen, sikkert kunne give vigtige bidrag til Sønderjyllands historie i tiden 1864-1920. Saa vidt vides, findes en stor del af de tyske myndigheders nyere arkiver — det gælder baade Provinsens, Preussens og det tyske riges — sig endnu ved embederne.

8. SYDSLESVIGSKE LOKALARKIVER.

Mens de lokale embedsarkiver i Nordslesvig næsten alle er afleveret til Landsarkivet indtil 1920, er forholdet et ganske andet i Sydslesvig. Af amts- og byarkiverne er noget, som regel den ældste og mindste del, kommet til statsarkivet i Kiel. Men iøvrigt findes størstedelen af lokaladministrationens arkivalier stadig ude ved embederne. Det gælder landraads- og kredsudvalgsarkiver, amtsforstander- og kommunearkiver, præste- og provstearkiverne og som regel ogsaa amtsretsarkiverne med de ældre retsarkivalier (tingbøger, skyld- og panteprotokoller o. s. v.).

Endvidere sognearkiverne og godsarkiverne (jvnfr. Nordelbingen II (1923) 200). Paa gaardene og godserne i Angel findes der ofte papirer, der gaar helt tilbage til det 16. og 17. aarhundrede. En del af dette materiale er nu samlet af gaardejer Lassen i Undevad. Nævnes bør ogsaa det slesvig-holstenske ridderskabs arkiv, som findes i Itzehoe sammen med Itzehoe klostres arkiv. Foruden ridderskabets privilegier 1422-1786 og en del yngre akter indeholder det en række landdagsakter, der gaar tilbage til det 16. aarhundrede (angaaende dets historie se Zeitschrift 1879, 203-14).

Denne opbevarelsesmaade er ikke gunstig for bevarelsen af det historiske kildemateriale. Selv i ret ny tid er meget blevet ødelagt ved meningsløse kassationer, og tyske arkivfolk har gang paa gang beklaget sig derover. I tiden efter verdenskrigen har man derfor ogsaa sat et betydeligt arbejde igang for at sikre kommunale og private arkivalier for eftertidens forskning. Rundt om i provinsen findes særlige »Archivpfleger«, der har til opgave at bevare og registrere arkivalier, som ikke er under statens eller en fagmands opsyn og varetægt. P a u l R i c h t e r har redegjort for denne ordning i en artikel: *Archivpflege in Schleswig-Holstein* (Archivalische Zeitschrift XXXVIII, 1929).

Af *byarkiverne* er der især grund til at nævne arkivet i *Flensborg*. En oversigt over dets indhold er givet i 1910 af E r i c h G r a b e r: *Das Archiv der Stadt Flensburg*, og dets historie er skildret af byens historiker F r. G r a e f: *Geschichte des Stadtarchivs* (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte I, 1928), jvnfr. samme: *Das Stadtarchiv zu Flensburg* (Archivalische Zeitschrift XXXIX, 1930). Arkivets indhold er gang paa gang blevet udnyttet litterært, bl. a. af borgmester Claeden, rektor D. H. Møller og H. C. P. Sejdelin i hans store publikation: *Diplomatarium Flensborgense I-II* (1865-1873).

Allerede 1869 afleveredes en del af arkivet til kommissæren for den slesvigske statsarkivforvaltning, og 1873 deponeredes størstedelen af det ældre arkiv i Statsarkivet (fortegnelse over de afleverede »Urkunden« hos Graber side 11-32 og over klostrets og Helliggejst hospitalets breve smstds. side 62-70). Hertil kom ogsaa en del af de retsarkivalier, som udskiltes efter nyordningen af retsvæsenet i 1867; andre dele af arkivet findes

i Flensborg »Gewerbemuseum«. En ordning af arkivet blev foretaget i aarene 1857-1861 af Sejdelin, der udarbejdede en registratur i 7 bind. Senere led arkivet en del ved haardhændede kassationer og kom efterhaanden i uorden. 1909-10 blev det gennemgaaet af Erich Graber, der ordnede det i et ældre og et yngre arkiv med aaret 1866 som skel. Det ældre arkiv bestaar af 8 afdelinger, hver med en række underafdelinger: I. Det kongelige hus, øverste statsforvaltning m. m. 1564- , II. Kommunalforvaltning 1284- , III. Næringsvæsen og samfærdsel 1570- , IV. Kirke- og undervisningsvæsen 1490- , V. Stiftelser og velgørehedsanstalter 1325- , VI. Fattigvæsen 1649- , VII. Politi-, medicinal- og brandvæsen 1587- , VIII. Militærsager 1608- . En værdifuld bestanddel af arkivet er samlingen »Flensburgensien«, der baade indeholder originaler og afskrifter, haandskrifter og tryk, og hvortil der findes en særlig fortegnelse (sagregister hos Graber 74-85, nærmere redegørelse hos Graef 47-55). Nævnes maa det ogsaa, at i Flensborg opbevares de Moller'ske slægtstavler. De er udarbejdet 1744-1789 og er en uvurderlig kilde til sønderjysk personalhistorie (fortegnelse bl. a. i: Haandbog i Slægtsforskning (1943) 349 f.). En del af dem findes ogsaa paa museet i Meldorf, ligesom Rigsarkivet ligger inde med en del af det Moller'ske materiale (fortegnelse af Hildegard von Marchtaler og Albert Fabritius i Zeitschrift der Zentralstelle für Niedersächsische Familiengeschichte XIII, 1931).

Ogsaa fra *Husum byarkiv* er en del ældre breve kommet til statsarkivet, mens resten stadig findes i byen. *Slesvig byarkiv* har lidt meget haardt ved kassationer i slutningen af det 19. aarhundrede.

Af *amtsretsarkiverne* er der især grund til at nævne arkivet i *Flensborg*, der saa vidt vides indeholder skøde- og pante-protokoller fra det 17. aarhundrede. En del af det nuværende danske omraade (Bov og en del af Holbøl sogn) hørte i tidligere tid til Flensborg amt, og oplysninger om ældre ejendomsforhold i disse egne maa derfor søges i Flensborg. Mens *præstearkiverne* som nævnt stadig findes ved embederne, er der dog i de senere aar sket en betydelig forandring med hensyn til kirkebøgerne, idet hovedministerialbøgerne til 1763 (eller fotografier deraf) og kontraminsterialbøgerne fra tiden efter

1763 er samlet i særlige »provstikirkekontorer« eller »Sippenkanzleien«, hvoraf følgende kan nævnes: for Eidersted provsti i Garding, for Flensborg provsti i Flensborg, for Nordangel provsti i Sørup, for Sydangel provsti i Kappel, for Slesvig provsti i Slesvig, for Sydtønder provsti i Husum.

9. BIBLIOTEKER.

Som nævnt i indledningen indeholder bibliotekerne ogsaa et meget stort og omfattende utrykt kildemateriale til sønderjysk historie. Langt det meste findes paa *Det kongelige Bibliotek* i København, hvortil nu ogsaa de haandskrifter, der tidligere fandtes paa Universitetsbiblioteket: *Additamenta, e donatione variorum, Rostgaards, Schiønnings og Ørsteds Samlinger*, er overført, mens den Arnemagnæanske Samling er forblevet paa Universitetsbiblioteket. En trykt fortegnelse over de førstnævnte samlinger er udgivet af Alfred Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter I-II (1929-1935)*, hvoraf bd. I udelukkende omfatter personalhistorie.

Hovedbestanddelen af Det kongelige Biblioteks egne haandskrifter bestaar af Ny og Gl. kongelige Samlinger, de Uldall'ske, Thott'ske og Kall'ske Samlinger. Hertil er i nyere tid kommet Den ledreborgske Samling, hvorover Tyge Becker i *Historisk Museum I (1848)* 1-101 har udgivet en trykt registratur. En fortegnelse over de fem førstnævnte samlinger findes i E. G i g a s: *Katalog over Det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter I-III (1903-1915)*, et arbejde som dog ikke har synderlig interesse for studiet af sønderjysk historie, idet det ikke omfatter haandskrifter, som kun angaar hertugdømmernes historie. Derimod er det sønderjyske stof medtaget i fortegnelsen over det personalhistoriske materiale i bibliotekets manuskriptsamlinger: i C. B e h r e n d: *Katalog over Det kongelige Biblioteks Haandskrifter vedrørende dansk Personalhistorie I-II (1925-1927)*. Endvidere er der udgivet særlige oversigter over bibliotekets latinske og nedertyske haandskrifter: E l l e n J ø r g e n s e n: *Catalogus codicum latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis (1926)* og C. B o r c h l i n g: *Mittelniederdeutsche*

Handschriften in Skandinavien, Schleswig-Holstein, Mecklenburg und Vorpommern (Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen philologisch-historische Klasse 1900. Beiheft).

Nogen oplysning om de forskellige samlinger kan ogsaa faas i ældre skrifter om Det kongelige Bibliotek og de enkelte samlinger: Jon Erichsen: *Udsigt over den gamle Manuscript-Samling i Det store kongelige Bibliothek* (1786). *Catalogus Bibliothecæ Thottianæ VII* (1795, fortegnelse over manuskripterne side 273-537), *Bibliotheca Kalliana I* (1822, manuskripter side I-XLIV) samt i Carl S. Petersen: *Det kongelige Biblioteks Haandskriftsamling* (1943). Men vil man have en paalidelig og fuldstændig oversigt over, hvad der findes af sønderjysk stof i disse samlinger, maa man benytte bibliotekets haandskrevne fortegnelser. En udmærket vejledning med hensyn til dele af samlingerne (især Gl. kgl. samling, de Kall'ske og Uldall'ske samlinger) findes i et *Katalog over Det kgl. Biblioteks Manuskripter vedrørende Slesvig og Holsten*, udarbejdet af bibliotekar, dr. phil. Ellen Jørgensen (som haandskrift med signaturen Ny kgl. saml. 4. 3646). Paa grund af frøken Jørgensens sygdom og afsked fra biblioteket er arbejdet desværre ikke blevet afsluttet, men selv i sin ufuldendte skikkelse er det et værdifuldt hjælpemiddel, og det vilde være ønskeligt, om fortegnelsen kunde gøres færdig og blive trykt.

I bibliotekets haandskrifter findes et vigtigt kildestof til Sønderjyllands *almindelige historie* i det 17. og 18. aarhundrede, saaledes en del forordninger (Gl. kgl. saml. fol. 1127 og 1151, Ny kgl. saml. 4. 1499 bb, fol. 900). Særlig værdifuldt er materialet dog fra nationalitetskampens aarhundrede: Andreas B. Rothes betænkning fra 1811 om indførelsen af det danske sprog i hertugdømmerne Slesvig og Holsten (Ny kgl. saml. fol. 894 h, trykt i *Danske Magazin* 7. r. IV, 1943), samlinger vedrørende de slesvig-holstenske bevægelser og krigen 1848-50 (Ny kgl. saml. fol. 716 aa) og Slesvig under preussisk styre (Ny kgl. saml. fol. 1773). En række af de sønderjyske føreres papirer er kommet til Det kgl. Bibliotek. Det gælder P. Chr. Koch (Ny kgl. saml. fol. 1763), L. Skau (Ny kgl. saml. fol. 1727), Chr. Flor (Ny kgl. saml. fol. 1766), Chr. Paulsens dagbøger (Ny kgl. saml. 4. 2897). Nævnes

kan ogsaa Aabenraa-apotekeren Worsaaes: Bidrag til mit Livs og min Tids Historie 1864-1871 (Ny kgl. saml. fol. 1762), pastor L. C. Hagens papirer, især angaaende Rødding (Ny kgl. saml. fol. 1764) og Overpræsident C. v. Rosens papirer 1848-1863 (Ny kgl. saml. fol. 1877). Breve fra sønderjyske ledende personligheder findes selvfølgelig i stort tal, og de er lette at finde ved hjælp af den af biblioteket udarbejdede brevregistrant (i katalogværelset).

Haandskriftsamlingerne rummer ogsaa et omfattende materiale til sønderjysk *topografi*. Af almindelige værker maa især nævnes Johannes Mejers: Neue Landesbeschreibung (Ledreborg fol. 188) et stort værk paa 1100 sider, skrevet paa grund af utilfredshed med Danckwerths store arbejde. Pastor Chr. Knudsens omfattende samlinger vedrørende Als (Ny kgl. saml. 4. 2683-2684, ialt 34 bind) er et enestaaende værk med meget værdifuldt førstehaands materiale. Desuden findes der en del haandskrifter vedrørende enkelte byer og amter, især Tønder amt, Aabenraa og Tønder byer, samt de frisiske egne af Slesvig.

Ogsaa det *personalhistoriske* stof er meget omfattende, og rummer bl. a. en del sønderjyske stambøger. En særstilling indtager C. F. Daus omfattende samlinger til sønderjysk præstehistorie (Ny kgl. saml. 4. 1977 ep, ialt 18 pk.); af det mere specielle stof kan nævnes generalsuperintendent J. Fabricius' selvbiografi (Thott 4. 1928 b), der indeholder et utal af oplysninger om personer og slægter i Tønder og paa Tønderegnet (se nærmere: Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1939) 271-285). Desuden en stor samling af breve fra sønnen af samme navn (Gl. kgl. saml. fol. 1104) og dennes optegnelser om større begivenheder, sammenkomster med folk m. m. (Gl. kgl. saml. 8. 3469).

Det kongelige Bibliotek har dog ogsaa andet i sine gemmer: *Folkemindesamlingen* med dens mange folkløriske optegnelser, først og fremmest samlet af Svend Grundvig, Evald Tang Kristensen, Axel Olrik og H. F. Feilberg. Endvidere store samlinger af haandtegnede og trykte kort, af *prospekter* og *portrætter*. Over hver af disse afdelinger findes der let anvendelige og udførlige fortegnelser. Det vigtigste af det utrykte kortmateriale stammer fra den store kartograf Johannes Mejer (1606-1674);

af særlig interesse er kortene over Aabenraa amt (Ny kgl. saml. fol. 2074, der nu er trykt (se side 128 f.)). Dette haandskrift indeholder en række kort fra ca. 1641 over hver enkelt landsby, sogn og herred i det daværende Aabenraa amt; de er bygget paa opmaalingen i marken og derfor en enestaaende kilde til sønderjysk landbrugs-, personal- og stednavnehistorie.

Paa *Universitetsbiblioteket* (anden afdeling) findes nu kun den store Arnemagnæanske Samling, som stammer fra den islandske lærde Arni Magnusson (1663-1730).

Selvom Det kongelige Bibliotek saa afgjort er det bibliotek, der indeholder det vigtigste haandskriftmateriale til sønderjysk historie, maa det dog ikke glemmes, at ogsaa andre danske biblioteker ligger inde med et saadant materiale. Gennem en længere aarrække har en af Videnskabernes Selskab nedsat kommission for registrering af litterære kilder til dansk historie udført et stort og omfattende arbejde med at faa udarbejdet en fortegnelse over dette materiale samt over de skriftlige kilder til Danmarks historie, som findes i udenlandske biblioteker. Fortegnelsen findes i Det kongelige Bibliotek og er baade alfabetisk og systematisk ordnet. Den indeholder desuden en registratur over breve fra og til danske (jvnfr. L a u r i t s N i e l s e n : *Registrant over Breve fra og til Danske i udenlandske Biblioteker*, 1934). Endvidere foreligger der særlige fortegnelser over indholdet af de enkelte samlinger: Aarhus Statsbibliotek, Herlufsholm, Horsens Statsskole, Rigsarkivet, Ribe Katedralskole, Sorø Akademi og enkelte andre. *Rigsarkivet* og *Statsbiblioteket i Aarhus* har selvfølgelig ogsaa deres egne registraturer, og over *Herlufsholmskoles* og *Sorø Akademis* manuskriptsamlinger findes der ældre trykte fortegnelser: J o h. F o r c h h a m m e r : *Herlufsholms Skoles Manuskriptsamling* (i: Indbydelsesskrift til de offentlige Afgang- og Aarsprøver i Herlufsholms lærde Skole 1891) og J. H. B a n g : *Fortegnelse over Sorø Akademis Manuskriptsamling* (Indbydelsesskrift for Sorø Akademis Skole 1861). En del af det i den sidstnævnte fortegnelse opførte er dog senere kommet til Rigsarkivet. For Rigsarkivets haandskrifter er der redegjort sammen med dette arkivs øvrige indhold. Af de andre samlinger er det især Ribe Katedralskoles og Statsbibliotekets, der har interesse for sønderjysk historie.

Af *Ribe Katedralskoles* haandskrifter er det væsentligst de Grønlundske Samlinger, som har interesse for sønderjysk historie. De stammer fra pastor Grønlund (1716-1784), som støttet af biskop Bloch indsamlede et stort materiale vedrørende præster i Sønderjylland. Af indholdet i disse Samlinger kan nævnes: Historisk-topografisk-statistiske optegnelser om sognene i Ribe stift og biografiske oplysninger om præsterne, nedskrevet af David Grønlund; optegnelser om gejstligheden i Nordslesvig; optegnelser eller vers om enkelte præster (Hans Thomsen Wedel, Jens Sørensen Biørn samt præsterne i Magstrup-Jegerup); sørgevers over vice-ride-foged Chr. Outzen († 1708); kopi- og embedsbog 1739-1741 for Albert Bøgvad, præst i Skærbæk.

En stor del af det sønderjyske haandskriftmateriale i *Statsbiblioteket i Aarhus* stammer fra stiftamtmand Regenburg (1815-1895), de slesvigske sprogreskripters ophavsmand. En del af hans privatarkiv er havnet her, resten findes i Rigsarkivet, hvor ogsaa størstedelen af hans samlinger opbevares (dels i Tyske Kancellis arkiv og andre embedsarkiver, dels særskilt). Foruden udnævnelser m. m. indeholder den del af arkivet, som findes i Aarhus, ogsaa en del breve (I B. 40-41). Af almindelige historiske manuskripter, hvoraf nogle stammer fra Regenburgs samlinger, kan nævnes: »Copia relationes der hochfürstlichen Commission des Amts Tondern« (ms. nr. 180) og et bind indeholdende meddelelser angaaende Haderslev amt (III. C. 174). Pastor Meldal: »Forsøg til en med topografiske Bemærkninger forsynet Krønike for Lysabild, begyndt 1832« (III. C. 185; se Personalhistorisk Tidsskrift II (1881) 10-39, 2. r. II (1887) 286-293); nogle historiske oplysninger om kirkehøjheden over Tørninglen, Als og Ærø, meddelt af C. Wegner 1848 (III. C. 181); breve fra pastor Fejlberg i Ullerup til grosserer W. Petersen i Odense om den anden slesvigske krig (III. A. 159).

Som naturligt er, findes der ogsaa et meget stort materiale vedrørende sønderjysk historie i udenlandske biblioteker og manuskriptsamlinger, først og fremmest i Tyskland. En del af disse er optaget i den nævnte registratur over Danica udenfor de to københavnske biblioteker. Den vigtigste samling er uden tvivl den, der opbevares i *Universitetsbiblioteket i Kiel*, hvorover H. R a t j e n har givet en fortegnelse: *Verzeichniss der Handschrif-*

ten der Kieler Universitäts-Bibliothek, welche die Herzogthümer Schleswig und Holstein betreffen I-III (1858-1866), en udførlig redegørelse, som dog ikke altid er lige let at benytte. Et tillæg findes i Zeitschrift 1875, pagineret 601-634. Da der nu er gaaet saa lang tid siden den trykte fortegnelse udkom, vil der altid være mulighed for, at biblioteket i den mellemliggende tid kan have erhvervet nye haandskrifter, som er af betydning for det emne, man studerer.

Paa Landsbiblioteket i Kiel findes en samling af særlig værdi for studiet af hertugdømmernes historie: det augustenburgske arkiv, der tidligere opbevaredes paa Augustenborgernes besiddelse i Primkenau i Schlesien. Det indeholder væsentligst de augustenburgske privatarkiver og dele af oprørsregeringernes arkiver, mens størstedelen af godsarkivet findes i Landsarkivet i Aabenraa. En trykt fortegnelse over Primkenau arkivet er udgivet af Erich Graber: *Das herzoglich Schleswig-Holsteinische Hausarchiv zu Primkenau in Schlesien* (Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens, Kreis Sprottau. Codex Diplomaticus Silesiæ XXXI, 1925; jvnfr. Zeitschrift 1924, 491-93). Desuden findes enkelte dele af de augustenburgske hertugers privatarkiver paa Gisselfeld (registratur i rigsarkivet). Ogsaa Statsarkivet i Kiel har en ikke helt ringe manuskript-samling, hvoraf en del vedrørende Nordslesvig nu er afleveret til Aabenraa. Materiale af interesse for sønderjysk historie forekommer ogsaa spredt i biblioteker udenfor hertugdømmerne, f. eks. i *Hamborg Bybibliotek* og *Det preussiske Statsbibliotek i Berlin* (en del af Dahlmanns skriftlige efterladenskaber).

10. MUSEER.

Det danske *Nationalmuseum* er ikke blot en seværdighed af rang, hvor fortiden taler til os fra de mange skabe og montrer. Det er ogsaa et forskningsinstitut, hvor der arbejdes støt og roligt. Dagens arbejde skal gøres ikke blot i marken men ogsaa hjemme i museet. Enhver, der har nogen historisk interesse, ved, at museet er gemmestedet for de vigtigste fund fra Danmarks

oldtid, hvad enten de stammer fra Sjælland eller Fyn, Thy eller Sønderjylland. Det ligger udenfor dette arbejdes plan at fortælle om museets indhold, men det vil dog være paa sin plads at minde om, at der i første afdeling findes et stort antal værdifulde indberetninger og beretninger om arkæologiske fund og udgravninger m. m.

I anden afdeling opbevares en del haandskrifter angaaende dansk topografi. En fortegnelse over dem findes i Fortid og Nutid V (1924-1925) 55-68, men af specielle sønderjyske haandskrifter synes der kun at være et: Quistgaard Muusmann: Bidrag til Dannevirkes Undersøgelse (6 akvareller med tilhørende tekst). I afdelingens arkiv findes en mængde indberetninger om fund og undersøgelser af historiske mindesmærker og levn samt et stort billedmateriale. Ogsaa dette kildestof vil ofte være lokalforskeren til stor gavn og nytte.

De to største sønderjyske museer, Haderslev og Sønderborg, indeholdt tidligere et ret betydeligt antal arkivalier, haandskrifter og kort, delvis stammende fra embedsarkiver. *Haderslev museum* har afleveret saa at sige alt, hvad det havde, til Landsarkivet, saa at der nu kun er nogle faa historisk værdiløse papirer tilbage. Over det, der fandtes paa *museet i Sønderborg*, udarbejdedes en fortegnelse i oktober 1935 (eksemplar i Landsarkivet), og kort efter afleveredes størstedelen til arkivet i Aabenraa. Af det, der er blevet tilbage i Sønderborg, stammer brøderregistrene 1633-35, 1639-40, 1695, 1699-1701, 1707-1820 fra Sønderborg byarkiv. Af det øvrige kan nævnes: Papirer angaaende skyttelavet og det med dette forbundne »Tødtengilde« 1732-1843, Chr. III's brev til amtmanden angaaende ombygningen af Sønderborg slot 1550, to pergamentsbreve fra 1631 om ejendomshandel i Sønderborg, »Erdbuch und Protocollum« vedrørende St. Jørgens hospital ca. 1600- ca. 1775 (med afskrifter af dokumenter, bindet i privat eje), en del papirer angaaende sønderborgske lav: bagerlavet 1671-1872, rebslagerlavet 1750-1902, smedelavet (lavsprotokol 1806-68) og skipperlavet 1681-1884 (med bidrag til Sønderborgs skibsfartshistorie). Desuden skyttelavets arkiv 1734-1880 og Borgerforeningens 1857-1922. Af sager, der ikke angaar Sønderborg by, kan nævnes: Kopi af udskiftningsakt for Broager og Mølmark 1773-76, Skovby grandelavs fortegnelse over

kreaturernes ejermærker (begyndelsen af det 19. aarhundrede), Germar: »Geschichte des Hauses von Schleswig-Holstein ca. 1830«, kort over Philipsborg 1783, Kegnæsgaard 1795, Avnbølgaard 1856, Sønderborg Ladegaard 1860 og Hjortespring 1769.

Museet i Aabenraa har en ret betydelig samling vedrørende den aabenraaske søfarts historie. I denne findes en del gamle søkort, haandskrevne læreøger i navigationskunsten (undertiden afskrifter af trykte øger), en del logbøger og skibsjournaler og desuden en række regnskabsbøger og kopibøger, ført af de aabenraaske kaptajner paa deres verdensomspændende farter. De omfatter tiden fra 1796- ca. 1900. Kopibøger og brevøger findes bevaret fra følgende kaptajner: F. N. Müller (1858-65), Hans Bruhn (1900-1903), Nettelmann (1797-1800), Hans Matthiessen (1844-1864), Jes Peter Boysen (1849-1875), Jørgen Moos (1872-1876), Jacob Burchard (1830-1858). Af regnskabsbøgerne er de vigtigste: Jacob Burchard (1830-), Hans Bruhn (1900-), J. Moos (1866-), H. Bruhn (1857-), J. Andersen (1877-), Aug. H. Brorson (1814-), Jens Styding (1831-), Lorents Matzen (1796-), Støver (1853-), C. Schütt (1861-), J. J. Kiær (1844-), og Jens Jensen Styding (1799-).

Det øvrige indhold er ikke særligt omfattende. Vigtigst er farver Bahnsens kopibøger fra tiden 1851-1869, som ikke blot indeholder forretningsbreve, men ogsaa en del privatkorrespondance, deriblandt breve med politisk indhold. Da Bahnsen indtog en fremtrædende plads i landsdelens — og ikke mindst i Aabenraas — politiske liv, vil en gennemgang af dem sikkert kunne give en del interessante bidrag til datidens historie. De indeholder ogsaa en del forskellige regnskaber fra tiden 1847-64, en fortegnelse over medlemmer af Rødding højskoleforening m. m. Af skibsbygmester Erik Poulsens efterladenskaber er der bevaret en lommebog med optegnelser ca. 1803 ff. Endvidere en regnskabsbog for Mathias P. Bladt 1797-1844. Betydelig personalhistorisk og søfartshistorisk interesse knytter sig til Aabenraa navigationsskoles eksamensprotokol 1867-1869, der giver oplysninger om de enkelte examinander.

Tønder Museum indeholder kun ganske faa haandskrevne ting; bl. a. nogle forretningsbøger fra et par boer efter kniplingsfabrikanter.

REGISTER.

- Aagaard, K., 56, 117.
Aakjær, Svend, 14, 64, 126, 132.
Achelis, Th. O., 75, 84, 85, 99, 104,
107, 109, 110, 111, 116.
Adler, J. G. C., 59.
Ahlefeldt, Hans Detlef, 119.
Albeck, E., 86.
Alberti, E., 106, 113, 125, 134.
Albrecht, M., 48.
Alkærsig, Søren, 99.
Allen, C. F., 57, 83.
Alnor, Karl, 16, 48, 49, 51.
Ammundsen, Valdemar, 2, 48, 77,
78.
Amtoft, S. K., 63.
Andacht, Wilh., 84.
Andersen, Caroline Emilie, 24, 99,
119, 132, 160.
Andersen, Holger, 50.
Andersen, Nikolaj, 61.
Andresen, Ludwig, 16, 24, 65, 72,
74, 99, 107, 111, 116, 127, 185,
201.
Andræ, P., 40.
Appel, Jacob, 38.
Arends, Otto Fr., 110.
Arup, Erik, 19.
Aubert, L. M. B., 103.
- Bagge, Povl, 43.
Bang, J. H., 202.
Bang, Th. B., 154.
Barfod, Imm., 67.
Bauer, R. W., 125.
Baumgarten, Thorkil, 107.
Beck, H. Chr., 79.
- Becker, Tyge, 199.
Beckett, Francis, 88.
Behrend, C., 199.
Bennike, Valdemar, 60.
Berblinger, W., 18.
Berlage, H., 88.
Berthau, F., 22, 23.
Beyer, Truels, 48.
Biernatzki, H., 129.
Bireye, W., 12.
Bischoff, Charitas, 48, 79.
Bjerge, P., 93.
Bjerrum, Anders, 62, 64.
Blauenfeldt, Louis, 79.
Blauenfeldt, M. F., 32.
Bloch, J., 142, 146.
Bloch, Valdemar, 111.
Bobé, L., 17, 108, 133, 144.
Bock, Karl Nielsen, 60, 62.
Bogensee, J., 55.
Bolin, Sture, 12.
Bolten, Johan Adrian, 80, 118.
Borchling, C., 126, 199.
Boysen, Carl, 41.
Brandt, O., 1, 22, 28, 130.
Brasch, O. M., 86.
Brederek, Emil, 80, 110.
Breitenau, Christoph Gensch von,
165.
Bricka, C. F., 106.
Brix, Hans, 10.
Brock, Johs., 30.
Brodersen, J., 75.
Broesicke, Max, 59.
Broholm, H. C., 6.
Brøndsted, Johannes, 5.

- Buchwald, G. von, 71.
 Buddecke, A. 39.
 Busch, Moritz, 39.
 Bülck, Rudolf, 63, 134.
 Bülow, F. C. R., 40.
 Bödewadt, Jacob, 116.
 Bøggild-Andersen, C. O., 3.

 Callo, P. A., 48, 53.
 Carstens, C. E., 75.
 Carstens, Werner, 17, 20.
 Carstensen, C. A., 98.
 Carstensen, Chr. M., 53.
 Carstensen, H. P., 94.
 Carøe, Kristian, 112.
 Chalybæus, H. F., 81.
 Christensen, Chr. P., 49.
 Christensen, Erik, 54, 121.
 Christensen, Hans Jøfsen, 53.
 Christensen, L. P., 50, 54.
 Christensen, William, 143.
 Christern, H., 29.
 Christiansen, Carl, 143, 154.
 Christiansen, Ernst, 49.
 Clausen, A., 96.
 Clausen, H. N., 32.
 Clausen, H. V., 47, 50, 59, 115, 130.
 Clausen, Julius, 29.
 Clausen, Wilhelm, 119.
 Clement, K. J., 64.
 Claeden, Georg, 117.
 Cyprærerne, 117.

 Dahl, Aage, 110.
 Dahl, F., 130.
 Dahl, Svend, 42.
 Dam, E., 112.
 Damm, Chr., 112.
 Dammann, W. H., 88.
 Danckwerth, Caspar, 114, 128.
 Droysen, I. G., 33.
 Duus, Claus, 118.
 Dyssel, J. Arndt, 115.
 Dörfer, Joh. Th. Aug., 114.

 Døring, P. E., 100.
 Eckert, H., 86, 111.
 Ehrencron-Müller, H., 112.
 Eliassen, P., 99, 116, 134.
 Elvius, Sofus, 107.
 Engelhardt, C., 7.
 Engell, C., 83.
 Engelstoft, C. T., 73.
 Engelstoft, Povl, 106.
 Erdmann, A., 7.
 Erichsen, B., 104, 124.
 Erichsen, J., 118.
 Erichsen, Jon, 200.
 Eriksen, Egon, 52.
 Erslev, Kr., 11, 15, 18, 19, 23, 26, 34, 109, 142, 151, 152, 162.
 Erslew, Th., 112.
 Eskesen, Morten, 44.
 Eskildsen, Claus, 59, 65, 86, 89.
 Essen, M. von, 149.

 Fabricius, Knud, 1, 2.
 Fabricius, L. P., 69.
 Fabritius, Albert, 104, 111, 198.
 Falck, Nicolai, 102.
 Falkenstjerne, F., 105, 132, 154.
 Feddersen, Ernst, 20, 68, 73, 74, 83.
 Feilberg, H. F., 77, 90, 126.
 Fejlberg, N. L., 40.
 Fibiger, Johs., 38.
 Fink, Troels, 94, 135.
 Fischer, Frederik, 91.
 Fock, Otto, 36.
 Fogtmann, L., 81.
 Fontenay, Fr. le Sage de, 50.
 Forchhammer, Joh., 202.
 Frahm, Friedrich, 13, 14.
 Friedrich, Prins af Nør, 36.
 Friedrichsen, J. C., 119.
 Friis, Aage, 28, 29, 39, 43, 50, 133.
 Förstemann, E., 65.

 Galster, Georg, 126.
 Gebauer, Joh. H., 33, 41.

- Geerz, F., 64, 128, 129.
 Gehrke, Carl, 36.
 Gertz, M. Cl., 132.
 Gigas, E., 199.
 Godt, Christian, 71.
 Graae, G. F. A., 39.
 Graae, Thomas, 30, 41.
 Graber, Erich, 197, 204.
 Graf, W., 92.
 Grandjean, P. B., 127.
 Grandt, Broder, 65.
 Gribsvad, Frode, 44, 167.
 Grotefend, O., 125.
 Grundtvig, Svend, 91.
 Graef, Fr., 16, 79, 197.
 Gude, Johann Chr., 117.
 Gundlach, Franz, 111.
 Güttel, W., 88.

 Haase, Nicolai, 97.
 Hagenah, H., 35, 36.
 Hagerup, E., 62, 90.
 Hald, Kr., 8, 64.
 Hald, Margrethe, 6.
 Hammerich, M., 54.
 Hannover, E., 97.
 Hansen, C. Rise, 94.
 Hansen, Emil, 80.
 Hansen, Hans, 95, 96.
 Hansen, Holger, 75, 133.
 Hansen, J., 74.
 Hansen, Johann Friederich, 114.
 Hansen, Jørgen (biskop), 37.
 Hansen, Jørgen (landbrugshistoriker), 94.
 Hansen, K., 23.
 Hansen, M. Mørk, 40, 57.
 Hansen, Niels, 46, 47, 78.
 Hansen, Niels Cl., 65.
 Hansen, Reimer, 69, 134, 161.
 Hanssen, Georg, 31, 58, 92, 95.
 Hanssen, H. P., 45, 46, 47, 49, 50, 52, 54, 59, 78.
 Hanssen, Nis, 57.
 Harms, C., 76.
 Harms, Klaus, 70.

 Haseloff, G., 10.
 Hasse, P., 133.
 Hatt, Harald, 104, 111, 184.
 Hauch-Fausbøll, Th., 105, 107 f.
 Haupt, R., 87, 88.
 Hector, K., 34.
 Hedde, 96.
 Hede, Karl, 32.
 Hedemann-Heespen, P. von, 3, 25, 134,
 Hedin, Einar, 39.
 Hedrich, Otto, 100.
 Heiberg, Knud, 75.
 Heils, A., 33, 34.
 Heldvad, Niels, 117.
 Hellquist, E., 11.
 Helmer, G., 101.
 Helveg, N. L., 68.
 Henningsen, P. J., 118.
 Hermberg, Edzard, 17.
 Hertel, L., 32.
 Hille, Georg, 144, 160, 190.
 Hiort-Lorenzen, H. R., 32, 44, 107.
 Hirsch, J. C. W., 112.
 Hirschfeld, P., 89.
 Hjelholt, Holger, 2, 21, 27, 32, 35, 37, 40, 41, 57, 76, 90, 95, 125.
 Hockelmann, E., 95.
 Hoffmann, E., 30.
 Hofman-Bang, O. M., 180.
 Hoffmann, Gottfried Ernst, 127.
 Hoffmeyer, J., 35.
 Holdt, A. C. C., 117, 132.
 Holdt, J., 75, 189,
 Holm, Edv., 27.
 Hornbech, Carl, 49.
 Hornby, Rikard, 65.
 Horstmann, G., 79.
 Hude, Anna, 105, 154.
 Hupp, Otto, 127.
 Hurtigkarl, E. T., 81.
 Hübbe, Chr., 101.
 Hübertz, J. R., 118.
 Hüseler, Konrad, 97.
 Hvidtfeldt, Johan, 74, 94.
 Hähnsen, F., 43, 51, 98, 99.

- Høgsbro, Halfdan, 54.
 Høy, Frederik Christian, 119.
 Høyer, I. B., 59.
- Illing, R., 99.
 Ingwersen, P., 113.
 Ipsen, A., 21.
 Iversen, Mads, 2.
- Jacobsen, Lis, 10, 12, 13, 66.
 Jacobsen, N. H., 99.
 Jacobsen, Nis, 49.
 Jahns, J. H. F., 144.
 Jankuhn, Herbert, 8, 9.
 Jansen, K., 30, 41.
 Japsen, G., 116.
 Jensen, Hans, 31.
 Jensen, H. N. A., 67, 83, 114, 118.
 Jensen, Johs., 96.
 Jensen, N. A., 49.
 Jensen, Wilh., 105, 172.
 Jessen, Hanne, 46, 106.
 Jeppesen, Peter, 62.
 Jessen, Chr. P., 58.
 Jessen, Franz v., 26, 42, 50, 51, 77.
 Jessen, I. C., 82.
 Jessen, Knud, 1.
 Jessen, Marie, 46.
 Jessen, W., 30.
 Jessen, Willers, 69, 134, 161.
 Johansen, J., 44.
 Jordanus, 128.
 Junghans, W., 18.
 Jürgens, Ad., 98.
 Jørgensen, A. D., 1, 14, 19, 26, 32, 39, 71, 72, 74.
 Jørgensen, Ellen, 70, 132, 199, 200.
 Jørgensen, Harald, 40, 45, 143.
 Jørgensen, Jens, 116.
 Jørgensen, J. O. Bro, 101.
 Jørgensen, Peter, 64.
 Jørgensen, Poul Johannes, 102.
 Jørgensen, P. P., 38.
 Jørgensen, Tormod, 54.
- Kaftan, Theodor, 78.
 Kalkar, O., 126.
 Kamphøener, H., 95.
 Kardel, Elisabeth, 33.
 Kau, Hans, 45.
 Kellenbenz, H., 24.
 Kerstens, Karl, 5.
 Ketelsen, Bruno, 91, 94, 119.
 Kirkeskov, A., 115.
 Klüwer, Wilh., 30, 34.
 Knorr, Wilhelm, 65.
 Knudsen, Gunnar, 63, 65, 118, 150.
 Knudsen, Hans, 170, 177.
 Knudsen, Regnar, 113.
 Koch, H. E. E., 184.
 Koch, Karl, 74.
 Koch, Peter Chr., 130.
 Kochendörffer, H., 22, 141, 158.
 Kock, Chr., 118.
 Kohl, J. G., 56.
 Kok, Johannes, 61, 65, 90, 91.
 Kolderup-Roseninge, J. L. A., 81.
 Konrad, Liselotte, 40.
 Koppel, Elise, 40.
 Kordes, Berend, 113.
 Kornerup, Bjørn, 142, 143, 146.
 Kragh, Peter, 33.
 Krarup, Alfred, 69, 104, 124, 199.
 Kretzschmer, Knud, 118, 130.
 Krieger, A. F., 103.
 Kringelbach, G. N., 143.
 Kristensen, Marius, 1, 60, 61, 65.
 Krog, Hans, 108, 119.
 Krogh, F. v., 26.
 Kroman, E., 125.
 Kruse, Ernst C., 56.
 Kuss, Chr., 70, 72.
 Kutscheit, Joh. Val., 130.
 Kähler, Otto, 25.
 Köster, A., 51.
- la Cour, L. F., 76.
 la Cour, Vilhelm, 1, 2, 5, 9, 11, 13, 20, 46, 49, 117.
 Lammert, F., 22.
 Langebek, J., 131, 165.

- Langendorf, P., 25.
 Langenheim, Kurt, 5.
 Langfeldt, Peter, 62.
 Larsen, Kaj Edvard, 46, 55.
 Larsen, Svend, 31, 34.
 Lasch, A., 126.
 Lass, J., 81.
 Lassen, E., 149.
 Lassen, Niels, 39.
 Lassen, P., 51.
 Lau, Georg Johann Theodor, 72.
 Lauridsen, P., 23, 24, 31, 37, 38,
 57, 58, 64, 91, 93, 94, 128.
 Laursen, L., 25, 143.
 Lausten-Thomsen, H., 46, 51, 106.
 Lebeck, A., 96.
 Lehmann, Otto, 91.
 Lembcke, Edv., 38.
 Lengnick, J. C. L., 107, 144.
 Lesser, W., 114.
 Liliencron, Anne-Marie v., 12.
 Liliencron, R. v., 11.
 Lindbæk, Johannes, 69, 72,
 142, 166.
 Linvald, A., 32, 35, 37, 40, 42, 44.
 Lohse, H., 118.
 Lorentzen, M., 70.
 Lorenzen, Chr. C., 90.
 Lorenzen, Chr. C., 57.
 Lorenzen, Vilhelm, 16, 70, 72, 88,
 89.
 Lubrich, Helmut, 40.
 Lund, Adler, 47.
 Lund, Christiane, 106.
 Lund, Hans, 2, 39, 42, 45.
 Lübben, August, 126.
 Lübker, D. L., 113.
 Lyngby, K. J., 60, 61.
 Lütjohann, H., 100.

 Mackeprang, M., 15, 16, 42, 87.
 Mager, F., 93.
 Marchtaler, Hildegard von, 198.
 Marquard, E., 112.
 Marstrand, V., 16, 109, 116.
 Martensen, P., 66.
 Martensen, P. W., 118.

 Mathiassen, Therkel, 6.
 Matthiessen, C. M. A., 69, 127, 165.
 Matthiessen, Hugo, 98.
 Matthiæ, W. Chr., 75, 81.
 Mayer, Gust. F., 91.
 Meetz, Anni, 35.
 Mejborg, R., 93.
 Mejer, Johannes, 114, 128.
 Meldal, M. R., 203.
 Mensing, Otto, 126.
 Mestorf, J., 97.
 Meyer, Arnold Oscar, 41.
 Meyer, E., 98.
 Michelsen, A. L. J., 68, 83, 128.
 Michelsen, Ernst, 73, 86.
 Michelsen, M., 97, 100.
 Michler, J. M., 110.
 Moller, Johannes, 113.
 Molsen, H. U., 100.
 Moltesen, L., 74.
 Moltke, Erik, 66.
 Moos, P., 80.
 Mordhorst, H. H., 101.
 Moritz, E., 119.
 Moth, Johan, 158.
 Munch, P., 40.
 Müllenhoff, K. V., 90.
 Müller, Ernst, 111.
 Müller, Friedrich, 118, 128.
 Müller, Sophus, 4.
 Möldrup, Anna-Elise, 15, 32.
 Möller, E., 86.
 Möller, H. L., 46.
 Möller, Hermann, 7.
 Møller, N., 144.
 Møller, Niels, 10.

 Neergaard, Carl, 4.
 Neergaard, N., 34.
 Neiendam, Michael, 75.
 Nerong, O. C., 108, 111.
 Niederstedt, Burchard, 158.
 Nielsen, Axel, 127.
 Nielsen, Chr., 55.
 Nielsen, F. P., 96.
 Nielsen, Frede, 48.
 Nielsen, Harald, 49.

- Nielsen, H. Grüner, 89.
 Nielsen, Laurits, 124, 202.
 Nielsen, Maria, 99.
 Nielsen, M. H., 84, 116, 121.
 Nielsen O., 70.
 Nielsen, Peter H., 49.
 Nicmann, August, 114.
 Nissen, J., 118.
 Noodt, 69.
 Nygård, S., 105, 107, 113, 142, 172.
 Nyrup, C., 96.
 Nørlund, N. E., 128.
- Ohrt, F., 91.
 Oldekop, Henning, 114.
 Olms, Heinrich, 40.
 Olrik, Axel, 7, 91.
 Olrik, Hans, 14.
 Olrik, Jørgen, 2.
 Olsen, Fr., 100, 112, 144.
 Opet, Otto, 22.
 Ostfeldt, J., 29.
 Ottosen, Johan, 31.
 Ottosen, Martha, 45.
 Ottsen, O. L., 118.
 Outzen, N., 56.
 Oesau, Wanda, 99.
- Passarge, W., 87.
 Pauls, Volquard, 17, 20, 30, 121, 133.
 Paulsen, Chr., 56.
 Paulsen, H. Hejselbjerg, 64, 76, 84, 101, 108, 119.
 Paulsen, P., 9.
 Paulsen, P., (Brændstrup), 49.
 Paulsen, P., (Skolehistoriker), 83.
 Paysen, Chr., 53.
 Pedersen, Henrik, 150.
 Petersen, Annemarie, 47.
 Petersen, Carl, 28.
 Petersen, Carl S., 200.
 Petersen, Carsten, 20, 68, 74, 76, 79, 87.
 Petersen, H. F., 38, 45, 76, 79.
 Petersen, Henry, 127.
- Petersen, Jacob, 32, 38, 47, 52, 54, 55, 82.
 Petersen J. A., 115.
 Petersen, Pauli, 73.
 Petersen, Thade, 74, 77, 79, 119.
 Petersen, Ulrich, 117.
 Pfeiffer, Gottfried, 93.
 Phillippsen, Heinrich, 117.
 Platzhoff, Walter, 43.
 Plesner, Johan, 37.
 Pont, F., 98.
 Pontoppidan, Erik, 55, 68, 114.
 Poulsen, C. J. M., 80.
 Poulsen, M. Refslund, 47, 96.
 Pørksen, E., 100.
- Quistgaard, Erik, 110.
- Raben, J., 119, 128.
 Rade, Martin, 78.
 Randrup, J., 31.
 Rantzau, E. von, 75.
 Rantzau, Henrik, 113.
 Rantzau, Joh. Albr. v., 36.
 Rasch, Max, 26, 156.
 Rasmussen, Karl, 52.
 Rasmussen, Marie, 99.
 Rasmussen, Niels Ludvig, 126.
 Rath, Julie, 40.
 Ratjen, J., 203.
 Rautenberg, H., 39, 41.
 Rawitscher, G., 95.
 Reeder, A., 95.
 Refshauge, P. J., 51, 121.
 Reinhard, C. E. F., 18.
 Reinhusen, Johs., 105.
 Rendtorff, F. M., 83.
 Rheindorf, Kurt, 43.
 Rhode, Peter, 117.
 Richter, Paul, 29, 197.
 Richter, V., 107.
 Rickmers, C. J., 119.
 Ries, Th., 116.
 Rivesell, Peter, 117.
 Rockstroh, K. C., 183.
 Roede, H. C., 109.

- Rolfs, Claus, 108, 118.
 Rosenberg, G., 7.
 Rosendal, Gustav, 130.
 Rosendal, H., 1, 32, 42.
 Roust, Th., 32.
 Rubin, Marcus, 30, 101.
 Rubow, A., 101.
 Rust, W., 97.
 Roepstorff, C. S. de, 112.
 Rørdam, H. F., 67, 72, 73, 74, 75, 132.
 Rørdam, Valdemar, 49.
- Sach, August, 16, 58, 117.
 Samwer, Karl, 33, 41.
 Saring, H., 25.
 Sarup, Jes, 49.
 Sauer mann, Ernst, 87.
 Schaffenberg, Kr. R., 146.
 Scharling, William, 126.
 Scheel, Otto, 8, 9, 28, 43, 58, 59.
 Schiller, K., 126.
 Schlaikier, H., 97, 100, 116.
 Schlee, Ernst, 92.
 Schleiden, R., 36.
 Schmidt, August F., 90, 93.
 Schmidt, G. Worsøe, 31.
 Schmidt, Harry, 34.
 Schmidt, Hermann, 23, 156.
 Schmidt, J. N., 114.
 Schmidt, Robert, 89.
 Schneider, Ilse, 117.
 Schou, H. H., 166.
 Schrader, H., 97.
 Schrøder, Ernst, 48, 53.
 Schrøder, Fr., 75, 79.
 Schrøder, H., 113.
 Schrøder, Johannes von, 114.
 Schubert, Hans von, 68.
 Schultz, Hans, 29.
 Schwantes, Gustav, 5.
 Schweickhardt, Gertrud, 35.
 Schütt, Otto, 62.
 Schütte, Gudmund, 7.
 Schäfer, Dietrich, 158.
 Schæffer, A., 112.
- Secher, V. A., 143, 147.
 Sejdelin, H. C. P., 197.
 Selk, Paul, 60.
 Sering, Max, 93.
 Siemonsen, Hans, 86, 111.
 Skadhauge, Maren, 51.
 Skadhauge, Poul, 130.
 Skau, Laurids, 31.
 Skau, P., 32, 46.
 Skautrup, Peter, 15, 63.
 Skjold, Bothilde, 106.
 Skovgaard, Johanne, 2, 21.
 Skovmand, Holger, 54.
 Skovmand, Roar, 10.
 Skrubbeltrang, F., 40.
 Smidt, C. M., 71, 88.
 Smith, S. Birket, 111.
 Springer, A., 29.
 Staak, Gerhard, 89.
 Stange, Alfred, 88.
 Stavnstrup, P., 35.
 Steenstrup, Johannes, 11, 14, 58, 64, 65.
 Stemann, C. L. E. von, 71, 102, 103, 128.
 Stephan, Walther, 24, 98, 109.
 Storm, Gustav, 12.
 Studt, G. Fr., 104.
 Svendsen, Nicolaj, 46, 51, 53, 54, 106.
 Svensson, A., 55, 101.
 Sybel, H. v., 41.
 Sæftel, F., 92.
 Søgaard, Thyge, J., 93.
 Sørensen, Jens, 64.
- Tardieu, A., 50.
 Terkelsen, Frede, 54.
 Thiele, I. M., 90.
 Thiset, A., 108, 127.
 Thomsen, A., 96.
 Thomsen, Ingeborg, 49.
 Thomsen, K. Refslund, 101.
 Thorn, Eduard, 51.
 Thorsen, P. G., 14, 16, 66.
 Thorsen, P. K., 58, 62.

- Thorsen, Svend, 49, 51.
 Thurau, H., 29.
 Tiedemann, Christoph v., 34.
 Tiedje, Johs., 43, 48, 78.
 Tonnesen, H., 78, 79.
 Topsøe-Jensen, T. A., 112.
 Trap, J. P., 114, 115, 180.
 Tratziger, Adam, 117.
 Trier, C. A., 85.
 Tuxen, L. R., 61.
 Tästensen, O., 101.
- Usinger, Rudolf, 159.
 Ussing, Henrik, 81, 92, 118.
- Wadstein, Elis, 9.
 Vahl, J., 107.
 Waitz, G., 2, 17, 134.
 Vaupel, O., 36.
 Vedel, F., 68.
 Wedel, Lago, Math., 115.
 Wegener, C. F., 33.
 Weibull, Curt, 14.
 Weibull, Laurits, 10.
- Weilbach, Ph., 112.
 Wenzel, Hermann, 94, 119.
 Werlauff, E. C., 18, 56.
 West, A. J., 54.
 West, F. J., 22, 97, 109, 142, 146,
 155 f.
 Vesten, L., 78, 110.
 Westphalen, E. J., 71, 133, 165.
 Westmann, F., 48.
 Wiberg, J. S. V., 110.
 Wilcke, J., 127.
 Wimmer, Ludvig F. A., 11, 66.
 Witt, F., 67, 85, 124.
 Wittrup, P. L., 108.
 Wohlhaupter, Eugen, 102.
 Voigt, Chr., 16, 33, 94, 117.
 Worsaae, J. J. A., 4.
 Voss, K. E., 144.
 Voss, M., 97, 199.
 Wulff, F. B. J., 110.
 Wölfle, K., 130.
- Zangenberg, H., 92.
 Zillens, Heinrich, 76.

RETTELSER.

- S. 14 l. 13 f. n. P. K. Thorsen læs P. G. Thorsen.
- S. 15 l. 9 f. n. 1895-97 læs 1889-90.
- S. 38 l. 17 f. o. Lemcke læs Lembcke.
- S. 55 l. 11 f. n. IV, læs: III. Paa grund af denne fejl har ogsaa de følgende afsnit, som er betegnet ved romertal, faaet forkerte betegnelser.
- S. 63 l. 10 f. o. han, læs: man.
- S. 64 l. 5 f. n. Geertz læs Geerz.
- S. 70 l. 19 f. o. Lorentzen, læs Lorenzen.
- S. 71 l. 12 f. n. Hierconymo, læs: Hieronymo.
- S. 76 l. 10 f. n. læs: kirkeliv i Sønderjylland er skildret af Carsten Petersen.
- S. 92 l. 13 f. n. VI, læs: V.
- S. 98 l. 1. f. n. Matthiesen, læs: Matthiessen.
- S. 109 l. 5 f. n. XIII, læs: XIII).
- S. 144 l. 17 f. n. (dublikeret), læs: (duplikeret).
- S. 148 l. 16 f. n. enkelt, læs: enkelte.
- S. 150 l. 14 f. o. (1928), læs: (1928)).
- S. 157 l. 15 f. n. besidderen, læs: besidderne.
- S. 162 l. 14 f. n. beoende, læs: beroende.
- S. 165 l. 9 f. n. S. J., læs: E. J.
- S. 174 l. 9 og 11 f. n. Schachenborg, læs: Schackenborg.
- S. 178 l. 10 f. o. 1737, læs: 1937.
- S. 187 l. 16 f. o. ???, læs: 181.
- S. 188 l. 10 f. n. Christainsfeld, læs: Christiansfeld.
- S. 190 l. 2 f. o. forspørge, læs: forespørge.
- S. 191 l. 8 f. o. Gottorpen., læs: Gottorper—.
- S. 195 l. 21 f. n. akvivfonds, læs: arkivfonds.

I Serien: „Skrifter,
udgivne af Historisk
Samfund
for Sønderjylland”

er tidligere udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min Virksomhed i Tønder:*
Kr. 3,00 (Medlemmer Kr. 2,25).
- Nr. 2. *Bonden der blev Landraad:* Kr. 4,00 (3,00).
- Nr. 3. *Tønder gennem Tiderne I:* Kr. 12,00 (9,00).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid:*
Kr. 6,00 (4,50).

Til Efteraaret vil endvidere foreligge:

- Nr. 6. *Tønder gennem Tiderne II.*



Nye Medlemmer, som indmelder sig i 1944, vil gratis faa tilsendt Nr. 6 og, saa langt Oplaget rækker, ogsaa Nr. 4, ligesom de vil kunne faa „Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie“ til halv Pris og de øvrige af Historisk Samfund udgivne Værker til betydelig nedsat Pris (se ovenfor).